

Jože Hudales

★
**OD
ZIBELI
DO
GROBA**



I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

ESEJ

Lev Kreft

● NASILJE KOT NAŠA USODA

VOJNE

Dominik Kacin

● DNEVNIK Z AVSTRIJSKE FRONTE V KARPATIH IN SPOMINI
IZ VOJAŠKE BOLNIŠNICE V ROMUNIJI IZ LET 1917-1918

Franc Križnar

● GLASBENA USTVARJALNOST NA SLOVENSKEM IN DRUGA SVETOVNA
VOJNA

Skica za študijo

Pavel Jamnik

● TABORIŠČNA KNJIGA DELOVNEGA TABORIŠČA VERDRENG NA
KOČEVSKEM

Božidar Jezernik

● ZIGEUNERLAGER NA PLANETU AUSCHWITZ

FOTOGRAFSKA PRILOGA

Dejan Vončina, Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani

● BILA JE VOJNA...

GEMATRIJA

Tine Kurent

● PREGLJEV EPITAF: GEMATRIČNA KOMPOZICIJA

● NUMEROLOGIJA, KABALA, GEMATRIJA, OKULTIZEM IN DILEMA 77 ALI 76

USODE

Vasilij Polič

● STRAŽNJI VRH – KONEC SREČE (OD REALIZMA DO ZNANSTVENE
FANTASTIKE)

Premišljevanja o eni izmed različic smrti partizanskega pisatelja Radka Poliča

POLEMIKA

Janez Kebe

● ŠE O UBOJU FRANCA KRAMARIČA, KAPLANA V STAREM TRGU PRI LOŽU

Tone Avsec

● DRUGI ODGOVOR NA ČLANEK JANEZA KEBETA NA MOJ ČLANEK
"ŠE O UBOJU FRANCA KRAMARIČA V STAREM TRGU PRI LOŽU"

harc



CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

314(497.4 Velenje)"1784/1899"

HUDALES, Jože

Od zibeli do groba / Jože Hudales. - Ljubljana : Društvo za
preučevanje zgodovine, literature in antropologije ; Velenje :
Kulturni center Ivana Napotnika, 1997. - (Borec, ISSN 0006-7725 ; 49, 553-554)

65336832

Jože Hudales

★
**OĐ
ZIBELI
DO
GROBA**
✝

PREDGOVOR (PROF. DR. JOSEF EHMER) ● 7

UVODNI DEL ● 9

TEHNIKE IN METODE DELA ● 11

Analiza matičnih knjig

Analiza zapisnikov duš

TERITORIALNI OBSEG NALOGE ● 14

VELJAVNOST REZULTATOV ● 15

UPORABLJENI VIRI ● 16

Matične knjige župnije sv. Martina v Velenju

Libri status animarum

Ostali uporabljeni viri

UPORABLJENA LITERATURA ● 20

SLOVENSKE OBRAVNAVE DRUŽINE IN ANALIZE MATIČNIH KNJIG ● 27

TEORETIČNI OKVIR NALOGE ● 30

ŠALEŠKA DOLINA IN ŽUPNIJA VELENJE ● 41

ŠALEŠKA DOLINA DO 19. STOLETJA ● 41

LJUDJE IN NASELJA ● 43

RAST PREBIVALSTVA ● 45

ZNAMENJA INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE ● 50

KMETIJSTVO ● 55

SOCIALNE IN DRUŽBENE RAZMERE ● 60

MAGIJA ŠTEVIL – OD ZIBELI DO GROBA ● 70

O MARIJI, JURIJU IN HELENI TER SABINI ● 70

JE TA ČLOVEK NA SVET ROJEN ● 72

Število otrok

Dečki in deklice

Junij, julij avgust, vino pij pa babe pust...

Od mrtvorojenih in od "sramožlivosti"

VESELO JE NA SVETU ŽIVET IN ENO TAKO ŽENO MET... ● 90

Ko bo luč, bo pa ključ...

Predpusni čas

O nevestah in ženinih

Ženi se pri pravi starosti

Kdaj se mož in žena glihata

Vdove in vdovci

Sklep o možeh in ženah

KAR MATI RODI, VSE SE V PRAH SPREMENI... ● 105

Smrt žensk in smrt moških

Smrt po mesecih

Bog ga je dal in bog ga vzel...

In če bom star ali pa bolan...

O DRUŽINAH, IMENIH, PRIIMKIH IN ŠE ČEM ● 128

SLOVENSKA DRUŽINA V EVROPSKEM KONTEKSTU ● 128

Sklepanje zakonske zveze

Otrok, kolikor jih bog da...

Družinske oblike in tipi

Hlapci in dekle

O IMENIH IN PRIIMKIH ● 142

Nomen est omen

Krstna imena v 19. stoletju

Domača imena in priimki

DODATKI ● 152

Peter Musi: Človek in smert

***Franc Malavašič: Umerjočnost med Slovenci sploh in
premišljevanje zastran nje***

Klasifikacija družinskih tipov

Tabele in diagrami ●

LITERATURA ● 167

POVZETEK ● 175

SUMMARY ● 191

PREDGOVOR

Hudalesova knjiga *Od zibelke do groba* je pionirsko delo. V slovenskem zgodovinopisju je prvi izvedel kvantitativno mikroštudijo, ki temelji na cerkvenih knjigah in opisih duš iz poznega 18. stoletja do izteka v 20. stoletje. Kot veliko zgodovinarjev v Evropi in v Združenih državah Amerike je v zadnjih dveh desetletjih tudi Jože Hudales uporabil svoje številne tesne in večplastne vire ter tako omogočil nove vpogleds v celo vrsto zgodovinskih problemov, od dolgoročnih demografskih procesov do vsakdanjega življenja ter do miselnosti »navadnega« človeka.

Pričujoča knjiga je zelo pomembna na več ravneh zgodovinskega raziskovanja. Po eni strani gre za zelo pomemben korak naprej v lokalni zgodovini mesta Velenja. Osvetljeni so učinki hitrega naraščanja števila prebivalcev ter močne industrializacije v 19. stoletju, prav tako pa tudi razlike med mestnim centrom in podeželsko okolico. Hudalesovo delo je hkrati tudi pomemben prispevek k socialni zgodovini Slovenije. Avtor poskuša, kolikor je le mogoče, primerjati rezultate svoje mikroštudije s statističnimi podatki za vso Slovenijo. Pri tem so še zlasti zanimive velike regionalne razlike znotraj države. Podatki, ki jih predstavi Jože Hudales, kažejo tudi dejstvo, da so predstave o »velikih družinah« 19. stoletja, ki so jih razvile etnološke raziskave, tudi v Sloveniji pravzaprav le mit in ne zgodovinska resničnost.

Prav iz tega vidika ima Hudalesovo delo splošen pomen za evropsko zgodovinsko raziskovanje. Demografski procesi, kot je na primer »demografska tranzicija« ali pa začetek načrtovanja družine in nadzora rojstev v poznem 19. stoletju, so že zelo dobro poznani v svojih osnovnih potezah. Če pa želimo to ločiti od podobe, ki se je uveljavila v zgodovinski znanosti, ter razumeti kdaj, zakaj in kako so posamezniki vplivali na splošen trend oziroma trendom sledili, so lokalne študije neizogibne. To še zlasti velja za območje nekdanje habsburške monarhije, o katerem je bilo v primerjavi z zahodno Evropo izvedenih zelo malo mikroštudij. Jože Hudales si prizadeva, da bi rezultate svoje raziskave vgradil v okvire mednarodne primerjave. Vse namreč kaže, da je lažje dobiti primerljive podatke iz Anglije, Francije ali Švedske, kot pa iz držav, ki mejijo s Slovenijo. Bilo bil zelo zaželeno, če bi njegova študija k podobnim raziskavam spodbudila tudi zgodovinarje iz drugih dežel nekdanje habsburške monarhije.

Podrobnejše in natančne lokalne študije zgodovinske demografije ter zgodovinskega raziskovanja družin pa so zanimive še iz enega razloga.

V zametkih zgodovinskega raziskovanja družin v 60. letih v Cambridgeu so bile na razpolago le redke empirične študije. To je pripeljalo do razvoja zelo približnih in pavšalnih modelov o razširjenosti določenih družinskih oblik v Evropi. Sem sodi tudi zelo vpliven model Johna Hajnala o »European Marriage Pattern«, ki se je razlikoval od »Eastern European Pattern«, oba pa sta bila povezana z določenim sistemom ustvarjanja gospodinjstva in življenjskega cikla. Ta približna porazdelitev v vzhodno in zahodno Evropo je bila do danes že večkrat kritizirana, saj je še zlasti neustrezna za srednjeevropski prostor. V knjigi Jožeta Hudalesa je jasno izraženo, da so že v relativno majhni državi, kot je Slovenija, odnosi precej bolj zapleteni in večplastni, kot pa to dopušča model vzhod-zahod. S tem pa je knjiga tudi prispevek k razvoju diferencirane in realistične tipologije evropskih družinskih oblik.

Knjiga jasno pokaže, da je Slovenija izredno zanimiv prostor za raziskovanje družbenih struktur in procesov iz evropsko primerljivega vidika. Tukaj se namreč sekajo veliki ekotipi – alpski, sredozemski in panonski, ter srečujejo velike jezikovne skupine in kulture – slovanska, madžarska, germanska in romanska. Upamo lahko, da bo Jože Hudales dal pobudo za nadaljnje podobne raziskave na področju slovenske družbene zgodovine. To bi bistveno spodbudilo tudi zgodovinarje iz drugih delov Evrope.

Še prav posebno me veseli, da je avtor več let tesno sodeloval z Univerzo v Salzburgu. Prve korake svoje raziskave je ponudil v razpravo že pred več leti v okviru mednarodne poletne šole »New Methods in History« na Inštitutu za zgodovino Univerze v Salzburgu. Njegova knjiga je tudi zgled za pomembnost mednarodne primerjalne zgodovinske raziskave ter za koristnost mednarodnega sodelovanja.

Salzburg, novembra 1996

Josef Ehmer

Prof. dr. Josef Ehmer je od leta 1993 dalje profesor za novejšo zgodovino na univerzi v Salzburgu, sicer pa je avtor knjig Familienstruktur und Arbeitsorganisation im Frühindustriellen Wien (1980) in Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel (1991), skupaj z dr. Michaelom Mitterauerjem pa soavtor dela Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften (1985). Dr. Josef Ehmer je tudi avtor številnih člankov s področja zgodovine družine ter sodelavec Max-Planck-Institut für Geschichte iz Göttingena in sodelavec Cambridge Group for Population and Social Structure.

UVODNI DEL



Ko sem se pred dobrim desetletjem in pol zaposlil v velenjskem muzeju sem se prvič srečal z matičnimi knjigami, kot neke vrste primar-

nim virom za kakršnokoli delo na področju lokalne zgodovine in etnologije, ki mi je bilo v muzeju zaupano. Ko sem se seznanil še z našim prvim poskusom obdelave matičnih knjig; s člankom dr. Slavka Kremenška, objavljenim v Slovenskem etnografu leta 1968, ki je analiziral podatke iz matičnih knjig in zapisnikov duš za Moste pri Ljubljani, kjer sem dobil prvi referenčni okvir za te vrste raziskav, sem se k matičnim knjigam nenehno vračal.

Vsi poskusi pregledovanja in štetja posameznih podatkov pa niso rodili posebno otipljivih rezultatov, čeprav sem medtem (do leta 1985) obdelal vse matične knjige za župnijo Velenje (od 1860 do 1941) ter župnijo Šmartno ob Paki (1830–1941) in ob njih presedel mesece in mesece. Rezultati so bili dokaj mršavi, saj iz tabel o številu nezakonskih in mrtvorojenih otrok, datumih rojstva, številu umrlih moških in žensk, starosti ob poroki ali smrti pač nisem mogel zaslutiti in razkriti sledov načina življenja v omenjenih farah, kar me je predvsem zanimalo.

Spoznavanje dela z računalnikom (od 1984 dalje) in njegovih možnosti za obdelovanje tovrstnih podatkov, izid nekaterih tujih in domačih tovrstnih raziskav (J. L. Flandrin in njegova knjiga o družini in spolnosti v Franciji od 16. do 18. stoletja, knjiga Alenke Puhar o zgodovini otroštva na Slovenskem itd.), ter obiskovanje posebnega podiplomskega tečaja o novih kvalitativnih in kvantitativnih metodah v zgodovino-pisju v Salzburgu leta 1992 in 1993 pa mi je končno omogočilo vpogled v metodologijo in rezultate številnih raziskav tovrstnih virov, ki so jih po svetu že opravili.

Od septembra 1993 dalje sem tako ponovno izpisoval podatke iz matičnih knjig župnije Velenje v celoti; z opombami vred in natančno tako kot so zapisani v virih, torej deloma v latinščini, predvsem pa v nemščini in v zadnjem desetletju 19. stoletja v slovenščini. Hkrati sem vnesel v računalnik tudi vse podatke iz treh ohranjenih zapisnikov duš (iz obdobj 1865–1875, 1876–1890 in 1891–1905) za isto župnijo. Po več kot enoletnem vnašanju podatkov sem začel z računalniško analizo

zbranega gradiva, ki je prinesla rezultate, ki sem jih kot magistrsko delo zagovarjal 11. decembra 1995 na oddelku za etnologijo in antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani pred komisijo v kateri so bili dr. Angelos Baš, dr. Janez Bogataj in dr. Slavko Kremenšek. Magistrsko nalogo zdaj v nekoliko razširjeni in popravljani obliki predstavljam v tej knjigi.

Pri delu so mi seveda pomagali mnogi, ki sem jim dolžan globoko zahvalo. Najprej se zahvaljujem svojemu mentorju prof. dr. Slavku Kremenšku, ki je potrpežljivo čakal, da je moje magistrsko delo po mnogih prekinitev vendarle nastalo, in seveda za dragocene nasvete, ki mi jih je dal kot avtor prve tovrstne analize matičnih knjig pri nas. Posebna zahvala velja tudi dr. Angelosu Bašu, ki mi je ob zagovoru magistrskega dela posredoval številne pripombe. Pri samem delu sta mi z nasveti pomagali tudi mag. Jurij Fikfak in dr. Mojca Ravnik z Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani ter dr. Darja Obersnel iz Inštituta za varovanje zdravja RS v Ljubljani. Pri delu z gradivom sem dolžan posebno zahvalo osebju Arhiva Slovenije, ki mi je omogočilo mikrofilmanje velikega dela matičnih knjig; dr. Antonu Ožingerju ter dr. Andreju Hozjanu iz škofijskega arhiva v Mariboru. Škofijski arhiv je namreč januarja 1994 prevzel fond matičnih knjig ter mi omogočil nadaljevanje dela po njih, kljub temu, da velikanski fond še ni bil urejen. Prav tako gre zahvala dekanu Marijanu Kuku, župnijskemu upravitelju župnije sv. Martina v Šaleku, ki mi je za dalj časa posojal ohranjene zapisnike duš iz svoje župnije. Zahvaljujem se tudi uslužbenkama Matičnega urada občine Velenje, Sonji Dražnik in Jelki Sitar, ter njunima predstojnikoma dr. Antoniju Korunu in Bojanu Trnovšku, ki so mi omogočili vpogled v tam ohranjene matične knjige.

Tako glede spremljanja nastanka dela kot tudi glede razumevanja moje pogoste odsotnosti z delovnega mesta pa gre vsa zahvala mojim najožjim sodelavcem v Muzeju Velenje, prof. Damijanu Kljajiču in prof. Tonetu Ravnikarju, ter tistim mojim bivšim in sedanjim sodelavkam, ki so v preteklih letih pretipkavale izpiske iz različne literature. Dobro tri leta pa je nastajanje dela spremljal Rok Poles, študent arhitekture, ki je oblikoval tekst ter dajal diagramom, tabelam in družinskim shemam dokončno obliko.

Na koncu, toda ne nazadnje, naj se zahvalim predvsem Zdenki Hudales, ki je vseskozi spremljala moje delo, me opozarjala na vsebinske nedoslednosti, napravila nekaj računalniških analiz rezultatov in mi pripravila izpiske iz določene literature. Vsem omenjenim in tistim, ki sem jih morebiti izpustil globoka in iskrena zahvala.

TEHNIKE IN METODE DELA

Glavni vrsti virov, ki sem jih uporabil za izdelavo magistrske naloge, so bile matične knjige in ohranjeni zapisniki duš (*Libri status animarum*) župnije Velenje za čas od okrog 1785 do 1899. Gre torej za vire, ki so zaradi velikega bogastva informacij, ki jih skrivajo, popolnoma obvladljivi samo z računalniško obdelavo podatkov. Glavno vodilo mi je bilo spoštovanje "svetosti vira" in njegove celovitosti, kar je v tem primeru pomenilo, da sem vire vnašal v računalnik z vsemi podrobnostmi, pripombami, zabeležkami zapisovalcev itd.

Naloga torej predstavlja poskus izrabe in interpretacije možnih informacijskih potencialov obeh virov ter analize predvsem tistih podatkov, ki so kakorkoli povezani z družino, družinsko strukturo, družinskimi vlogami, odnosi med družinskimi člani itd. Mnoge podatke, ki so bili zbrani na ta način, pa seveda še čaka nadaljnja obdelava, saj zajemajo tudi mnoge odgovore na vprašanja, ki niso neposredno povezana s tematiko naloge in neposredno ne zadevajo problematike družine ali načina življenja, življenjskega stila in podobnih kategorij.

Narava uporabljenih virov raziskovalca rada vodi k kvantifikaciji, saj jih v prvi fazi ni mogoče obdelati drugače kot z računalnikom in množico podatkovnih baz, ki se lahko izrazijo le številčno. Toda to še ne pomeni, da ti viri ne dopuščajo kvalitativne analize. Z računalniško obdelavo župnijskih podatkov je seveda delo lažje in z njo lahko pride-mo že do tako sofisticirane stopnje obdelave, ki nam npr. pokaže mesece rojstva otrok po posameznih socialnih skupinah, mesece rojstev prvih otrok itd. Vendar gre pri tem še vedno za agregativno metodo obdelave matičnih knjig, ki daje sicer dobre rezultate o razvojnih trendih plodnosti, smrtnosti itd. v celotni populaciji, skoraj nemogoče pa je s to metodo ugotavljati vzroke posameznih vzorcev podatkov.¹

Ob obdelavi rezultatov analize sem se seveda vseskozi zavedal, da s takimi analizami sicer pridobimo osnovni okvir nastajanja družin in njenega trajanja, vendar smo še zelo daleč od dinamičnega pogleda na družino, ki zajema sosledja družinskih vlog: sin-hči, brat-sestra, očemat, soproog-soproga, stari oče-stara mati itd. Ta vidik sem lahko deloma zasledoval tako po matičnih knjigah z metodo družinske rekonstitucije, deloma pa s primerjavo vseh treh zapisnikov duš, ki si od leta 1867 do leta 1900 sledijo brez prekinitve.²

Taki vpogledi v podatke iz matičnih knjig vsekakor ne sodijo več na področje kvantitativne analize. Tudi kombiniranje posameznih vrst podatkov iz katastra z matičnimi knjigami in statusi daje nov vpogled v različne tokove življenja posameznih družin.³

Mnogo težje je z računalnikom beležiti izjemne primere in neobičajna vedenja, ki sem jih v nekaterih primerih izločil in z njihovo obdelavo – takorekoč povsem "ročno" – vendarle prišel do bogatejših informacij,

kot jih nudijo statistična povprečja, ki kažejo običajna in stereotipna obnašanja. Večkrat lahko prav s pomočjo neobičajnih primerov prodremo do vzgibov določenega vedenjskega vzorca. Ravno možnost take obdelave je prednost t.i. "mikroregionalnih monografij", saj lahko z njimi zasledujemo povprečja, ne da bi pri tem izgubili vpogled v neobičajne primere.⁴

Analiza matičnih knjig

Osnovne podatke za nalogo sem dobil iz rojstnih, poročnih in mrljskih matičnih knjig (RMK, PMK in MMK). Zato obravnavo tega vira razčlenjujem nekoliko podrobneje. Rojstne matične knjige sem obdelal najprej na nivoju kumulativnih podatkov, kjer je posamezen pojav (dogodek) prikazan v obliki zbira oz. deležev po obdobjih (desetletja ali prva in druga polovica 19. stoletja), nekateri pa tudi zvezno (po letih), kar daje vpogled tudi v določene razvojne zakonitosti pojavov. Analiziral sem naslednje podatke: število in gostota posameznih imen, ki so jih dajali novorojencem, število rojstev po desetletjih ter po mesecih in izračunal rodnost za posamezna leta 19. stoletja, števila spočetij po spolu in krajih župnije v prvi in drugi polovici 19. stoletja. Iz osnovnih vpisov v matične knjige sem izdelal nekakšno rekonstrukcijo družin za prvo polovico 19. stoletja in iz nje izvedel analizo fertilitnosti žensk – števila rojenih otrok (tudi delež mrtvorojenih otrok in otrok umrlih do 1. leta starosti) posameznih mater, ter analiziral porodne posledice med rojstvi posameznih otrok v isti družini.

Iz poročnih matičnih knjig sem izračunal števila porok po krajih župnije po desetletnih obdobjih in analiziral datume porok po mesecih in obdobjih ter ugotavljal deleža porok v predpustu. Analiziral sem tudi deleže poročencev glede na to, ali so ob času poroke še imeli živega očeta in mater, starosti zakonskih partnerjev po spolu, obdobjih in krajih župnije, starostne razlike med partnerjema ter analiziral ponovne poroke vdovcev in vdov.

Podatke iz mrljskih matičnih knjig sem uporabil za izračun smrtnosti, števila smrti po letih, obdobjih in krajih, za analizo smrtnosti po starosti in spolu ter po mesecih, za analizo vzroka smrti ter izračun pričakovane življenjske dobe.

S pomočjo podatkov iz vseh treh matičnih knjig sem opravil analizo medsebojnega odnosa števila porok, števila smrti in števila rojstev (spočetij) v morebitni povezavi s kazalci blaginje za posamezna leta (npr. cena žita).

V vseh treh knjigah pa je ostala neobdelana še cela vrsta drugih podatkov. Nekaj zato, ker ne prispevajo nič novega k vedenju o družini in družinskem življenju, nekaj zaradi tega, ker matične knjige niso nudile dovolj dobrih podatkov za njihovo obdelavo; precej pa je ostalo neob-

delanih tudi zato, ker bi se s tem lahko raziskava zavlekla še za leto ali dve. Zlasti te poslednje bodo pač morale počakati na kakšno drugo priložnost.

Analiza zapisnikov duš

Zapisnike duš – Libri status animarum sem obdelal skozi analizo:

- tipov družin po mednarodni klasifikaciji
- družinskih vlog v katerih nastopajo posamezne osebe v zapisniku,
- analizo števila otrok,
- analizo starostne strukture prebivalcev,
- analizo imen prvorojencev,
- starosti očetov in mater ob rojstvu prvega in rojstvu zadnjega otroka.

Ob tem "ročno – računalniškem" delu je nastalo več sto različnih tabel in grafikonov, ki so delu zvečine priloženi kot dodatki. Z vsako reorganizacijo in sortiranjem izvornih podatkov po različnih kriterijih sem v bistvu skušal povezati dva ali več podatkov in najti njune (njihove) medsebojne zveze, kar bi mi seveda lahko povedalo kaj več tudi o razlogih, zakaj so podatki razvrščeni tako in ne drugače. Pri iskanju številnih možnosti razvrščanja podatkov in analiz se nisem mogel izogniti mnogim "slepim hipotezam", še zlasti kadar me analize niso pripelele do rezultata, ki sem ga pričakoval iz tuje tovrstne literature ali rezultata, ki bi si ga znal pojasniti in ugotoviti, ali se za njim skrivajo realni razlogi ali gre le za statistična naključja, ki niso odraz takih ali drugačnih življenjskih norm, obnašanja ali hotenja.

Zato v nekaterih takih primerih tabel in grafikonov nisem uvrstil v dodatek. V vsakem primeru pa zagotovo nisem izčrpal vseh možnih kombinacij podatkov in iz njih izvirajočih tabel, kar kaže na to, da na vsak preprost podatek, naveden v matičnih knjigah in zapisnikih, vplivajo številni razlogi, ki niso vedno že na prvi pogled razpoznavni in ločljivi. Faktorji, ki sem jih raziskoval so pač med seboj prepleteni v zapleten splet odnosov in obnašanja.

Po vnašanju podatkov za omenjene štiri kraje v standardnem računalniškem programu Quattro, ki je v osnovi namenjen za obdelavo različnih statističnih podatkov in števil, sem v tem programu izvedel tudi vse obdelave, ki so potekale tako, da sem celotno gradivo razvrščal po različnih kriterijih (npr. po kraju, po časovnem zaporedju, ali po drugih kriterijih) in s statističnimi funkcijami, ki jih program pozna, izdelal precejšnje število pomožnih tabel in podatkov, ki sem jih zaradi lažje analize ter večje nazornosti opremil še z grafikoni. Kasneje sem poskušal analizo izvesti s posebej izdelanim računalniškim programom za obdelavo tovrstnih zgodovinskih virov KLEIO (avtor Manfred Thaller), ki so ga razvili na univerzi v Göttingenu, kasneje pa še s programom

CENSSYS, ki ga je na univerzi v Bergenu na Norveškem za obdelavo različnih popisov prebivalstva (npr. za zapisnike duš) izdelal dr. Jan Oldervoll.⁵ Vendar sem ob učenju obeh programov ugotovil (zlasti to velja za program KLEIO), da sta sicer oba primernejša in hitrejša od standardnega programa Quattro, ki sem ga uporabljal, vendar pa zahtevata precej popolno poznavanje vseh vgrajenih funkcij in možnosti. Zato sem ostal pri uporabi prvotnega programa.

TERITORIALNI OBSEG NALOGE

Že takoj na začetku izdelave naloge sem moral opraviti dva "kozmetična popravka", ki sta mi omogočila, da sem nalogo v zastavljenem okviru sploh lahko opravil. Župnijo sv. Martina v Velenju (nekdanj Sv. Martin pri Šaleku) so do leta 1858 sestavljala le vaška naselja: Konovo, Paka, Zgornji in Spodnji Šalek ter Šmartinske Cirkovce. Šele po tem letu so v faro vključili trg Velenje in naselje Bevče,⁶ ki sta do tedaj cerkveno-upravno sodila v faro sv. Jurija v Škalah. Ne glede na to je bilo Velenje takrat že nekaj stoletij upravno-politično in gospodarsko središče vzhodnega dela Šaleške doline, kamor so gravitirala vsa našeta naselja. Poslej se je za župnijo vse bolj pogosto uporabljala oznaka Sv. Martin pri Velenju zato je bil ta vsebinski popravek še toliko bolj logičen in utemeljen. Podatke za trg Velenje do leta 1858 sem seveda obdeloval iz matičnih knjig škalske fare.

Ker sem vsa pripravljalna dela s transkribiranjem virov in z vnosom podatkov opravil sam, sem že po nekaj tednih izpisovanja podatkov in njihovega vnašanja v računalnik ugotovil, da bo delo v zastavljenem obsegu (vsa naselja, ki jih je župnija Velenje štela po letu 1858, vendar v obdobju od 1785 do 1899) nemogoče končati v času, ki mi je bil na voljo. Zato sem se odločil še za drugi "kozmetični popravek" in se omejil na štiri naselja v župniji (Velenje, Zgornji in Spodnji Šalek ter Šmartinske Cirkovce), naselja Bevče, Konovo in Paka pa sem izpustil.

Izbor ni bil povsem naključen, saj sem poleg urbanega Velenja izbral še ravninsko vas s prevladujočim poljedelstvom (Spodnji Šalek), vas v hribovitem obrobju Šaleške doline z uravnoteženo vlogo poljedelstva in živinoreje (Zgornji Šalek) in hribovsko vas s samotnimi kmetijami (Šmartinske Cirkovce). Obe izpuščeni naselji, Bevče in Paka, sta kombinacija dolinskih kmetij (podobno kot Spodnji Šalek) in kmetij v gričevnatem dolinskem obrobju. Kadar torej v nalogi govorim o župniji Velenje v 19. stoletju in če ni posebej navedeno drugače, je govor o trgu Velenje, ki je šele po letu 1858 sodil v to župnijo, in o navedenih treh krajih te župnije, ki so pogosto označeni kot "okolica Velenja".

VELJAVNOST REZULTATOV

Ob predstavitvi tehnik in metod raziskovalnega dela se še posebej pojavlja vprašanje veljavnosti dobljenih rezultatov. Sociologi običajno jemljejo kot minimalni zadosten vzorec sto oseb, ki v našem primeru seveda ni povsem zagotovljeno. Podatki uradnih štetij prebivalstva npr. za Spodnji Šalek kažejo, da je ta kraj po najzgodnejših podatkih iz leta 1822 imel 38 prebivalcev. Toda ob tem ne gre pozabiti, da tudi pri tem majhnem naselju ne gre za vzorec, na osnovi katerega bi lahko sklepali na celoto, marveč gre kar za celoto samo. Če se torej v Šaleku pojavlja v določenem času npr. izjemno visoko število nezakonskih otrok, v tem dejstvu ne bomo iskali odklona od "župnijskega povprečja", ki bi ga lahko pripisali premajhnemu vzorcu, ampak gre za zanimiv realni pojav, ki zasluži pri analizi vso pozornost.

Veljavnost rezultatov torej vsaj za analizirana naselja ne more biti sporna. Vsi dobljeni podatki odsevajo natanko tisto, kar se je v teh štirih krajih župnije dogajalo s porodi, porokami in smrtmi v času od leta 1784 do 1899. Nekoliko drugače je seveda z nekaterimi trditvami, s katerimi nakazujem splošnejšo veljavnost "velenjskih" rezultatov za velik del Slovenije, in s tem oporekam nekaterim, sicer redkim raziskovalcem podobne tematike, ki so včasih zapisali prehitre, posplošene in pavšalne trditve v zvezi s "slovensko" družino, ki niso utemeljene na podrobnejših raziskavah. Če se torej "velenjski" podatki z njihovimi trditvami ne ujemajo, lahko upravičeno trdim, da so bili v zmoti, ker "velenjski podatki" kažejo nasprotno. Ni pa seveda nujno, da imajo "velenjski podatki" vseslovensko veljavo, saj tudi v tem primeru velja, da "slovenske" družine ni. Povsem možno je, da bi že v sosednji župniji lahko našli naselja s popolnoma drugačnimi demografskimi režimi, drugačno porodno in poročno strategijo, drugačne vzorce smrtnosti in tipe družin. Prve (pilotske) analize družinskih knjig za posamezna naselja sosednjih župnij (Bele vode, Bevče, Šoštanj, Plešivec in Zavodnje) kažejo v resnici nekoliko drugačne vzorce družinskega življenja.

Tudi veljavnosti citatov iz del nekaterih sodobnikov (Slomšek, Trdina, Kočevar, Sernec, Krek itd.), ki jih uporabljam kot ponazorilo oz. komentar k nekaterim dobljenim vzorcem v velenjski župniji, bi se dalo oporekati. Najprej zato, ker z izjemo Antona Martina Slomška in Janka Sernca nimajo z Velenjem in njegovo širšo okolico prav nobene zveze. Po drugi strani pa tudi zato, ker gre pri njihovem pisanju (z izjemo Trdine, katerega zapiski temeljijo na lastnih opazovanjih in na osnovi gostilniških pogovorov) za t.i. normativno pisanje, ki odseva stališča in prepričanja avtorjev, pogosto pa tudi njihovo željo, da bi pojavi, o katerih pišejo, bili taki, a je pogosto res prav nasprotno. Ob upoštevanju

obeh omejitev pa pri vseh omenjenih in še nekaterih (celo kasnejših) piscih vendarle najdemo celo vrsto drobnih opazanj in zapisov, ki "velenjske podatke" v marsičem razsvetlujejo.

Veljavnost rezultatov bi seveda lahko nekoliko omajala tudi sama verodostojnost virov. Pri matičnih knjigah se mi zdi ta možnost neznatna. Redke napake, ki sem jih ugotavljal ob analizi podatkov, na posamezne ugotovitve skorajda niso mogle vplivati. Pri kasnejši pripravi gradiva za t.i. "rekonstitucijo družin" so se npr. pokazali posamezni napačni zapisi imena in priimka matere ali očeta, naslova oz. hišne številke, ki jih je zagrešil matičar, vendar le-ti na ostale rezultate niso imeli posebnega vpliva. Nekoliko bolj sporni bi utegnili biti podatki navedeni v zapisnikih duš. Pri podobnem viru iz leta 1754 v Kranju⁷ se je na osnovi primerjave z matičnimi knjigami namreč pokazalo, da je vir zelo nezanesljiv pri navajanju dejanske starosti oseb. Pravilni podatki o starosti posameznih oseb navedenih v seznamu, so se v povprečju za dve leti in pol razlikovali od podatkov iz matičnih knjig. Zanimivo je, da so bil napake večje pri starejših osebah in redkejše pri mlajših. Ker so v moji raziskavi le analize o starosti mater in očetov ob rojstvu prvega in zadnjega otroka temeljile na podatkih o starosti oseb in ker gre pri materah in očetih za mlajše osebe, tudi tem podatkom verjamem vsaj v tem smislu, da napaka ni prehuda.

UPORABLJENI VIRI

Matične knjige župnije sv. Martina v Velenju

Večina podatkov, ki jih navajam za župnijo Velenje, je pridobljena z računalniško obdelavo vseh vpisov rojstev (krstov), porok in smrti v matičnih knjigah (RMK, PMK in MMK) župnije sv. Martina pri Šaleku, ki se nanašajo na Spodnji in Zgornji Šalek ter Šmartinske Cirkovce od leta 1784 do 1899. Podatki za trg Velenje, ki je bil v župnijo sv. Martina vključen šele leta 1858, pa so bili za čas od 1790 do 1857 izpisani iz matičnih knjig župnije sv. Jurija v Škalah.

Matične knjige so se, podobno kot v večini evropskih dežel, tudi pri nas pojavile že od 15. stoletja dalje, tridentinski koncil 1545–1563 pa je uvedel obvezno vodenje krstnih (RMK) in poročnih (PMK) matičnih knjig. Mrliške matične knjige (MMK) so bile predpisane od leta 1614 dalje. Sprva so bile knjige vodene dokaj pomanjkljivo in so v glavnem navajale le datum krsta, priimke in imena krščencev ter njihovih staršev, v poročnih knjigah pa je bil poleg podatkov o ženinu in nevesti pogosto tudi še podatek o kraju rojstva obeh in poklicu očeta obeh zakoncev. Sicer pa so bili v navadi predvsem ti. "narativni vpisi", ki so



Zlati Prah: Družina; 1996; olje; rjuha; 120 x 20 cm

pogosto vsebovali precej manj podatkov, kot je bilo zahtevano po tridentinskem koncilu ali po rimskem obredniku iz leta 1614.⁸

Z državno zakonodajo je začela posegati na področje matičnih knjig Marija Terezija, ki je s številnimi dvornimi dekreti natančneje določila, kako naj se matice vodijo. Leta 1770 je bil prvič zahtevan enoten obrazec z rubrikami, po katerih naj bi se matične knjige zgledovale poslej. Cesar Jožef II. je leta 1784 s patentom predpisal vodenje matičnih knjig s strani države. Za naše kraje je vodstvo matičnih knjig poveril predvsem katoliškemu duhovniku, ki so s tem dobili (kot vodje matic) funkcijo pomožnega državnega organa. Odslej je moral sleherni katoliški župnik voditi ločeno tri knjige: poročno, krstno in mrliško. Dvorni dekret iz leta 1784 je določil, da se morajo voditi matične knjige za vsak kraj posebej, vendar se tega določila niso držali dosledno. V župniji Velenje so ves obravnavani čas vpisovali rojstva, poroke in smrti po kronološkem vrstnem redu, neglede na kraj.⁹

Najstarejša matična knjiga župnije sv. Martina pri Šaleku je krstna knjiga, ki sega v čas od leta 1632 do 1683, nato pa so krstne knjige ohranjene neprekinjeno od leta 1784 do 1839, od 1839 do 1865, od 1895 do leta 1922 itn. Najstarejša poročna matična knjiga seže od leta 1671 do 1682, sledita pa ji, podobno kot pri krstnih, poročni knjigi od leta 1784 do 1850 (ta vsebuje tudi prepis rojstne knjige od 1784 do 1812) in od leta 1850 do 1904. Najstarejša mrliška knjiga je prav tako iz 17. stoletja in sega od leta 1668 do 1683, nadaljuje pa se v letu 1730 do 1783 (knjiga vsebuje tudi prepis krstne matične knjige za čas od 1735 do 1783). Naslednja mrliška knjiga ni ohranjena v originalu, vendar je na srečo ohranjen prepis iz poročne knjige, ki smo ga že omenili. Vrsta originalov se nadaljuje od leta 1833 do 1894, od leta 1895 do 1927 itn. Poslednji dve knjigi hranijo na Matičnem uradu Velenje, podobno kot tudi rojstne knjige od leta 1865 dalje in poročne od leta 1850 dalje. Najstarejše tri knjige iz 17. stoletja so ohranjene v župnijskem arhivu v Velenju. Vse ostale knjige iz 18. in prve polovice 19. stoletja je do konca leta 1994 hranil Arhiv Slovenije, nato pa so jih prenesli v škofijske arhive, v našem primeru v Maribor.

Za Velenje sem za obdobje 1790–1858 izpisoval podatke iz matičnih knjig župnije sv. Jurija v Škalah. Rojstne knjige (originali in prepisi) so ohranjene v šestih knjigah, in sicer neprekinjeno od leta 1685 do 1860 v škofijskem arhivu v Mariboru, od tu dalje pa na Matičnem uradu v Velenju. Poročna knjiga za 17. stoletje ni ohranjena, ohranjena pa je knjiga od leta 1721 do 1773 in nato ponovno od 1790 do 1833 in od 1833 do leta 1893. Tudi mrliške knjige so ohranjene šele od leta 1750 dalje in sežejo do leta 1790, od leta 1790 do 1833 ter od leta 1833 do 1893. Starejše poročne in mrliške knjige (do leta 1833) hrani škofijski arhiv Maribor, od tedaj dalje pa matični urad Velenje.¹⁰

Libri status animarum

Druge vrste virov za analizo družin in družinskih razmerij v župniji Velenje so bili Libri status animarum oziroma zapisniki duš, ki predstavljajo nekakšen popis prebivalcev vseh hiš v župniji. V nekdanjih avstrijskih kronovinah obstajajo zelo dolge in dobre serije popisov prebivalstva od leta 1805 dalje. Posebej dragocene so originalne popisnice iz štetij v letih 1857, 1869, 1880, 1890 in 1900, tam kjer so se ohranile. Nekaj sto popisov, ki obsegajo podatke o vseh prebivalcih posameznih zaključenih regionalnih celot (mest, župnij, vaških naselij), je bilo zbranih (mikrofilmanih, prepisanih, fotokopiranih itd.); okrog 250.000 oseb iz teh popisnih serij pa je bilo tudi računalniško obdelanih v ti. "Wiener Datenbank zur Europäischen Familiengeschichte".¹¹ Med njimi so tudi nekateri ohranjeni popisi iz nekdanje Jugoslavije in Slovenije.

Poleg "uradnih" popisov prebivalcev v večini katoliških evropskih držav obstajajo še zapisniki duš, ki so jih prav tako začeli uvajati po tridentinskem koncilu kot enega izmed protireformacijskih ukrepov. Prvi primerki izvirajo iz poznega 16. stoletja in se nadaljujejo vse do srede 20. stoletja. Statusi so imeli zelo različne oblike: med njimi so najpogostejši letni popisi, ki so jih opravljali v nekaterih župnijah vsako leto tudi nekaj desetletij dolgo, drugod pa samo nekajkrat na stoletje. V avstrijskih deželah so jih konec 18. stoletja povezali z vladnimi popisi prebivalstva in poenotili. Tako lahko v njih pričakujemo vsaj podatke o imenu in priimku, starosti, položaju v družini oz. gospodinjstvu, sorodstvenem razmerju do hišnega gospodarja, zakonskem stanu, poklicu ter kraju rojstva. Večina slovenskih zapisnikov duš je ohranjena za čas od prve ali druge dekade 19. stoletja dalje in se nadaljuje vse do II. svetovne vojne. Hranjeni so običajno v župnijskih arhivih. Kasnejši zapisniki duš, zlasti tisti iz druge polovice 19. stoletja, so imeli že obliko tiskanih formularjev vezanih v knjigo, ki pa po posameznih škofijah niso imele povsem enakih rubrik. V glavnem so jih župnijski upravitelji vodili skozi daljše obdobje, deset ali petnajst let. V vsakem primeru gre za izjemno dragoceno serijo virov za proučevanje razvoja slovenske družine, ki zagotovo še niso bili dovolj izrabljeni.

Za župnijo sv. Martina pri Šaleku so iz 19. stoletja ohranjeni trije Zapisniki duš: za čas od 1865 do 1875, 1875 do 1890 in od 1895 do 1910.¹² Knjige navajajo prebivalce posameznih hiš v župniji s podatki o imenu, domačem imenu in priimku, njihovem družinskem položaju, datumu rojstva, občasno pa so v njih zapisane tudi poroke in smrti. Zapisovalci so včasih zabeležili tudi nekatere spremembe njihovega družinskega položaja za čas, ko je bil status voden. Posebne rubrike so bile namenjene vsakoletnim oznakam o uspešnosti izpolnjevanja verskih obveznosti, znanja katoliškega nauka ter velikonočnega izpraševanja oziroma spovedi.

Če lahko tem zapisnikom dovolj zaupamo (glede na poluradni značaj vira, ki je bil predvsem namenjen neke vrste "kontroli" obnašanja vseh prebivalcev župnije), so lahko taki popisi družinske strukture – vodeni skozi daljše časovno obdobje, npr. 10 let – še bolj dragoceni od uradnih popisnic, iz katerih lahko posnamemo le družinsko strukturo v točno določenem trenutku. Zapisniki duš pa nam nudijo, seveda pod pogojem, da so bili skrbno vodeni, tudi sliko oženja in širjenja družine v posameznih letih, prisotnost in odsotnost posameznih družinskih članov v desetletnem obdobju, letnice posameznih dogodkov v družinskem ciklusu, ki jih matične knjige ne beležijo npr. odhajanje otrok na "služenje", predaja posestev na mladega gospodarja itd.

Ostali uporabljeni viri

Kot prvi vir, ki je uporaben za primerjavo podatkov iz matičnih knjig in zapisnikov duš, sem obdelal vsa štetja prebivalstva v 19. stoletju (analiza podatkov o številu hiš, številu prebivalcev, deležu žensk in moških, številu in vrstah živine ter podatki o njivskih površinah in njihovi namembnosti). Analize sem opravil za celo Šaleško dolino oz. za tedajni politični okraj Šoštanj. Primerjave posameznih podatkov sem obdelal sumarno za celotno slovensko in nemško Štajersko, poleg tega pa še primerjalno glede na objavljene istovrstne podatke od drugod v Sloveniji ali zunaj nje.¹³

Kot neke vrste "socialni kriterij" za analizo podatkov iz matičnih knjig in zapisnikov duš sem uporabil tudi sumarne podatke o posestni strukturi obravnavanih naselij iz protokolov franciskejskega katastra, ki jih hranijo v Arhivu Slovenije.¹⁴

Statistični podatki so bili dopolnjeni z različnimi tekstovnimi in drugimi ohranjenimi viri, ki "sliko števil" dopolnjujejo in razlagajo. Med njimi moram omeniti zlasti:

- podatke o posameznih krajih župnije iz Göthove zbirke¹⁵
- podatke o posameznih krajih in celotni župniji iz šolske kronike (župnijska kronika žal ni ohranjena)¹⁶
- župnijske zapisnike o "nrvstvenem stanju" v dekaniji, v kolikor so ohranjeni tudi za prejšno stoletje (doslej najstarejši tovrstni zapisnik iz leta 1903)¹⁷
- uporabljeni so bili tudi etnološki zapiski Frana Mlinška iz Velenja in okolice, ki se deloma nanašajo tudi na 19. stoletje, čeprav so bili zapisani v glavnem med obema svetovnjima vojnoma.¹⁸

Za nalogo sem nekaj podatkov zbral s terenskim delom. Pri najstarejših prebivalcih obravnavanih naselij sem zbiral življenjske zgodbe, predvsem pa spomine na njihove prednike, ki segajo v 19. stoletje.

Dobljene podatke sem poskusil konfrontirati še z kratkim izborom iz različnih objavljenih virov, ki pričajo o neke vrste "normah in vrednotah"

generacij posameznikov, o katerih je govor. Te vrste viri (biografije in spominski zapisi iz tega časa, katekizmi in druga religiozna literatura, priročniki za "lepo življenje" itd.) sicer na zelo splošni (slovenski?) ravni povedo marsikaj o pričakovanih okolice v zvezi z družinskim življenjem, življenjsko potjo posameznika, o splošni podobi in percepciji družine in družinskih vlog. Izbor je, glede na obstoječe tovrstne vire, dokaj kratek in morda ni reprezentativen niti za obravnavano župnijo, kaj šele za celotno Slovenijo. Vendar je zanimivo, da se je dalo posamezne velenjske številčne podatke ilustrirati ali pa celo pojasniti s podatki iz te vrste virov. Uporabil sem tudi nekaj ustreznih odlomkov iz slovenskih ljudskih pesmi ter posamezna dela Antona Martina Slomška, Janeza Trdina, Štefana Kočvarja idr.¹⁹

UPORABLJENA LITERATURA

Delo je po svoji tematiki sicer izrazito lokalno, vendar tovrstne raziskave tudi drugod v Zahodni Evropi, na Japonskem ali v ZDA ne morejo biti drugače koncipirane. Vendar kljub temu odpirajo povsem nove poglede na preteklost in vpogled v t.i. "zgodovino vsakdanjosti" na mnogo bolj globalnih ravneh. Zato dobivajo tovrstne raziskave vse večji pomen in značaj pravega gibanja, zlasti v zahodni Evropi (izsledki t.i. Cambridge Group pod vodstvom Petra Lasletta in Richarda Walla; izsledki francoske zgodovine družine in otroštva – J.L. Flandrin, F. Aries, ter nemške in avstrijske historične demografije in socialne zgodovine – A. Imhof, F. Mitterauer, J. Ehmer itd.).

Sami viri in izbor teme narekujejo v nekem smislu interdisciplinarno raziskavo; najprej v tem smislu, ker se s podobno problematiko ukvarjajo tudi v drugih znanostih, delo pa zahteva nekatera specialistična znanja, ki po svoji naravi niso immanentno etnološka, ampak so jih razvijali tudi v okviru geografije, demografije, zgodovine (analiza zgodovinskih virov), drugje v svetu tudi antropologi in sociologi. Prav tako je "interdisciplinaren" izbor literature, saj tema narekuje poznavanje najpomembnejših dosežkov prej navedenih strok o družini in družinskem življenju v preteklosti, pri čemer je imela iniciativo (kolikor je pač moč presoditi po izboru literature, ki mi je na voljo) historična demografija, vendar ves čas v kritičnem dialogu z metodologijo in pogledi sociologije, antropologije in etnologije.

Historična demografija je doživela pravi razcvet od sedemdesetih let dalje, dober ducat let potem, ko je francoski zgodovinar Pierre Goubert (1915–1973) zapisal: "Prebivalstvo, to je posamezen človek". S tem je bil v začetku petdesetih let v Franciji, kjer je seveda že pred tem

obstajala "prebivalstvena zgodovina", storjen odločilen korak k pomladitvi historične demografije, z odpiranjem povsem novih vidikov, ki jih je lahko prinesla le mikroregionalna analiza. Večina teh premikov je bila storjena v člankih Jeana Meuvreta v prvih številkah časopisa *Population* od leta 1946 dalje, kjer piše o cenah žita med letoma 1684–1710 ter o korelacijah do rodnosti in smrtnosti.

Za njim je sledila vrsta mladih zgodovinarjev s Philippom Ariesom na čelu (*Histoire des populations francaises et de leurs attitudes devant la vie* – 1948), ki je prvič povezal prebivalstveno zgodovino in zgodovino mentalitet. Sledili so mu še: Marcel Reinhard z delom *Histoire de la population mondiale de 1700 a 1948* (1949) in Belgijec Roger Mols z obsežnim *Introduction a la demographie historique des villes d'Europe* (1954–56) ter številni članki v revijah *Population* in *Revue Historique*.

Prav revolucionaren pomen, ne samo za historično demografijo, ampak za razvoj zgodovinopisja nasploh, je imela raziskava matičnih knjig majhne župnije Crulai v Normandiji, ki je bila objavljena leta 1958, v njej pa je bila uporabljena metoda rekonstrukcije družine – "*Methode de la reconstitution des familles*", ki jo je razvil Pierre Goubert. Glavni avtor monografije je bil Louis Henry, direktor Institut national d'Etudes Demographiques v Parizu, ki je z raziskavami razvoja rodnosti ubral nova pota in jasno postavil termin "naravna plodnost". Soavtor monografije je bil Etienne Gautier – lokalni zgodovinar, ki je že davno prej transkribiral vse matične knjige svoje župnije, uredil imena po abecedi – skratka pripravil material za hitrejšo delo.

Izraba in uporaba matičnih knjig v tem času ni bila nič novega, saj so to že desetletja počeli ljubiteljski zgodovinarji in prizadevni amaterski genealogi. Vendar je sistematično vrednotenje posameznih matičnih knjig, zlasti pa uporabljena metoda "rekonstitucije družine", vodilo do povsem novih spoznanj na področju rodnosti, velikosti družin itd. ter povzročila pravi plaz novih raziskovanj.²⁰

Po vzoru študije župnije Crulai je bilo v Franciji izdelanih še nekaj sto podobnih monografij v Franciji (do leta 1979 npr. že 556), pa tudi drugje po Evropi je sledilo stotisoče primerov takih rekonstituiranih družin, kar je mnoge pripeljalo celo do trditve, da je prav historična demografija pomladila zgodovinopisje nasploh.

Novo revolucijo v historični demografiji je medtem pripravljal Pierre Goubert. Izzvan s stoletnim stokom množic: "*A peste, fame, et belo, libero nos, Domine*", je na osnovi Meuvretove "teorije krize lakote" (*Hungerkrisen Theorie*) oz. "subsistenčne krize", in po mnogih mikroregionalnih analizah matičnih knjig v svojem delu *L' Ancienne regime* leta 1969 ugotovil, da kuga po letu 1650 v Franciji polagoma izginja, in da vojne v prebivalstvenem gibanju, kljub vsej grozi in lokalnim izjemam, ne igrajo pomembnejše vloge. Ostane torej le lakota. "*Prava demograf-*

ska kriza izhaja le iz vrste zaporednih meteoroloških nesreč (v glavnem deževna poletja), ki se pojavijo v določenem socioekonomskem okviru ... Pogosteje kot človek misli je bila lakota".²¹

S tem se je historična demografija dokončno premaknila s področja obdelave prebivalstvene statistike na področje mikroraziskav in dožive-la pravi mednarodni "boom", kajti *"historična demografija ni sama po sebi angleška, francoska ali nemška, saj ima vsak človek, če že nima ničesar na svetu, vsaj svoje rojstvo in svojo smrt."*²²

V Nemčiji so prva podobna mikroregionalna dela imeli sicer že v začetku 20. stoletja (Otto K. Roller: *Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihren wirtschaftlicher und kulturgeschicht-lichehr Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln*, Berlin 1907), vendar je bil dolgo časa poudarek na genealoških študijah.

Že v dvajsetih letih pa se je antropolog Walter Scheidt začel ukvarjati z raziskovanjem rasno-biološkega razvoja podeželskih občin v Nemčiji in je imel take raziskave za prednostno nalogo antropologije. Njegov najpomembnejši vir so bile matične knjige in njihovo "prebivalstveno-biološko vrednotenje", za raziskavo pa je razvil svojo metodo kartiranja posameznika, in sicer skozi vse tri dogodke v matičnih knjigah – rojstvo, poroko in smrt. Skozi dvajseta in trideseta leta je bila po tej metodi obdelana cela vrsta večjih enot z več kot 50 občinami v Nemčiji. Rezultati so bili deloma objavljeni leta 1932 v monografiji o prebivalstvu spodnjesaškega polotoka Finkenwärder od tridesetletne vojne do začet-ka 20. stoletja. Dejstvo, da so se take študije še močnejše razvile v času nacionalsocializma, ko so dobile tudi močan ideološki naboj, je bilo prav gotovo glavni vzrok, da tovrstne raziskave niso močnejše vplivalo na historično demografijo v drugih državah, čeprav so bile po metodah precej podobne kasnejšim francoskim raziskavam.²³ Vsekakor pa imajo tovrstne raziskave še danes velik pomen, zlasti zaradi razkrivanja cele vrste bioloških mehanizmov razvoja prebivalstva.

V Angliji ima historična demografija seveda že močan zgodovinski pedigree. Omeniti velja vsaj Thomasa Roberta Malthusa (1766–1834), enega prvih historičnih demografov, pridigarja anglikanske cerkve, ki je leta 1798 izdal *"An Essay on the Principle of Population"*. Malthusove teze so bile seveda tudi pri nas znane že v 19. stoletju in Janez Evange-list Krek je npr. leta 1901 njegova stališča povzel takole: *"Živež se množi v aritmetičnem razmerju, kakor 1,2,3,4,5; ljudstvo se pa pomnožuje v geometričnem, kakor 1,2,4,8,16. Potemtakem bi moralo kmalu zmanjka-ti na zemlji prostora. Treba je ljudem vedno poudarjati, naj ne sklepajo zakonov, če nimajo s čim prerediti rodbine. A to še nič ne izda, ker jih pri tem ne vodi pamet, marveč le nagon. Poglavitna pomoč proti prevelike-mu pomnoževanju ljudstva so ubošstvo in zločini, s katerimi se človeška bilja pred rojstvom ali po rojstvu uničujejo. Država ne sme podpirati*

revežev. Prepustiti jih mora samim sebi. Na noben način tudi ne sme zahtevati, da bi se zapeljivec moral oženiti z zapeljanko, če sta reveža."²⁴

Tako poenostavljena Malthusova stališča, ki so bila zelo pogosta v okviru katoliške socialne misli, pa niso bila ovira, da današnji historični demografi Malthusa ne bi cenili kot "očeta" svoje vede, pri čemer zlasti poudarjajo njegov pomen za razkrivanje socialno-ekonomskih mehanizmov rodnosti in smrtnosti. Domneval je namreč, da je med rodnostjo in življenjskim standardom pozitivna korelacija: nizek življenjski standard ali njegovo poslabšanje spodbuja posameznike in dvojice k odlaganju porok ali celo k celibatu, posledica tega pa je bila nižja rodnost. Izrazitejše izboljšanje življenjskega standarda vodi k zgodnejšim porokam in s tem k višji rodnosti. Po drugi strani je Malthus domneval, da obstaja med rodnostjo in socialno – ekonomskim razvojem negativna korelacija: družbeni napredek ne vodi k popolnemu učinku populacijskega principa – naraščanju prebivalstva v geometrijskem zaporedju. S socialno – ekonomskim razvojem je povezano omejevanje rodnosti in sicer zaradi teženj ljudi po še boljšem standardu, ali zaradi strahu, da se jim ta ne bi poslabšal.

Današnja interpretacija bistva njegovih stališč bi bila takale: prebivalstvo se, kadar narašča nenadzorovano, povečuje v geometrijskem zaporedju in se podvoji vsakih petindvajset let – medtem ko se življenjsko potrebni viri povečujejo le v aritmetičnem zaporedju. Zato Malthus ugotavlja, da obstajajo nasprotni trendi, kot so: povečevanje smrtnosti (naravna selekcija, ki nastane kot posledica bede, lakote, bolezni in vojn), preventivni nadzor rasti prebivalstva z "nečednimi dejanji" (abortusi in spolni odkloni, h katerim se ljudje zatekajo, da bi zmanjšali število otrok in se s tem izognili revščini) ter uporaba kontracepcijskih metod v zunajzakonskih odnosih. Z moralnega vidika je bil za Malthusa edini sprejemljivi način nadzorovanja rojstev seksualna vzdržnost, z odlašanjem poroke.²⁵

Na teh osnovah se je tudi v Angliji v štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih našega stoletja nadaljeval razvoj historične demografije. Leta 1946 so ustanovili revijo *Population Studies*, v kateri se je pojavila vrsta socio-bioloških in medicinsko-zgodovinsko naravnanih študij. Takšna so bila dela V. Glassa (*Population studies* 6, 1952–53), D. E. C. Evereslyja, H. J. Habakuka, T. McKeowna in R.G. Browna (*Medical evidence related to English population changes in 18. century v: Population studies* 9, 1955) itd.²⁶

Sredi šestdesetih let je bil v Angliji storjen nov preskok na področju historične demografije. Pripravila ga je Cambridge Group for the History of Population and Social Structure v svoji "Publication Number One", ki jo je uredil Edward A. Wrigley l. 1966. Tam je bil podan uvod v demografijo Anglije od 16. do 19. stoletja. Navedena je bila vsa doteda-

nja bibliografija, nato pa zelo deciden načrt za nove mikroregionalne raziskave na osnovi francoske metode družinske rekonstrukcije. Od takrat dalje je bila Cambridge Group, ki jo danes vodijo P. Laslett, E.A. Wrigley, R. Schofield in R. Wall, vodilna skupina pri proučevanju svetovnih prebivalstvenih trendov v zgodovini. Omenimo samo nekatera njihova najpomembnejša dela. Leta 1966 je Wrigley izdal *Family limitation in preindustrial England*, (v knjigi *People, Cities and Wealth*), kjer analizira zakonsko plodnost po starostnih skupinah in časovne razlike med porodi. Sicer pa se je Wrigley ukvarjal tudi z razliko med smrtnostjo odraslih in otrok na primeru župnije v Colytonu. Nekatere njegove postavke je kritiziral francoski proučevalec družine J. L. Flandrin, ki ugotavlja, da znižane plodnosti mater ni mogoče pojasnjevati samo z zavestnim in hotenim omejevanjem rojstev.

Med najbolj vidnimi člani Cambridge Group je bil vse od šestdesetih let dalje Peter Laslett, ki je leta 1965 izdal klasično delo *The world we have lost*, v katerem, pod vplivom sociologije, kot sam pravi, zastavlja zgodovinopisju povsem nova vprašanja o rojstvih, porokah in smrtih, življenju v vaških skupnostih, lakoti in mnogih drugih kategorijah, povezanih predvsem s položajem in vlogo "malega človeka" v zgodovini.

Najpomembnejše delo P. Lasletta pa je *Household and the Family in the past* (London 1973) – delo, ki ga je napisal skupaj z Richardom Wallom in je komparativna študija velikosti ter strukture družine zadnjih treh stoletij v Angliji, Franciji, Srbiji, na Japonskem in v kolonialni Severni Ameriki. Tudi to delo je doživelo nekatere kritične opombe s strani Lutza Berknerja (*The use and misuse of census data*, v: *Journal of Interdisciplinary History* 5, 1975) in Tamare K. Hareven (v: *History and Theory*, št. 14, 1975).

Teoretični oz. še boljše pojmovni okvir, ki so ga v glavnem sprejele vse tovrstne raziskave družine, pa je že leta 1965 postavil Josef Hajnal v svojem kratkem članku *European Marriage patterns in perspective*, kjer je definiral pojem "evropski družinski vzorec" kot model demografskega obnašanja in vzorec družinske strukture, ki je "*vsaj že dve stoletji edinstven ali skoraj edinstven na svetu*". Meja "evropskega družinskega modela" je po Hajnalovem mnenju v grobem potekala zahodno od črte Petrograd-Trst.²⁷ Ta model je postal tudi osnova za znamenito Laslettovo klasifikacijo družinskih tipov (v najnovejši obliki objavljena v članku: *Family and household as work and kin group: areas of traditional Europe compared*, v: *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983), ki so jo od začetka sedemdesetih let uporabljali več ali manj vsi proučevalci družine kot osnovo za analizo družinskih struktur (navedena je tudi v Dodatku k tej knjigi).

Poleg historičnih demografov, ki so izhajali iz t.i. mikroanaliz je ves čas obstajala še linija demografov, ki so se ukvarjali s prebivalstveno statistiko in ocenami splošnejših trendov v populacijski zgodovini. Nji-

hov dosežek je "teorija demografskega prehoda", to je preskoka iz režima počasne populacijske rasti, za katerega sta bili značilni visoka smrtnost in visoka rodnost, s tem pa počasna populacijska rast. Linija, ki ponazarja smrtnost, je bila neenakomerna, prekinjala so jo obdobja kriz, vojn in epidemij, medtem ko se rodnost ni spreminjala. V fazi demografskega prehoda je smrtnost začela upadati, rodnost pa je bila še vedno visoka, kar je vplivalo na hitrejšo rast populacije. V naslednji fazi demografskega prehoda pa je začela upadati še rodnost, tako da so za dežele, ki so prešle demografski prehod, značilne nizke stopnje smrtnosti in rodnosti. Rast populacije se je zato zopet upočasnila ali celo zaustavila. Po demografskem prehodu je postala linija rodnosti neenakomerna; njen tok so prekinjale dobe nagle rasti ali pa naglega upadanja. Takšen opis demografskega prehoda je seveda precej poenostavljen, poleg tega pa tudi ne daje pravih teoretičnih pojasnil o razlogih zaradi katerih je do upadanja rodnosti prišlo.

Prvi opisi demografskega prehoda so bili objavljeni že dokaj zgodaj (Thompson, 1929; Ladry, 1943, 1954; Blacker, 1947); iskanje odgovora na vprašanje, kaj je povzročilo upad rodnosti, se je najprej lotil F. Notestein (1945, 1953). Ta je skupaj še z nekateri drugimi avtorji (R. Freedman, W. C. Thompson) menil, da so glavni razlog upadanja rodnosti spremembe, ki jih je povzročila modernizacija. Povsod, kjer je prišlo do preobrazbe tradicionalne družbe v moderno, naj bi rodnost začela upadati. Pri tem se še posebno izpostavljajo naslednji dejavniki: upadanje smrtnosti (posebno otrok in dojenčkov), industrializacija, ločitev med produkcijo in reprodukcijo, naraščanje življenjskega standarda, urbanizacija, množično izobraževanje, daljša ekonomska odvisnost otrok od staršev, zaposlovanje in emancipacija žensk, zaton nekaterih družinskih funkcij, socialna mobilnost, sekularizacija in uporaba modernih kontracepcijskih metod.

Empirično raziskovanje demografskih procesov te teze ni povsem potrdilo. Pokazalo se je namreč, da je težko govoriti o popolnih, natančno določljivih spremembah ali prehodih, ki bi jim lahko pripisali odločilen pomen za začetek procesa upadanja rodnosti. A. J. Coale (1969) je npr. na osnovi raziskovanja zemljevida zgodnjega upadanja rodnosti v Evropi v obdobju med 1870 in 1900 ugotovil, da so obstajali v omenjenem obdobju v Evropi štirje večji predeli z nizko rodnostjo poročenih:

1. mediteranska regija z deli Italije, Francije, Katalonije in južne Španije;
2. baltiška regija z deli Švedske, Litve in Estonije ter okolico St. Petersburga;
3. atlantska regija, ki vključuje Norveško, severno Škotsko, Irsko, Bretanijo ter atlantske province Iberije;
4. nekateri deli Habsburškega imperija.²⁸

Zanimivo je, da te regije niso bile hkrati vodilne pri industrializaciji, urbanizaciji, izboljšanju izobraževanja itd., saj jih v tem pogledu močno prekašajo nekatere druge evropske regije, kjer pa se rodnost ni znižala. Že pregled teh regij (predvsem pa nekatere druge raziskave v Srednji Evropi in Italiji) je pokazal, da je s temi raziskavami Hajnalova teorija o zahodnem družinskem vzorcu doživela spremembe, ki kažejo tudi zahodno od črte Petersburg-Trst različice vzhodnega vzorca. Vsaj za Srednjo Evropo, kamor sodimo tudi mi, obstaja cela vrsta nemških, in avstrijskih raziskav družine. Zlasti poslednje so izvirale iz t.i. "socialne zgodovine" in ne prebivalstvene zgodovine, ter so se kmalu začele oplajati tudi s pogledi in rezultati etnologije in antropologije, tako da so pogosto govorili in pisali o historični etnologiji (Göttinger Group für Historisch-ethnologische Familienforschung) in historični antropologiji (Institut für Historische Anthropologie v Freiburgu pod vodstvom Oskar Köhlerja in Jochen Martina).²⁹

V Avstriji je vodilni tovrstni raziskovalec družine prav gotovo Michael Mitterauer, ki je v začetku sedemdesetih let ustanovil in nato ves čas vodil Institute für Wirtschafts- und Sozialgeschichte univerze na Dunaju. Inštitut je začel z demografskimi analizami nekaterih župnij v Avstriji in do danes na računalnik prenesel eno največjih zbirk podatkov o družini in družinski strukturi iz stotin popisov prebivalstva (European Data Bank for Family History), ki vsebuje podatke iz številnih evropskih držav, med njimi tudi iz mnogih vzhodnoevropskih držav in iz držav nekdanje Jugoslavije.

Kmalu so na tem inštitutu, zlasti pod vplivom Reinharda Siederja, historično-demografske usmerjene raziskave začeli dopolnjevati z etnološkimi in antropološkimi vidiki. Od leta 1979 so redno sodelovali na mednarodnih srečanjih z naslovom "Familie im Sozialen Wandel" v Göttingenu, kjer so Jack Goody, Hans Medick in David Sabeau odpirali tudi antropološko problematiko družine. Na inštitutu je tovrstno sodelovanje privedlo do zbiranja rokopisnih spominov (projekt "Geschichte aus Lebensgeschichte"), ki so segali v čas na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Zbrali so impresivno zbirko več kot 700 avtobiografij, ki so jih od srede osemdesetih let dalje tudi publicirali v popularni seriji "Damit es nicht verlorenggeht ...", v kateri je v redakciji M. Mitterauerja do danes izšlo več kot 20 knjig. Inštitut je po letu 1985 sodeloval tudi v velikem projektu "Kindheit – Jugend – Familie", ki ga je spodbudil Inštitut za historično antropologijo v Freiburgu.

Povezovanje historično demografskih ter etnološko-antropoloških vidikov in podatkov je Mitterauer potem zagovarjal in prakticiral v svojih knjigah "Die ledige Mutter" in "Sozialgeschichte der Jugend", ki je izšla leta 1986. V obeh delih sta bila zanj pomembna dva motiva: analiza "dolgega trajanja" (Langzeit oz. Longterm analize) statističnih podatkov

popisov prebivalstva in matičnih knjig, predvsem pa t.i. interkulturalna primerjava odnosa do obeh pojavov (nezakonskih rojstev in problematike otroštva) v evropskem krščanskem svetu. V svoji novejši knjigi *Historisch-Antropologische Familienforschung*, ki je izšla leta 1990, pa Mitterauer posebej poudarja bližino "historične socialne znanosti" in historično-etnoloških raziskav, med katerimi ne vidi posebnih razlik.³⁰

Izbor literature, ki jo omenjam v tem pregledu je pač nujno omejen, glede na veliko število knjig in zbornikov različnih historičnih, socioloških, etnoloških in antropoloških usmeritev, ki so se pojavile od sedemdesetih let dalje. Še bolj je seveda omejen glede na to, da v različnih strokovnih knjižnicah v Sloveniji tovrstna najnovejša literatura še do nedavnega ni bila dosegljiva.

OBRAVNAVE SLOVENSKE DRUŽINE IN ANALIZE MATIČNIH KNJIG

Teoretičen in vsebinski okvir naloge so mi narekovale tudi nekatere slovenske raziskave matičnih knjig in popisov prebivalstva, ki so sicer še zelo redke, ter osnovni rezultati slovenske historične demografije. Na slednjem področju smo pri nas doslej prišli le do splošne slike o najpomembnejših kazalcih razvoja prebivalstva v tistih regionalnih enotah habsburške monarhije, v katerih so do leta 1918 živeli Slovenci. Pri tem so bila v ospredju zanimanja raziskovalcev predvsem vprašanja nacionalne pripadnosti prebivalstva, mnoga druga vprašanja demografskega razvoja pa so ostala neobdelana. Temeljno delo s tega področja je nastalo že pred II. svetovno vojno. Fran Zwitter, ki je med tedanjimi slovenski zgodovinarji najbolje poznal sočasne evropske zgodovinske tokove, je namreč leta 1936 objavil knjigo o prebivalstvu na Slovenskem od 18. stoletja dalje. V njej je na osnovi kritične analize posameznih avstrijskih statističnih virov podal glavne obrise razvoja prebivalstva v vseh avstrijskih deželah, kjer so živeli Slovenci, pri čemer je ugotavljal le glavne vitalne statistične kazalce rasti prebivalstva. Osrednje delo s tega področja pa je zagotovo Grafenauerjev pregled razvoja slovenskega prebivalstva v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*.³¹

Pri vseh mikroregionalnih raziskavah matičnih knjig gre za historiografske in etnološke vsebine. Raziskave so po tematiki in obsegu na zelo različnih ravneh, opravljene na različnih območjih in z različnimi pobudami. Če smo natančnejši: razen analize podatkov za primestno vas Moste pri Ljubljani (1968), so se vse pojavile šele pred dobrim desetletjem. Naslednji problem je ta, da večina razprav na to temo zgolj sumarno izrablja bogastvo podatkov, ki jih nudijo navedeni viri. Razprave zvečine po agregativni metodi obravnavajo števila rojstev po mese-

cih in po spolu, števila nezakonskih otrok, števila porok in povprečno starost poročencev, število in starost umrlih po starosti in spolu itd. Izjeme so le: Kremenškova razprava o matičnih knjigah Most pri Ljubljani v 19. stoletju, Koropčeva o Slovenski Bistrici v 18. stoletju in razprava M. Štuhca o prebivalstvu Ljubljane v 17. stoletju.³²

Če imamo o nekaterih značilnostih razvoja prebivalstva, deloma pa tudi o raziskovanju rojstev, porok in smrti, v slovenskem prostoru v preteklih stoletjih vendarle že nekaj podatkov, pa tega za družino ne bi mogli trditi. Slovenska literatura je na tem področju zelo skromna. Razen nekaterih člankov v različnih strokovnih publikacijah, ki jih bom v nadaljevanju naloge še omenjal, se področja "psihozgodovine" družine dotika ob raziskovanju otroštva v 19. stoletju, še odlično delo Alenke Puhar: Prvotno besedilo življenja. Vendar je avtorica uporabljala drugačne vrste virov (predvsem biografske zapise) in zato ne nudi vseh odgovorov na vprašanja, ki nas tu zanimajo. Empirično gradivo iz matičnih knjig, zapisnikov duš, popisov prebivalstva in drugih sorodnih virov, je v svojih številnih monografijah največkrat uporabila Marija Makarovič, vendar brez podrobnejših analiz skrbno izpisanega in deloma tudi objavljenega gradiva. Zelo natančno in temeljito pa je bila opravljena Štuhčeva analiza popisa družin v Kranju za leto 1754. Oba vira, matične knjige in zapisniki duš, sta temeljito obdelana že v prvi naši tovrstni razpravi Slavka Kremenška iz leta 1968. V razpravi so zelo analitično in sintetično obdelane vse vrste podatkov iz obeh virov, in sicer kot neke vrste "medij" za razkrivanje načina življenja v ljubljanski predmestni vasi Moste v 19. stoletju.³³

Glede na časovna obdobja, ki jih tovrstne slovenske raziskave zajemajo, je najmanj del o naših najstarejših matičnih knjigah iz 17. stoletja, kjer imamo na voljo le analize matičnih knjig treh župnij: Maribora, Kamnice pri Mariboru, Slovenske Bistrice in Ljubljane. Med njimi pove o strukturi in velikosti družine nekaj več le raziskava dr. Koropca za Slovensko Bistrico, ki pa žal svojih zelo zanimivih analiz ne komentira in ne navaja metodologije, po kateri je prišel do nekaterih presenetljivih rezultatov. Tudi Štuhčeva razprava o prebivalcih Ljubljane je zelo temeljita in analizira skorajda vse podatke, ki jih matične knjige nudijo, predvsem pa avtor uporablja precej tujih primerjav. Veliko bolj nereflektirane so objave rezultatov obdelave matičnih knjig za mestno župnijo Maribor in podeželsko župnijo Kamnica pri Mariboru Saša Radovanoviča. Avtor analizira predvsem število nezakonskih otrok, število rojstev in rojstva po mesecih, pri čemer so zanimiva njegova opažanja o "začetkih načrtovanja družine" v 17. stoletju. Tudi pri poročnih in mrliških matičnih knjigah navaja predvsem sezonskost ter število porok in smrti. Z najstarejšimi matičnimi knjigami se je deloma ukvarjal tudi Andrej Hoz-

jan, ki je po matičnih knjigah analiziral predvsem razvoj priimkov in migracije kmečkih prebivalcev v trg Vitanje in nato v svet.³⁴

Za 18. stoletje že razpolagamo tudi z drugimi vrstami virov – cenzusi in t.i. zapisniki duš (*Libri Status Animarum*), ki so za analizo razvoja družine, družinskih struktur in družinskega življenja mnogo bolj relevantni. Obdelan je bil popis prebivalstva za Kranj v letu 1754 in zapisnik duš za Črno na Koroškem leta 1774. Edino analizo matičnih knjig za 18. stoletje pa je opravil Jože Koropec, in sicer za župnijo Slovenska Bistrica, ki je prav tako bogata s podatki o družini. Koropec je analiziral tudi 50 zakonskih parov in nastajanje njihovih družin; M. Štuhec pa je kot dodatek k svoji razpravi o podatkih popisa iz leta 1754 v Kranju, sumarno pregledal še matične knjige za obdobje od leta 1734 do 1750.

Med avtorji – etnologi, ki so pri svojem delu uporabljali matične knjige in druge podobne vire, ima nekaj podatkov za 18. stoletje Marija Makarovič v svojih monografijah o Predgradu, Strojni, Črni na Koroškem in Selu. V vseh primerih je avtorica zbrala in izpisala ogromno število podatkov iz teh virov, vendar je podrobnejše analize, ki bi jih izpisano gradivo še omogočalo, niso zanimale. Ob pomanjkanju tovrstnih študij pa je njeno gradivo dragoceno, saj je iz objavljenih tabel možno poiskati ali izračunati še marsikateri podatek.

V zadnjem desetletju se je na tem področju pojavilo še nekaj temeljitejših študij. Leta 1990 najprej delo Marte Verginella o razvoju družine v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. Dve leti zatem je izšla moja raziskava matičnih knjig župnije sv. Jošta na Paškem Kozjaku, ki je sicer zajela le zadnje desetletje 18. stoletja, vendar je bila neke vrste poskus izrabe vseh možnih informacij, ki jih nudijo matične knjige, v njej pa so bile upoštevane tudi nekatere mednarodne primerjave dobljenih rezultatov. Podoben poskus analize zapisnikov duš iz župnije Velenje sem leta 1994 objavil v Celjskem zborniku. Da se tovrstne raziskave v slovenskem prostoru gostijo, kaže tudi primer zanimive računalniške analize matičnih knjig Pirana za obdobje od leta 1889 do 1892, katere avtorica je Darja Mihelič. Ravno kar (1995) je izšla tudi študija dr. Andreja Studena Stanovati v Ljubljani, ki je sicer posvečena predvsem obravnavi stanovaljske kulture, vendar je v njej, na osnovi ohranjenih originalnih popisnic štetij od leta 1869 do 1910, obsežno poglavje posvetil tudi "socialnozgodovinski analizi" gospodinjstev nekaterih ljubljanskih ulic.³⁵

Temeljitejših raziskav torej ni ravno mnogo, vendar pa njihovo število v zadnjih nekaj letih pomembno narašča. Večji problem je v tem, da metode, po katerih so posamezni avtorji prihajali do rezultatov, niso vedno povsem primerljive, vendar jih je za prvo "inventuro" najbrž ravno dovolj, da nam nakažejo, kako naprej na področju raziskovanja družine v preteklosti.

TEORETIČNI OKVIR NALOGE

Na osnovi kratkega razgleda po tuji in domači literaturi je najverjetneje razvidno, da si vsak avtor (malce eklekticistično) iz literature naredi neke vrste "oseben izbor" raziskovalnih pogledov, poudarkov ter načinov organizacije gradiva. Prav tako si glede na svoj osebni znanstveni razvoj in v skladu s tradicijo razvoja posameznih znanstvenih disciplin, izbere svoj teoretični okvir.

Sam se nagibam k temu, da nalogo označim za neke vrste poskus raziskave s področja historične etnologije. Historično etnologijo pojmem kot tisti del etnološke vede, ki naj bi zajel predmetni obseg etnologije (način življenja vseh plasti prebivalstva) v tistih časovnih obdobjih, ki jih z metodo intervjuja oz. terenskega dela ni mogoče več obdelati in zajeti, saj so protagonisti takega načina življenja že zdavnaj pokojni. Zato si lahko etnolog v takih primerih pomaga le z različnimi materialnimi (stavbe, predmeti) ali pismenimi viri, kot v našem primeru. Zato je bilo treba tudi pri izbiri metodologije poseči po orodja, ki so bila razvita v okviru historične demografije, ki se v marsičem šteje za samostojno znanstveno disciplino (pri čemer te vrste viri in metode ne morejo biti last historiografije).

V čem se torej take etnološke raziskave razlikujejo od podobne raziskave, ki bi jo opravil npr. zgodovinar? Odgovor je bilo pri nas (v Sloveniji) še pred desetletjem sorazmerno lahko podati; celoten kompleks načina življenja, vsakdanjost in kar je še podobnih kategorij zgodovinarjev niso zanimali, "saj je bil med njimi dolgo časa zakoreninjen stereotip o trivialnosti, bizarnosti in celo banalnosti vsakdanjega življenja, ki zavoljo tega pač ni bilo vredno raziskovalnega napora 'resnih' raziskovalcev."³⁶

Danes, ko je ta trditev (predvsem pod vplivom t.i. francoske zgodovinske šole Annales) vse manj točna tudi pri nas, je zadrega pri iskanju odgovora na zastavljeno vprašanje vse manj resnična. Zdi se mi celo, da je iskanje odgovora na tako zastavljeno vprašanje neproduktivno in da gre morebiti bolj za problem, ali je izbrana tematika relevantna oz. pomembna za naše poznavanje preteklosti ter ali je raziskovalni proces pošteno in dobro opravljen.

Večji problem je seveda v tem, da so viri o vsakdanjem življenju v primerjavi z ostalo "produkcijo zgodovinskih virov" veliko redkejši. Naslednji problem je v tem, da je vendarle večina tovrstnih virov na nek način omejena in usmerjena v neko vrsto osebne zgodovinske izkušnje (osebni dnevniki, zasebna pisma, potopisi, kroniški zapisi), medtem ko so druge vrste viri tako obsežni, da ravno zaradi svoje obsežnosti niso bili obvladljivi v tolikšni meri, da bi se jih etnologi ali zgodovinarji lotevali v večji meri. Med slednjimi tovrstnimi viri so tudi pri nas prav

gotovo največ pozornosti vzbudile matične knjige in različne vrste popisov prebivalcev. Drugi tovrstni viri (npr. različni notarski akti) so bili doslej med etnologi komajda kdaj uporabljeni, prvo celovito interpretacijo takega vira pa predstavlja leta 1995 je izšlo delo Marka Štuhca: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešern*, v kateri je avtor kot vir uporabil plemiške zapuščinske inventarje.³⁷

Največja vrednost vira, ki sem ga za analizo izbral – matičnih knjig in različnih popisov prebivalcev – je prav v njihovi univerzalnosti. V tovrstnih virih je namreč prav vsak človek zapustil svojo sled; celo tisti, ki takorekoč sploh niso zaživel svojega življenja – npr. mrtvorojeni. Vsak človek namreč ima svoje rojstvo in smrt, nekateri med njimi se tudi poročijo in tako vendarle (ne glede na lastno umestitev med male – “nezgodovinske” ljudi, ki v svojem življenju niso naredili za zgodovino nič “zgodovinskega”) zapuščajo svojo zgodovinsko sled. Vsaj del njihovega načina življenja je tako dostopen analizi in proučevanju.

Po drugi strani je analiza tako skromnih podatkov za mnoge raziskovalce dokaj neproduktivna, saj daje opravljeno delo (kljub temu, da je analiza podatkov o rojstvu, življenju in smrti slehernega pripadnika neke lokalne skupnosti vendarle dolgotrajen in mukotrpen posel) skromne rezultate, s katerimi pogosto nimamo kaj posebnega početi. Veljavnost rezultatov seveda ni sporna, če smo le dovolj natančni pri pisanju neskončnih vrst datumov, imen in priimkov, ki se jim tu in tam pridruži še oznaka poklica in socialnega statusa osebe, o kateri je govor ter raznih opomb, ki so se tistim, ki so skrbeli za nastajanje tovrstnih virov (v našem primeru duhovnikom) zdele vredne zapisa.

Toda kaj v resnici pomenijo vse te nepregledne vrste števil in deležev v odstotkih, je vprašanje, ki je ostajalo do nedavnega večini naših zgodovinarjev in etnologov (ki so se za obdelavo matičnih knjig ali zapisnikov duš vendarle odločili) dokaj nedorečeno in zvečine brez komentarjev. Rezultati so tako ostajali v njihovih delih bolj ali manj le kuriozum, ki je navedena dela popestril in jih obvaroval očitka, da niso obdelali vseh razpoložljivih virov. Po drugi strani pa je bilo za vsakega raziskovalca vprašljivo, kaj tovrstni podatki sploh prikazujejo; ali zelo ozko in parcialno, krajevno omejen ter slučajen razpored števil in datumov (rojstev, porok, smrti) ali pa imajo podatki splošnejšo veljavo. Prav tako se zastavlja vprašanje, ali so nihanja števil, ki jih dobivamo (običajno so zelo divergentna ter se spreminjajo iz leta v leto), le slučajna ali pa se za njimi skrivajo neki zakoni, ki odsevajo strukture, značilnosti in odnose prebivalcev oz. so v kakem odnosu do njihovega vsakdanjega življenja. Dokler npr. jemljemo podatke iz enega kraja ali ene župnije (ki je za krščanski svet običajen okvir tovrstnih raziskovanj) kot izolirane skupke podatkov oz. dokler analiziramo podatkovne vrste le za ožja časovna območja (npr. za eno ali nekaj desetletij), je pogled lahko le tak, kot smo ga malo prej opisali – vrsta malo povednih števil.

Z naraščanjem števila analiz (ko imamo obdelane podatke za več župnij v tako imenovanih "long term" analizah, ki obsegajo vsaj eno stoletje ali še bolje, serijo podatkov za več stoletij), se povečujejo tudi možnosti za celovitejše interpretacije. Tedaj imamo na razpolago kaj več kot zgolj zaporedja oziroma nize nerazdružljivih podatkov (datum rojstva, ime novorojenca, socialni položaj očeta in matere, podatki o botrih ipd.), kar šele vzpostavlja pogoje za kvalitativno poglobljene študije. Serije števil v takih primerih razpadejo na množico individualnih življenjskih usod, preko katerih razpoznavamo bolj ali manj tipična obredja na pomembnih življenjskih prelomnicah (rojstvo, poroka, smrt). Tako so serije števil mnogo bolj povedne tudi za kategorijo, kot je npr. "način življenja". Najprej pa bi bilo potrebno opraviti še mnogo dela pri obdelavi podatkov za Slovenijo, kar bi šele omogočilo ustrezne primerjave s tovrstnimi analizami v tujini.

Na čem temelji primerljivost teh podatkov? Povsod po svetu so se ljudje rojevali (v glavnem osnovali družino) in umirali. O tem so zadnjih nekaj stoletij vodili administrativne knjige, iz katerih se je še po stoletjih dalo ugotoviti vsaj naslednja dejstva: število oseb in sorodstvena razmerja, življenjsko dobo oziroma starost ob smrti, število otrok (med njimi tudi število mrtvorjenih otrok), starost matere ob rojstvu, časovne presledke med rojstvi in še kaj.

Raziskovalci vidijo mikavnost historične demografije tudi v tem, da po eni strani intenzivno ukvarjanje z mikronivojem predstavlja pravo detektivsko delo in omogoča spoznavanje ljudi iz preteklih stoletij v nekaterih zelo "intimnih" podrobnostih njihovega življenja, po drugi strani pa nam matične knjige kažejo sledi prav vsakega posameznika. Takšna homogenost vira in podatkov narekuje izmenjavo in primerjavo rezultatov na mednarodnem nivoju. Tako lahko prav vsaka celovita lokalna študija prinaša nova spoznanja o zgodovinskem razvoju širših področij. Vendar obstaja nevarnost; pri interpretaciji podatkov se že blizamo t.i. "Histoire total" in se izgublamo v mnogih vidikih socialne, gospodarske, klimatske, mentalitetne ter medicinske komponente življenja. V vsakem primeru pa raziskava mora integrirati te tako različne vidike življenja, da ne postane sterilna.³⁸

Slovenija (kot smo se seznanili v prejšnem poglavju o literaturi), nima veliko takih "long term" analiz, zato je bila moja naloga seveda težja, vendar ne nemogoča. Če nimamo domačih – slovenskih primerjav, nam mnogo povedo razvite metode in rezultati podobnih prizadevanj drugod po svetu – v Franciji, Angliji, Nemčiji, Avstriji itd. Kot rečeno: rojstvo, poroka in smrt so tako univerzalna dejstva v življenju vsakega človeka, da se takih mednarodnih primerjav prav gotovo ne smemo bati. Domnevamo namreč lahko, da dejstvu, da se je npr. v župniji Velenje v Sloveniji, največ otrok rodilo februarja ali marca, najbrž

botrujejo podobni razlogi kot v Nemčiji ali Franciji. In če so rezultati drugačni, lahko še vedno razmišljamo v okviru istih razlogov in istih vzročno posledičnih zvez, zakaj temu ni tako. Nenazadnje so pomembne tudi razlike, ki jih ugotavljamo v primerjavi z Anglijo ali Francijo oziroma Rusijo in Srbijo na drugi strani. Šele s primerjavo vseh tovrstnih analiz postane naloga, ki sem se je lotil, možna. Brez evropskih in celo neevropskih primerjav bi bila prav gotovo bistveno revnejša.

S tem, ko sem nalogo označil za poskus "historične etnologije", se seveda ni mogoče izogniti nekaterim bistvenim vprašanjem sodobnega zgodovinopisja, namreč razprave o možnostih objektivne rekonstrukcije preteklega delovanja, v katerih poleg zgodovinarjev že dolgo sodelujejo tudi sociologi, filozofi, umetnostni zgodovinarji, antropologi in seveda etnologi. Razmišljanja predstavnikov različnih ved dajejo zgodovinarjem pogosto slutiti, da odgovor na vprašanje o meji med objektivnim in subjektivnim rekonstruiranjem preteklosti bolje argumentirajo sociologi kot zgodovinarji, oziroma drugače: prvi postavljajo historiografiji mnogo prodornejša in konstruktivnejša vprašanja kot drugi. Nekaj podobnega lahko najbrž velja tudi za etnologe in historično etnologijo, ki jo zadnja desetletja vse težje (raz)ločimo od sodobnega zgodovinopisja.

Kakorkoli že, dejstvo je, da različni metodološki pristopi in tehnike zahtevajo različna znanja (tudi interdisciplinarna) in da je treba po teoretična orodja seči v tisto znanost, ki jih je razvila. Ali kot ugotavljajo nekateri naši zgodovinarji:³⁹ iz antropologije oz. v zadnjem času tudi "historične antropologije" bo treba prevzeti tudi nekatere druge teoretske termine in pobude. Ena takih je veliko zanimanje za mikrozgodovinske študije, ki se omejujejo na drobne in ozke fenomene, kot so npr. vaške skupnosti, posamezne skupine, družine ali pa en sam samcat posameznik. Mikroštudije predstavljajo lahko hkrati predstavljajo tudi kritiko družbene realnosti, v kateri živimo. Antropologija ponuja zgodovinarjem in etnologom ne le vrsto tem, ki so jih doslej puščali ob strani, temveč tudi (in to je pomembnejše) teoretično obnovo: pojmovni instrumentarij, katerega temelji se v zgodovinopisju ali etnologiji šele prerisujejo. In nenazadnje, mikrozgodovine ne smemo postavljati nasproti makrozgodovini, temveč mora biti mikrozgodovina koristen in pospeševalni spoznavni element makrozgodovine. S pomočjo mikrozgodovine naj bi torej bolje dojel makrozgodovino.



OPOMBE

- ¹ Arthur E. Imhof: Einführung in die Historische Demografie. München 1972, str. 27.
- ² A. E. Imhof: Einführung ..., str. 18.
- ³ Primerjaj Slavko Kremenšek: Vaščani v obmestju. Ob primeru vasi Moste pri Ljubljani. Slovenski etnograf, I. XX, Ljubljana 1968, str. 46.
- ⁴ Marta Verginella: Družina v dolini pri Trstu v 19. stoletju, ZČ leto 1990, 2 zv., Ljubljana, str. 171.
- ⁵ Manfred Thaller: Kleio 3.1.1. Ein Datenbank system. Halbgraue Reihe zur Historischen Fachinformatik. Serie B, 1, St. Katharinen 1989, str. 353; J. Oldervoll: CensSys. A Handbook. History Department University of Bergen 1993, str. 56.
- ⁶ Ignaz Orožen: Das Dekanat Schallthal, Graz 1885, str. 25–26.
- ⁷ Marko Štuhec: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. ZČ 37, št. 4, Ljubljana 1983, str. 285–86.
- ⁸ Sašo Radovanovič: Mesto Maribor v luči matičnih knjig 17. stoletja. Kronika, I. 39, št. 3, Ljubljana 1991, str. 32–33.
- ⁹ Vodnik po matičnih knjigah na območju SR Slovenije. Vodniki 2, Ljubljana 1972., str. XVIII–XXI.
- ¹⁰ Vodnik po matičnih knjigah ..., str. 720–21 in 698.
- ¹¹ Josef Ehmer: The Viena Data Base on European Family History. The international Conference on Databases in the Humanities and Social Sciences. Florida 1983, str. 113–116; glej tudi: Michael Mitterauer: Peasant and Non-peasant family. Journal for Family History, Vol. 17, no. 2, str. 139–159.
- ¹² Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije. Vodniki, 2. zv., Ljubljana 1975, str. 549.
- ¹³ Carl Schmutz: Historisch Topografisches Lexikon von Steyrmarch. Graz 1822, III. Bd., str. 509; Orts-Repertotium des Hertzogthums Steiermark, Graz 1872, str. 130; Special Orts-Repertorien der in TMsterreichischen Reichsrathe vertretenen Koenigreiche und Länder. IV. Bd., Wien 1883, str. 257; Gemeinden und Ortschaften – Verzeichniss des Hertzogthums Steiermark, Graz 1900, str. 123; Specialni krajevni repertorij za Štajersko. IV. zv., Dunaj 1918.
- ¹⁴ Franciskejski kataster – Arhiv Slovenije, Ljubljana.
- ¹⁵ Götsche Topografie. Kopije ustreznih odgovorov na Göethov vprašalnik iz leta 1840 za Šaleški in Turnski dominij, župnijo sv. Martina in velenjski dominij hrani Institut za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU v Ljubljani, pod številkami 383, 409 in 440.
- ¹⁶ Original rokopisne šolske kronike hrani OŠ Miha Pinter – Toledo v Velenju, kopijo Muzej Velenje.

- ¹⁷ Fr. Sal. Cizej: Promemoria o priliki svete birme dne 4. junija 1903, original hrani župnijski arhiv sv. Martina v Velenju.
- ¹⁸ Jože Hudales, Ivo Stropnik: Mlinškovo berilo. Šaleški razgledi 7, Velenje 1991, str. 345;
- ¹⁹ Uporabljal sem med drugimi naslednja dela: dr. Štefan Kočvar: Slovenska mati. Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarujejo, Ljubljana 1882; Josip Pajek: Črtice iz duševnega žitka Štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884; Anton Martin Slomšek: Izbrani spisi za mladino, Ljubljana 1924; Janez Trdina: Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879, Ljubljana 1987.
- ²⁰ Pregled je povzet predvsem po Arthur E. Imhof: Einfuhrung ..., str. 15, 18–19 in Arthur E. Imhof: Historische Demografie. v Sozialgeschichte in Deutschland. Goettingen 1986, p. 34–37.
- ²¹ A. E. Imhof: Historische Demografie ..., str. 32.
- ²² Ibid., str. 32.
- ²³ Arthur E. Imhof: Einfuhrung ..., str. 22–27.
- ²⁴ J. Ev. Krek. Izbrani spisi; Socializem (iz l.1901). Ljubljana 1925. str.125–126.
- ²⁵ Majda Černič -Istenič: Rodnost v Sloveniji. Zgodovinski pregled preučevanja rodnosti. Ljubljana 1994, str.23,24.
- ²⁶ Arthur E. Imhof: Einfuhrung ..., str. 26.
- ²⁷ J. Hajnal: European Marriage patterns in perspective. The uniqueness of the European pattern. Objavljeno v Population in History, ur. David V. Glass, Chicago 1965, str. 103; P. Laslett: Family and houshold as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, v Family forms in historic Europe, Cambridge 1983, str. 527; in isti: Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology, Cambridge 1977, str. 13.
- ²⁸ M. Černič – Istenič: Rodnost v Sloveniji ..., str. 26.
- ²⁹ M. Mitterauer: Historisch-antropologische Familienforschung. Wien 1990, str 14–15.
- ³⁰ Michael Mitterauer: Peasant and Non-peasant family forms ..., str. 139–159; Michael Mitterauer: Historisch-Antropologische Familienforschung ..., str. 9–15.
- ³¹ F. Zwitter: Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, str. 112; Grafenauer, Bogo: Populacija in agrarno prebivalstvo od srede 18. stol. do II. svetovne vojne; v Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, str. 99–127.
- ³² S. Kremenšek: Vaščani v obmestju...; Jože Koropec: Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju, Bistriški zbornik II, Slovenska Bistrica 1990, str. 70 ss.; Marko Štuhec: Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig. Kronika, I. 33, št. 2ž3, Ljubljana 1985, str. 124–137.
- ³³ Alenka Puhar: Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Zagreb 1982, M. Makarovič, s sodelovanjem I. Modreja : Črna in Črnjani, Ljubljana 1986, str. 427; M. Makarovič: Strojna in Strojanci. Ljubljana 1982; ista: Predgrad in Predgrajci. Ljubljana 1985; ista: Sele in Selani. Ljubljana 1995.
- ³⁴ Jože Koropec: Matične knjige iz 17.stoletja za župnijo Slovenska Bistrica. Zbornik občine Slovenska Bistrica II. Slovenska Bistrica 1990, str.33–67; S. Radovanovič: Kamnica in njeni prebivalci v 17.stoletju v luči matičnih knjig. ČZN I. 63, n.v. 28, 2.

- zv., Maribor 1992, str. 284; isti: Mesto Maribor ..., str. 284; A. Hozjan: Starejši priimki v vitanjski okolici. ČZN I. 63, n.v. 28, 2. zv., Maribor 1992, str. 265.
- ³⁵ Marija Makarovič: Strojna in Strojanci, založba Mladinska Knjiga Ljubljana 1982, str. 91, 281 in 474; Marko Štuhec: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. ZČ I. 37, Ljubljana 1983, št. 4, str. 289–290; Jože Hudales: Rojstva, poroke in smrti pred 200 leti. Šaleški razgledi 8, Velenje 1992, str. 72–86; Jože Hudales: Slovenska družina med vzhodom in zahodom, Celjski zbornik 1994, str. 85–108; Darja Mihelič ter F. Mihelič in J. Pocajt: Piransko prebivalstvo pred sto leti. Annales št. 5, Koper 1994, str. 191–102; Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 226.
- ³⁶ Andrej Studen: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869 – 1910. Zgodovinski arhiv. Gradivo in razprave 13, Ljubljana 1993, str. 3.
- ³⁷ Med etnologi je npr. zapuščinske inventarje uporabljal dr. Angelos Baš za analizo hišne opreme svobodnikov na Kranjskem v 17. In 18. stoletju, orodja na kmečkih gospodarstvih pri Mariboru in za pohištvo podložnikov gospodstva Podčetrtek v 18. stoletju, ki so bile objavljene v Slovenskem etnografu VI–VII, VIII in X; M. Štuhec: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešern. Ljubljana 1995, str. 201.
- ³⁸ A.E. Imhof: Einfuhrung ..., str. 9–10.
- ³⁹ Oto Luthar: Nove metode v zgodovinopisju ali po sol na Solnograško, ZČ, leto 43, št. 4, Ljubljana 1989, str. 615–617.



Seelenstands-Protokoll

der
Pfarre *St. Martin bei Schalllegg*

Jahre 1867 bis 1878

Dörfchaft Wöllan Gemeinde Pecčanik Bezirk Pecčanik
 Haus-Nr. 8. Vulgarname Anglin. Classe I. Besitzer Polst. Prath. Hoffm.

Namen und Charakter des Familiennamers und der Angehörigen	Tag, Monat und Jahr der Geburt	Religions - Kenntnisse										Anmerkung
		1864	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	
<u>Polst. Prath. Hoffm.</u>	<u>816</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>8. 1. 8</u> <u>31. 12. 8</u> <u>4. 1. 8</u>
<u>Anna</u>	<u>878</u>	<u>9</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	
<u>Maria, nata Hoffm.</u>	<u>878</u>	<u>9</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	
<u>Anna</u>	<u>837</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>8.</u>
<u>Anton, No. 10</u>	<u>845</u>	<u>5</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>und ges. in nat. St. Johann</u>
<u>Gnomy</u>	<u>817</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	
<u>Martin</u>	<u>854</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>ges. in nat.</u>
<u>Maria</u>	<u>813</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>W. in nat.</u>
<u>Gnomy</u>	<u>849</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	
<u>Joseph</u>	<u>852</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	
<u>Anna</u>	<u>854</u>	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	
<u>illegit. Maria, und obign. Maria. 2. Sebast.</u>												
<u>illegit. Agnes, und obign. Maria. 10. Juni 1858. +</u>												
<u>illegit. Francisca, und obign. Maria. 12. Juli 1854</u>												
<u>Anton Pecčanik</u>	<u>21/1</u>	<u>545</u>										
<u>Anna</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										
<u>Anton, geb. 1811.</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										
<u>Anna</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										
<u>Joseph, geb. 1811.</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										
<u>Anton</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										
<u>Maria</u>	<u>29/4</u>	<u>853</u>										

Člani družine lastnikov velenjskega gradu – Adamovichi po zapisniku duš iz leta 1867

Ortschaft Munt Wöllan. Gemeinde Honfina. Bezirk Honfina.
 Haus, Nr. Ida. 1. Vorfarname Nep Oberwöllan. Klasse I. Besitzer P. L. v. Plow Adamovik.

Namen und Charakter des Familienvaters und der Angehörigen	Tag, Monat und Jahr der Geburt	Religions - Kenntnisse								Anmerkung
		1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	
<u>Arthur Plow Adamovik</u> <u>P. L. v. Plow Adamovik</u>	<u>geboren am 12. Aug. 1864</u>									
<u>D. v. Plow Adamovik</u> <u>Bianca, Gräfin v. Wittenburg</u>	<u>geb. 1864</u>									
<u>H. v. Plow</u>										
<u>Irma / Maria /</u>	<u>12. Aug. 1865</u>									
<u>Isabella</u>	<u>20. Sept. 1860</u>									
<u>Julie</u>	<u>1. Sept. 1862</u>									
<u>Carl</u>	<u>24. April 1863</u>									
<u>John</u>	<u>13. Sept. 1866</u>									
<u>Antonette Antonia</u>	<u>19. Aug. 1868</u>									<u>1/2 um 21. Nov. 1869 gestorben.</u>
<u>Branko / Franz /</u>	<u>8. Nov. 1870</u>									

[illegible]

Člani družine lastnikov velenjskega gradu – Adamovichi po zapisniku duš iz leta 1890

ŠALEŠKA DOLINA IN ŽUPNIJA VELENJE



evetnajsto stoletje predstavlja v zgodovini evropskih narodov veliko prelomnico. To je bilo stoletje revolucij, ukinjanja fevdalnih spon, stolet-

je industrijske revolucije in mnogih iznajdb, pa tudi stoletje zbujenega nacionalnega gibanja. Evropski dogodki so vplivali tudi na Šaleško dolino. Prihajali so sicer z zamudo, večkrat v omiljeni ali spremenjeni obliki, vendar so miselnost in življenje prebivalcev doline močno spremenili. To velja zlasti in najprej za razvoj obrti in prvih zametkov industrije, ki so jih najavljale terezijanske in jožefinske reforme na mnogih področjih uprave, gospodarstva, izobraževanja, nenazadnje pa je dolina dobila tudi boljše cestne povezave z ostalim svetom. Z vsemi temi spremembami ali pa skupaj z njimi se je spreminjalo tudi mišljenje ljudi, njihova mentaliteta, usoda in njihov način življenja. Kako hitro in s kakšno intenziteto, kako globoko v življenje ljudi so segle te spremembe, je vprašanje, ki ga (še) ne poznamo dovolj, a nekateri "zunanji" dogodki zgodovine 19. stoletja v Šaleški dolini ga v nekaterih podrobnostih in segmentih že nakazujejo.

ŠALEŠKA DOLINA DO 19. STOLETJA

Šaleška dolina, ki se v nekaterih starejših dokumentih omenja tudi kot Škalska dolina, je svoje ime dobila po razvalinah gradu Šalek. Tu se soteska Pake, zarezana med Stropnikom in Špikom – Kozjakom, odpre v skoraj 2 km široko in okoli 8 km dolgo dolino, ki s pripadajočim obrobjem predstavlja zaključeno geografsko enoto. Kljub svoji zaprtosti ima dolina precejšen prometni pomen, saj tu poteka zveza med osrednjimi in severnimi slovenskimi pokrajinami.

Obravnavana župnija Velenje obsega (danes) vzhodni del doline, kjer sta se pod dve pomembni grajski stavbi – simbola starega reda – umestili naselji Velenje in Šalek (Spodnji), ostala naselja župnije pa ležijo na nizkih gorica, ki nikjer v dolini ne presegajo 100 – 140 m relativne nadmorske višine. Številni potoki in potočki so ta svet razrezali na obilico podolgovatih brd, dolgih, ploščatih hrbtov, ki so vsi značilno

ravni na višini okrog 505–523 m. V njih se razodeva ostanek prvotne ravnine, na katerem danes ležijo župnijska naselja oz. zaselki Šembric in Konovo, deloma pa tudi Zgornji Šalek. Prst na teh gorica je po večini zelo ilovnata in slabo rodovitna.

Še višje je hribovski svet, ki obdaja dolinsko dno in kjer so na sončnih legah sredi gozdov že v srednjem veku nastale številne krčevine in samotne kmetije. To je področje samotnih kmetij, ki ga srečujemo od Paškega Kozjaka čez Smodivnik, Stropnico, Graško goro, Plešivec, Zavodnje do Belih Vod in Smrekovca. Na takem svetu leži najvišje naselje župnije – Šmartinske Cirkovce, ki je do matične fare oddaljeno dobro uro hoda. Marsikatera samotna kmetija je bila tu ali pa v Zgornjem Šaleku, razdeljena na dvoje ali troje kmetij, vendar se še danes opazi skupno jedro. Da je bilo takih dvojčkov mnogo, lahko sklepamo že po hišnih imenih npr. v Zgornjem Šaleku: Zgornji in Spodnji Kušan (danes Košan) ter Spodnji in Zgornji Strobl.¹

Marsikje so se samotne kmetije strnile v zaselke, ki so po nastanku mlajši: Konovo, Strajža, Zgornji Šalek. Ne glede na to, ali gre za strnjeno ali razloženo naselje, prevladujejo v poljski razdelitvi parcele nepravilnih oblik, t.i. prvotne grude. Primer skupnega krčenja zasledimo v poljski razdelitvi Škal, Šaleka, Raven in Zavodenj, kjer je skupno izkoriščanje gozda in pašnikov še dobro razvidno. Nižina ob Paki (Velenje, Spodnji Šalek) pa kaže razdelitev na nepravilne delce, ki so jim ustrezali tudi tipi naselij – gručaste vasi. Nekateri premožnejši posestniki so imeli svojo posest zaokroženo, zlasti v Velenju.

Čistih oblik v tipih naselij in poljski razdelitvi ni opaziti. Nižinska naselja so začela v poznem srednjem veku nastajati predvsem na severnem robu doline – na dvignjenih terasah, ki so varovale plodno zemljo pred poplavam, saj je bilo dolinsko dno precej zamočvirjeno. Med taka naselja sodijo npr. Stara vas, Škale, Družmirje, Gaberke itd. Verjetno je bil to tudi vzrok, da sta kasnejši farni cerkvi v Velenju in Šoštanju (Sv. Martin in Sv. Mihael) nastali na vzpetinah severno od kasnejšega naselja. Večina današnjih naselij v dolini izvira iz časov srednjeveške kolonizacije. Kdaj so nastajala, je vprašanje, na katerega ne moremo z gotovostjo odgovoriti, saj zgodovinski viri o marsikaterem naselju spregovorijo zelo pozno. Vendar tudi kronološki pregled prvih omemb naselij v dolini izpričuje, da so bila vsa večja naselja v virih zabeležena do 15. stoletja.

V ravnini ob Paki sta se razvili edini urbani središči Šaleške doline: Šoštanj in Velenje, ki imata več skupnih potez. Obe naselji sta nastali na levem bregu Pake, tam kjer se Paka nekoliko odmakne proti severu, na jugu pa ju ščitijo strma pobočja do 600 m visokega hribovja, na katerem sta postavljena šoštanjski in velenjski grad. Šoštanjski grad se omenja leta 1200 skupaj z naseljem, Velenje pa leta 1264 kot naselje in

leta 1270 tudi kot grad. Ugoden strateški in prometni položaj obeh naselij je bil vzrok, da sta si obe dokaj zgodaj pridobili trške pravice; Šoštanj vsaj leta 1348, Velenje pa je bil trg vsaj od leta 1264 dalje.

Šoštanj je imel vodilno vlogo od srednjega veka dalje, čeprav ne moremo reči, da bi ga naravne danosti v vseh pogledih za kaj takega bolje obdarile. Kot prometno križišče bi lahko imel prednost prostor med Velenjem, Šalekom in Škalami, kjer je bilo v srednjem veku demografsko središče Doline, kar navsezadnje nakazuje tudi starodavno ime doline – po Šaleku. Velenje je bilo ves ta čas središče vzhodnega dela Šaleške doline. Sklepamo lahko, da je bila po gradnji trške cerkve Matere Božje (ki se prvič omenja leta 1477) tlorisna zasnova trga že načrtana. Hiše so bile razporejene na obeh straneh ceste Celje-Velenje-Šoštanj in so segale na severu le do Pake, na jugu pa na obe strani ceste proti Polzeli. Sam trški prostor se je izoblikoval na stičišču teh dveh cest. Obe najstarejši upodobitvi Velenja iz leta 1681 nam podobe trga ne prikazeta dovolj natančno, saj je poudarek na upodobitvi gradu. Razvidno pa je, da je bila večina hiš lesenih in pokritih s skodlami ali slamo.

Mnogo lažje sledimo gradbenemu razvoju Velenjskega gradu, kjer je prehod v novi vek prinesel živahne prezidave in dozidave v renesančnem stilu, ki jih lahko po letnicah 1558 na vzhodnem stolpu in 1660 na grajski kapeli tudi časovno natančneje opredelimo. Taka živahnost sovpada z duhovno razgibanostjo, ki jo je v Dolino prineslo močno protestantsko gibanje in kmečki upori. Eno izmed središč protestantizma v Dolini je bilo na Velenjskem gradu, saj se kot protestantje omenjajo vsi lastniki gradu v 16. in na začetku 17. stoletja.

Od 17. do začetka 19. stoletja o razvoju Velenja ne vemo veliko. Znano je, da grad leta 1635 (v zadnjem velikem kmečkem uporu pri nas) ni bil niti poškodovan, čeprav so uporni kmetje sicer zavzeli, porušili ali izropali šest drugih gradov v Šaleški dolini: Forhtenek v Ravnah, Šalek, Šoštanj, Turn v Škalah, Limberg v Pesju in Gradič v Šentilju. Leta 1473 in ponovno leta 1643 so Velenjski grad brezuspešno oblegali Turki. Opustošiti pa jim je uspelo velenjski trg. Tudi v začetku 19. stoletja je trg doživel katastrofo; ves trg je namreč leta 1801 pogorel do tal.²

LJUDJE IN NASELJA

Naselja župnije so po prevladujoči gospodarski strukturi zelo različna. Velenje je bilo naselje obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev – s trškimi pravicami od 13. stoletja dalje. Šalek in Konovo ter delno Bevče so spadala med naselja s prevladujočim poljedelstvom na gričevnatem severovzhodnem obrobju Šaleške doline. Bevče-okolica, del Pake in

glavnina Šmartinskih Cirkovc pa že sodijo med hribovska naselja s prevladujočo živinorejsko usmeritvijo.

Župnijo sv. Martina (Sv. Martin pri Šaleku) v Velenju so do leta 1858 sestavljala le vaška naselja: Bevče, Konovo, Paka, Zgornji in Spodnji Šalek ter Šmartinske Cirkovce. Po tem letu so v faro vključili še trg Velenje, ki je do tedaj cerkveno-upravno sodil v faro sv. Jurija v Škalah. Sicer pa je bilo Velenje tedaj že nekaj stoletij upravno-politično in gospodarsko središče vzhodnega dela Šaleške doline, kamor so gravitirala vsa našeta naselja. Poslej se je za župnijo vse pogosteje uporabljala oznaka Sv. Martin pri Velenju, saj je farna cerkev stala na severnem robu velenjskega trškega ozemlja.

V 18. stoletju so poleg dotedanjih upravnih enot gosposčin oz. zemljiških uradov, leta 1771 uvedli števne občine z oštevilčenimi hišami, leta 1784 pa še katastrske občine. Od tedaj dalje je bila Šaleška dolina v okviru okrožja Celje razdeljena v tri okraje: okraj Nova cerkev, kamor so spadali kraji ob spodnjem toku Pake, okraj Šoštanj in okraj Velenje.

Velenjski okraj ali "kanton" je obsegal 27 občin v vzhodnem delu Šaleške doline – od Pesja in Prelog do Hude luknje. Poleg tega pa je obsegal tudi občine Šentjanž, Pirešica in Prelsko. Šoštanjski okraj je obsegal zahodni del doline.

Po letu 1850 je bila skoraj vsa dolina združena v sodni okraj Šoštanj, ki je spadal v politični okraj Slovenj Gradec. Sodni okraj Šoštanj je bil razdeljen na devet krajevnih občin, ki so bile precej večje kot prej. Nekdanji velenjski "kanton" je sedaj obsegal štiri krajevne občine; Št. Janž, Št. Ilj, Velenje in Škale. Taka razdelitev je ostala v veljavi do konca avstro-ogrske monarhije, medtem ko so meje krajevnih občin v glavnem ostale nespremenjene vse do II. svetovne vojne.³

Cerkvena uprava, ki je veljala konec 18. in v začetku 19. stoletja, je bila utemeljena že dolgo pred tem. Tudi začetki cerkvene uprave v Šaleški dolini segajo daleč nazaj. Prvotna misijonska postaja za pokristjanjevanje Doline je bila v Škalah, kasnejšem sedežu prafare, ki je bila najverjetneje ustanovljena že v 10. stoletju. Tudi obseg prvotne prafare se pokriva s kasnejšo škalsko oz. šaleško dekanijo, ki je zajemala večje ozemlje, kot je obseg kasnejše občine Velenje, saj župnija Šmartno ob Paki vseskozi ni sodila v prafaro.

Sedež današnje velenjske župnije (Sv. Martin pri Šaleku) je imel v dekaniji vseskozi poseben položaj. Najprej je bil vikariat, kasneje pa župnija sv. Martina v Šaleku, nad katero je imel patronat šaleški graščak in za njim oglejski patriarh (ne pa gornjegrajski samostan, kot je veljalo za ostale župnije v dekaniji). Šele v začetku 17. stoletja je škof Tomaž Hren spraval vikariat pod patronat ljubljanskega škofa.⁴

V začetku 19. stoletja so pod škalski dekanat spadale fare sv. Martina pri Šaleku (Velenje), sv. Janeza v Šentjanžu (Vinska gora), sv. Ilja pri

Schwarzenstieniu in sv. Mihaela pri Šoštanju, poleg tega pa še kuracije "curat beneficij" oz. lokalije sv. Pankracija v Ponikvi in lokalija sv. Petra v Zavodnjah.⁵

Cerkveno-upravno je vsa Šaleška dolina, razen fare sv. Martina ob Paki, spadala v škalsko dekanijo. Zanimivo je, da je bila fara Škale tedaj bistveno obsežnejša. Poleg prej navedenih občin so tedaj v škalsko faro spadale še naslednje občine velenjskega "kantona": Bevče, Kavče, Pesje, Podgorje, Podkraj, Preloge, Stara vas, Zabrd, in celo sam velenjski trg. Tako je kasnejša "velenjska" fara sv. Martina obsegala le tri tedanje občine: Šmartinske Cirkovce, Paka in Šalek. Leta 1858 so v faro sv. Martina vključili še Bevče in trg Velenje.

V drugi polovici 19. stoletja je tudi dekanijska ureditev postala ohlapnejša in se ni več vezala na dekanijsko cerkev sv. Jurija ampak na osebo oz. imenovanje dekana. Tako je bil v tem času sedež dekanije najprej v Šentilju in pri sv. Martinu v Šaleku, v Škalah pa spet za časa Ivana Rotnerja, ki je postal škalski župnik leta 1909.⁶

RAST PREBIVALSTVA

V povezavi s prvimi politično-upravnimi reformami so tudi prva znana štetja prebivalcev Šaleške doline. Župnija sv. Martina pri Šaleku, ki je tedaj obsegala kraje Paka, Zgornji in Spodnji Šalek, Šmartinske Cirkovce in zaselek Konovo ob župnijski cerkvi svetega Martina, je leta 1754 štela vsega 502 prebivalca, leta 1770 pa 516 prebivalcev. Ostala naselja kasnejše župnije: Bevče, del Šentbrice in trg Velenje so bile tedaj v okviru župnije Škale, kjer so našli leta 1754 1824 duš, slabi dve desetletji kasneje pa 1811 duš.

Zanimiv je tudi podatek o socialno-poklicni strukturi prebivalstva leta 1754, ki kaže, da je bilo tedaj v župniji nekoliko manj samostojnega kmečkega prebivalstva kot drugje v Šaleški dolini – 45,3 % prebivalstva; več kot polovico prebivalstva so sestavljali kajžarji (19,7 %), gostači (14,5 %), posli (17,5 %); le 13 oseb v celi župniji je predstavljalo vse ostale socialne oz. poklicne skupine.⁷

Tabela 1: PREBIVALSTVO ŠALEŠKE DOLINE LETA 1754

	vsi	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Župnija	prebivalci	kmetje	kajžarji	gostači	posli	ostali	%	%	%	%	%
Šoštanj	2466	1126	212	428	410	290	45,7	8,6	17,4	16,6	11,8
Šentilj	1009	546	249	58	145	11	54,1	24,7	5,7	14,4	1,1
Šentjanž	765	331	241	103	88	2	43,3	31,5	13,5	11,5	0,3
Šmartno	502	229	99	73	88	13	45,6	19,7	14,5	17,5	2,6
Škale	1824	845	376	262	270	71	46,3	20,6	14,4	14,8	3,9
Skupaj:	6566	3077	1177	924	1001	387	46,9	17,9	14,1	15,2	5,9

Z začetka 19. stoletja nam nudi dokaj popolno sliko o naseljih in njihovih prebivalcih v Šaleški dolini Schmutzov Leksikon Štajerske, ki je izšel leta 1822. Njegovi podatki o prebivalcih ne izvirajo iz uradnih štetij prebivalstva (zato najbrž niso bili povsem točni), vendar primerjave s štetji iz let 1754 in 1869 pri večini naselij kažejo na precejšno stopnjo verodostojnosti.

Na splošno lahko rečemo, da je tedanji šoštanjski okraj štel blizu 7000 prebivalcev. Zelo očiten je bil presežek ženskega prebivalstva, kar je sicer znano demografsko dejstvo v vseh časih in prostorih. Zanimivo pa je, da so bili v Šaleški dolini znatni presežki ženskega prebivalstva koncentrirani v glavnem v nižjih predelih, medtem ko so se v najvišjih naseljih dolinskega obrobja spolna razmerja uravnotežila oz. so bila celo v korist moških. Še bolj izrazit je bil leta 1822 presežek žensk v župniji Velenje, kjer je žensk skoraj 10 % več kot moških.⁸

Tabela 2: ZNAČILNOSTI RASTI PREBIVALSTVA V ŠALEŠKI DOLINI V 19. STOLETJU

kraj	1822			1869			1880		
	preb./ hišo	% žensk	število preb.	preb./ hišo	% žensk	indeks preb.	preb./ hišo	% žensk	indeks preb.
Bevče/okolica	1,5	53,9	76	1,8	56,9	134,2	2,6	54,4	101,0
Bevče/vas	2,6	57,7	52	2,3	54,3	88,5	4,0	55,8	113,0
Šmart.Cirkovce	4,0	49,5	105	3,8	54,0	118,1	4,3	52,7	121,0
Konovo				3,4	51,9		4,1	52,9	107,4
Paka	3,8	50,5	194	4,7	48,4	126,8	6,1	50,9	117,5
Šalek/spodnji	3,5	55,3	38	5,5	61,4	231,6	5,0	62,5	90,9
Šalek/zgornji	3,3	55,2	134	3,4	55,0	111,2	5,6	53,8	130,9
Sele				3,9	54,8		3,4	56,3	81,5
Velenje	4,7	57,8	147	7,6	48,9	181,0	7,9	50,0	136,8
Šoštanj	5,4	50,0	424	5,9	51,4	151,4	6,3	52,0	114,3
Skupaj občina	3,5	52,0	6956	4,2	52,3	157,9	4,6	52,4	107,4

kraj	1890			1900			1910		
	preb./ hišo	% žensk	število preb.	preb./ hišo	% žensk	indeks preb.	preb./ hišo	% žensk	indeks preb.
Bevče/okolica	3,8	50,0	128,2	3,6	52,1	106,1	4,1	51,9	114,3
Bevče/vas	5,4	57,4	103,8	6,4	54,7	118,5	6,6	52,5	92,2
Šmart.Cirkovce	5,2	46,9	118,0	4,9	48,9	100,6	5,6	54,1	88,2
Konovo	6,0	52,2	103,4	5,8	54,3	90,0	4,8	48,9	113,6
Paka	5,1	49,8	98,6	5,2	47,9	117,9	4,8	44,2	94,9
Šalek/spodnji	4,8	57,0	107,5	6,1	53,6	127,9	5,2	52,1	85,5
Šalek/zgornji	4,8	55,2	88,2	4,5	53,3	97,1	4,3	52,2	95,2
Sele	3,4	49,2	93,8	3,3	50,9	96,7	3,1	50,4	99,1
Velenje	8,3	47,6	121,2	8,1	46,9	120,0	8,3	49,8	107,0
Šoštanj	6,3	50,4	113,8	6,6	53,0	131,3	6,4	51,1	114,7
Skupaj občina	4,8	51,5	105,3	4,6	52,3	116,5	4,9	51,1	96,8

Zanimivi so tudi podatki o številu prebivalcev in njihovem razmerju do števila hiš, ki jih je Schmutz zabeležil v posameznih naseljih. Tu so v

samem vrhu lestvice naselja iz južnega obrobja doline, kjer je bilo število hiš skoraj tolikšno kot število prebivalcev. Gre za naselja, ki so v tistem času še imela močnejše razvito vinogradništvo, zato bi tam res lahko pričakovali večje število nenaseljenih hiš – zidanic. Prav tako je značilno, da so na nasprotnem koncu lestvice v večini naselja v hribovitem severnem in zahodnem obrobju doline, kjer razmerje števila hiš in prebivalcev pokaže znatne zgostitve prebivalstva. V župniji Velenje je bilo leta 1822 povprečno število prebivalcev na hišo zelo nizko; v okolici Bevc le poldrugi človek, v drugih naseljih med tri in štiri in le v Velenju je v eni hiši povprečno živelo nekaj več ljudi – 4,7. Kolikor so Schmutzovi podatki dovolj zanesljivi že sami po sebi zanikajo ustna izročila o velikih družinah, ki bi štele po deset in več otrok. Vsekakor bo zanesljivost in natančnost Schmutzove “neuradne statistike” potrebno še preveriti in ugotoviti, koliko so v njegovo statistiko zajeti številni posli, pesterne in pastirji, ki so “služili” na velikih kmetijah.

Na prvi pogled preseneča nizko absolutno število prebivalcev v naseljih dolinskega dna, kjer bi vendarle pričakovali največjo zgostitev prebivalstva, če ne zaradi drugega, pa zato, ker je tu zemlja boljša pa tudi pogoji gospodarjenja so bili povsem drugačni kot v višjih legah. Vendar so vsa dolinska naselja izrazito v drugi polovici ali na dnu lestvice. Celo Družmirje, ki je uživalo sloves najbogatejšega kmečkega naselja v Šaleški dolini je imelo le 183 prebivalcev in 36 hiš ter je po številu prebivalcev dosegalo le 13. mesto. Podobno velja tudi za Gaberke, medtem ko so bila ostala dolinska naselja (Stara vas, Preloge, Pesje, Spodnji Šalek) tako po številu prebivalcev kot po številu hiš na dnu lestvice. Vendar je res, da je dno doline ob Paki široko le kilometer in pol, medtem ko dolžina doline znaša 8 km, zato za velike zgostitve ruralnega prebivalstva ni bilo pogojev. Delno bi vzroke za tako stanje, ki mu sledimo vse tja do leta 1945, lahko iskali tudi v dejstvu, da je velik del dolinskih zemljišč imel v lasti najbogatejši sloj dolinskega prebivalstva (v letu 1822 še lastniki gradov, kasneje veleposestniki, trgovci in gostilničarji iz Velenja in Šoštanja). Ti so za pozidavo oziroma stavbne parcele le neradi odprodajali dele svojih najboljših zemljišč in tako zavirali hitrejši razvoj dolinskih naselij.

Največja naselja v Šaleški dolini v začetku prejšnjega stoletja so bila na zahodnih in severnih obrobjih doline, kjer so bile Ravne s 564 prebivalci največje dolinsko naselje. Podobno velja celo za izrazito hribovska naselja z velikimi samotnimi kmetijami v Belih Vodah, Plešivcu in Zavodnjah; vsa so po številu prebivalcev prav na vrhu lestvice. Kmečka naselja župnije sv. Martina pa so bila prav vsa brez izjeme dokaj majhna.

Obe urbani naselji v Dolini – Šoštanj in Velenje – po številu prebivalstva takrat še nista izstopali. Šoštanj, središče okraja, je bil sicer po

številu prebivalstva na četrtem mestu in po številu hiš na sedmem mestu med dolinskimi naselji, velenjski trg pa je bil daleč zadaj: po številu prebivalcev na šestnajstem mestu, po številu hiš pa celo na petindvajsetem mestu.

Za čas do konca 19. stoletja so nato ohranjeni podatki uradnih avstrijskih štetij, ki so bila izvedena v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Prvo uradno štetje prebivalstva so v Avstriji izvedli 11. decembra 1869. Tokrat se na rezultate seveda lahko povsem zanesemo. Če so zanesljivi tudi Schmutzovi podatki iz leta 1822, potem je Velenje v teh dobrih štiridesetih letih doživelo hiter razmah. Število hiš se sicer ni bistveno spremenilo; kar 26 naselij v Dolini je bilo po številu hiš pred Velenjem, toda število prebivalstva se je povečalo skoraj za dvakrat – na 266, tako da so bila pred Velenjem le še naselja Ravne (722), Šoštanj (642), Topolšica (638), Bele Vode (499), Škale (433), Lokovica (355) in Zavodnje (334). Število prebivalcev v ostalih naseljih župnije je naraščalo počasneje.

Tabela 3: POPISI PREBIVALSTVA V ŽUPNIJI VELENJE V 19. STOLETJU

	1822		1869		1880	
<i>Kraji</i>	hiš	preb.	hiš	preb.	hiš	preb.
<i>Bevče/okolica</i>	50	76	58	102	39	103
<i>Bevče/vas</i>	20	52	20	46	13	52
<i>Šmart.Cirkovce</i>	26	105	33	124	35	150
<i>Konovo</i>			24	81	21	87
<i>Paka</i>	51	194	52	246	47	289
<i>Šalek/spodnji</i>	11	38	16	88	16	80
<i>Šalek/zgornji</i>	41	134	44	149	35	195
<i>Sele</i>			40	157	38	128
<i>Velenje</i>	31	147	35	266	46	364
<i>Šoštanj</i>	78	424	108	642	117	734
<i>Skupaj dolina</i>	2013	6956	2594	10987	2543	11800

	1890		1900		1910	
<i>Kraji</i>	hiš	preb.	hiš	preb.	hiš	preb.
<i>Bevče/okolica</i>	35	132	39	140	39	160
<i>Bevče/vas</i>	10	54	10	64	9	59
<i>Šmart.Cirkovce</i>	34	177	36	178	28	157
<i>Konovo</i>	15	90	14	81	19	92
<i>Paka</i>	56	285	65	336	67	319
<i>Šalek/spodnji</i>	18	86	18	110	18	94
<i>Šalek/zgornji</i>	36	172	37	167	37	159
<i>Sele</i>	35	120	35	116	37	115
<i>Velenje</i>	53	441	65	529	68	566
<i>Šoštanj</i>	133	835	165	1096	195	1257
<i>Skupaj dolina</i>	2575	12431	3117	14485	2874	14026

Za celotno obdobje od 1869 dalje je značilna neenakomerna rast prebivalstva. Procent rasti v obdobju 1869 – 1880 je bil 9,1 %, sledi

šibkejši porast, najhitrejši vzpon pa doživi Dolina v obdobju od leta 1890 do 1900, ko doseže 15,6 % povečanje, in nato do leta 1910 stagnira – le 0,3 %. Vidna je tudi precejšna depopulacija, ki je prizadela predvsem hribovske vasi – Paka, Plešivec, Škalske Cirkovce, Šentvid, Ravne, Zgornji Šalek, itd. Predvsem pa je treba reči, da tudi Šoštanj, Velenje in Pesje, ki so najmočnejše pobirali populacijske presežke v dolini niso zabeležili tolikšnega vzpona, kot je bil odliv. Zato lahko sodimo, da se je povečevalo tudi izseljevanje v industrijske kraje; Maribor, Celje ter avstrijski del monarhije, zlasti na Dunaj, Gradec in Leoben, deloma pa tudi v Ameriko.⁹

Zanimiv je še podatek, da je leta 1869 v Velenju živelo 2,8 % prebivalcev, v Šoštanju pa 6,9 % prebivalcev Šaleške doline. Tako lahko tudi sodimo, da je v dolini tedaj že bilo okrog 10 % nekmečkega prebivalstva, saj se v obeh trgih večina prebivalstva ni preživljala s kmetijstvom. Po drugi strani je bila stopnja povečevanja prebivalstva v Dolini najvišja prav v Velenju in Šoštanju (v Velenju 81 % od leta 1822 do 1869; v Šoštanju v istem obdobju 51 %, v Topolšici 41 %, v Ravnah 32 % itd.).

Podobno stanje kaže tudi prava mestna oziroma urbana koncentracija prebivalstva v obeh trgih. Povprečno število prebivalcev na eno hišo je bilo v Velenju leta 1869 kar 7,6 prebivalca, kar je bilo največ v dolini. V Šoštanju je bilo povprečje 5,9, v Topolšici 6,0, v Ravnah 6,3, v večjih vaseh pa še manj: npr. v Družmirju 5,3, v Gaberkah 5,4, v Arnačah 3,2, v Kavčah in Bevčah pa le 2,8 oz. manj kot dva prebivalca na hišo. V zadnjem desetletju 19. stoletja – vse do leta 1910 – je povprečno število prebivalcev na hišo naraščalo tudi v ostalih naseljih župnije, vendar predvsem zato, ker je v Bevčah, Zgornjem Šaleku in Šmartinskih Cirkovcah upadalo ali vsaj stagniralo število hiš.

Zaključili bi torej lahko, da je trg Velenje v 19. stoletju doživel silovito rast prebivalstva in števila hiš, po letu 1900 pa se je ta rast že nekoliko zaustavljala. Medtem je prebivalstvo ostalih krajev župnije Velenje naraščalo precej počasneje, od leta 1890 pa v nekaterih krajih celo upadalo. Dinamiko rasti Velenja v prvi polovici 19. stoletja (do leta 1869) je z empiričnimi podatki težko pojasnjevati, saj za ta čas skopi viri navajajo (poleg nekaj obrtnikov) zgolj to, da je bilo *“Velenje imenitno zaradi lesa, ki ga voz za vozom pošilja v Celje”*.

Kakorkoli, konec 19. stoletja je Velenje dočakalo že bistveno predružačeno kot je vanj vstopilo. Leta 1900 je v 65 hišah v trgu živelo 529 ljudi, od tega 47 % žensk. Po številu hiš je bilo Velenje zdaj na enajstem mestu v Dolini, po številu prebivalcev pa že na petem mestu. Zanimiv je še podatek, da je kar petina trškega prebivalstva (109) izjavilo popisovalcu, da je njihov občevalni jezik (Umgangssprache) nemški. Ta odstotek je bil daleč največji v Šaleški dolini, saj je bilo v istem času v Šoštanju 15,5 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, v kmečki okolici obeh trgov pa jih skoraj ni bilo.

Zadnji avstrijski popis prebivalstva je bil leta 1910. Poleg Šmartnega ob Paki, kjer se je število prebivalcev in število hiš od leta 1900 povečalo za 27 %, beležijo hitrejšo rast še naselja: Pesje 18 %, Podgorje 17 %, Šoštanj 15 %, Konovo 14 %, Stara vas 14 %, Podkraj 9 %. Velenje je bilo precej skromnejše – z 68 hišami in 566 prebivalci je tedaj beležilo le 7 % rast, toda po številu prebivalcev so bila zdaj pred Velenjem le še naselja Šoštanj (1257 prebivalcev), Ravne (826), Topolšica (714), Škale (721), in Lokovica (596). Po številu hiš je bilo Velenje še vedno na enajstem mestu.

Povsem očitno je, da je dejavnost premogovnika (od 1885 dalje) v neposredni bližini Velenja v prvih dveh desetletjih rudarjenja v Šaleški dolini zajela predvsem okoliške podeželske kraje na južnem in severnem robu doline, zlasti pa Podgorje, Pesje in Konovo. Velenje je še vedno ostalo tipično trgovsko-obrtniško naselje in središče podeželske okolice.

Drugače je bilo s Šoštanjem. Ta se je na začetku stoletja, če ne že prej, razvil v močan industrijski in obrtni center. Industrijski razvoj je potegnil za sabo tudi hitro demografsko rast. Tako je npr. prebivalstvo Šoštanja od leta 1900 do 1910 poraslo s 1096 na 1257, torej za 15 %; število hiš v mestu pa s 165 na 195 – za 18 %. Tudi vpliv razvoja šoštanjske industrije na okoliške podeželske kraje je bil zdaj bolj opazen. Prebivalstvo Lokovice je v tem desetletju naraslo kar za 19 %, prebivalstvo Gaberk za 11 %, Družmirja za 5 % itd. Številke so pomembne če vemo, da je v istem času prebivalstvo celotne Šaleške doline naraslo na 12,575 prebivalcev, torej le za 2,6 %.

ZNAMENJA INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Od konca 18. in začetka 19. stoletja so se v Šaleški dolini postopoma tudi na področju t.i. "dogodkovne" in gospodarske zgodovine najavljale spremembe, ki so do konca 19. stoletja bistveno spremenile gospodarsko, socialno in celo fizično podobo doline. Izboljšane so bile stare cestne povezave med osrednjeslovenskimi in severnimi slovenskimi pokrajinami,¹⁰ med njimi: cesta od Slovenj Gradca in Podgorja do Velenja, ki je bila znana že v rimskem času ter srednjeveška cesta iz Velenja preko Škal, Cirkovc, Plešivca na Metulovo in nato v Šmiklavž iz Podgorja. Del poti do Graške gore so uporabljali kmetje iz Raven, Plešivca in Cirkovc, kadar so vodili živino na koroške sejme tudi potem, ko so 1826 prebili cestni prehod čez Hudo luknjo. Iz celjske kotline so tovorili na Koroško, v Črno in v Pliberk, čez Lokovico, Šoštanj in Zavodnje. Iz Savinjske doline je v Šaleško dolino vodila še ena stara pot, in sicer preko Soteske in Šentjanža ali Šentilja v Velenje.

Leta 1826 je Šaleška dolina dobila novo, zelo pomembno cestno povezavo s Koroško skozi Hudo luknjo. Gradnja te ceste je bila za tiste čase pravcati gradbeni podvig. Konec 19. stoletja pa je okno v svet še bolj na široko odprla Savinjska železnica, ki je leta 1891 stekla od Celja do Velenja in leta 1899 do Dravograda.

Tudi prvi znani podatki o pošti v Dolini so iz prve polovice 19. stoletja. V Velenje je tedaj pošta prihajala s pošto kočijo iz Slovenj Gradca in Celja ter nato nadaljevala pot v Šoštanj. Konec 19. stoletja so bile v dolini tri pošte: v Velenju, Topolšici in Šoštanju, na sedežih tedanjih občin pa so delovale pomožne pošte. V tem obdobju je bila pošta v Lipju (za občino St. Janž na Vinski gori), pomožne pošte pa na Plešivcu, v Škalah in v Zavodnjah ter pogodbeni pošta v Topolšici (s telefonom in brzojavom po telefonu).¹¹

Prvi začetki šolstva v Velenju sežejo v čas protestantizma, kar je zaradi velikega razmaha tega gibanja razumljivo. Prvo omembo učitelja v Velenju lahko zasledimo že v poročilu iz leta 1574. Kasnejši podatki o šoli v Dolini segajo v leto 1777, ko je bila ustanovljena trivialna šola v Šoštanju; v prvi polovici 19. stoletja pa so se šoštanjski šoli pridružile še šole v Škalah, Velenju, Šentilju in Šmartnem ob Paki. Otroci iz Velenja in kasnejše velenjske župnije so (od leta 1807) lahko obiskovali nedeljsko šolo v Škalah, ki je začela redno delovati po letu 1820. Že pred tem pa je bila leta 1816 ustanovljena šola v Velenju, ki je bila prvotno v stari leseni mežnariji župnijske cerkve sv. Martina.

Od samega začetka je šola obsegala naslednji šolski okoliš: Konovo, Paka, Spodnji Šalek, Zgornji Šalek in Velenje; otroci iz Šmartinskih Cirkovc pa so še naprej obiskovali šolo v Škalah – vse do leta 1911, ko je bila ustanovljena šola v Škalskih Cirkovcah. Leta 1835 se je velenjska šola preselila v staro župnišče, leta 1886 pa v nekdanje grajske konjušnice v trgu. Število vpisanih otrok je v Velenju sorazmerno počasi raslo – leta 1850 je bilo takih, ki so v resnici obiskovali šolo samo 60, medtem ko je veliko otrok še v šestdesetih letih 19. stoletja obiskovalo le nedeljsko šolo. Šele v sedemdesetih letih 19. stoletja se je obiskovanje šole razširilo na vse otroke velenjskega šolskega okoliša.¹²

V 19. stoletje postavljamo tudi zametke različnih industrijskih panog v Velenjski kotlini. Tako npr. vemo, da je bila usnjarna Vošnjakov v Šoštanju ustanovljena leta 1750, vendar je v svojih začetkih predstavljala še obrtno in ne industrijsko dejavnost. Vošnjaki pa so že od začetka 19. stoletja širili svojo dejavnost, saj so mlajši sinovi ustanavljali usnjarske delavnice v Laškem in Velikovcu oziroma so se udeleževali pri izdelovanju celuloze. Ustanovili so tudi tovarno perila v Ljubljani ter tovarno vžigalic in tovarno ogljikove kisline v Rušah. Tudi hčere šoštanjskih Vošnjakov so se poročile z usnjariji v Velikovcu, Vitanju, Slovenski Bistrici, Velenju in Mozirju. Vošnjaki so tako skozi celo 19. stoletje po

vsem slovenskem ozemlju ustvarjali pravo usnjarsko dinastijo in njihov pomen je v Šoštanju močno narasel.¹³

Tovarna je bila konec 19. stoletja, za velenjskim premogovnikom in Erberjevo železarno na Muti, največje industrijsko podjetje v slovenjegraškem okraju; vseskozi je zaposlovala od 100–200 ljudi. Nemška veja rodbine Vošnjak je že v letu 1897 imela zaposlenih preko 100 delavcev, leta 1905 132 delavcev, po stečaju slovenskega konkurenta Ivana Vošnjaka leta 1908 pa kar 210 delavcev. V tovarni usnja je bilo leta 1914 zaposlenih že preko 230 delavcev.¹⁴

Od zadnjega desetletja 19. stoletja dalje je imelo rudarstvo v Šaleški dolini med industrijskimi panogami prepričljivo prvenstvo. Prve rudarje najdemo v Dolini sicer že v 17. stoletju, ko so v Puharjih pri Šoštanju izkoriščali rudnik cinka. Tudi omemba sedmih rudarjev v Škalskih Cirkovcah ob štetju leta 1754 opozarja na rudarsko dejavnost – najverjetneje v zvezi s kopanjem železa. Premog je bil v Šaleški dolini odkrit šele nekaj let kasneje, leta 1767, ko je pater Steiz na pobudo Kmetijske družbe v Gradcu iskal različna rudna bogastva na Štajerskem. O prvih opaznejših vplivih rudarstva in predvsem premogovništva pa lahko govorimo šele od začetka 19. stoletja dalje, ko se je v Dolini razvila živahna rudarska dejavnost. Obsegala je iskanje in izkoriščanje premoga v bližini Pesja in Hrastovca; limonita v bližini Škal, svinca v Paki ter cinka in svinca v Puharjih pri Šoštanju. Različna poročila in podatki govorijo o naslednjih rudarskih podjetjih:

Na zahodnih pobočjih Paškega Kozjaka, v katastrski občini Paka, je bil v drugi polovici 19. stoletja rudnik železa, od koder so rudo vozili v Mislinjske plavže.¹⁵ V tridesetih letih 19. stoletja so v Škalah kopali železo in premog. Po drugih podatkih so bili "izdatni rudniki železove rude" v Paki pri Velenju in v neposredni bližini cerkve sv. Brica "nad Šoštanjem". V letu 1839 viri omenjajo "železov kop v Šaleku" ter na Kolarjevi in Vengoškovi domačiji v krajih "Perno in Železno", to je verjetno v Pirešici. Tamkajšnji rudnik je odprl Viktor Ruard, znani rudarski podjetnik na Štajerskem. Lokacije teh rudišč so nekoliko nezanesljive, zanimivo pa je, da so bili vsi v mejah velenjske župnije ali v njeni neposredni bližini. Ljudsko izročilo pove, da so železo kopali tudi v bližini Sopote pri Spodnjem Zalubersku (Plešivec). Kopanje te rude – železove okre in ikrastih rud – je bilo vezano na proizvodnjo tedaj najmočnejšega spodnještajerskega železarskega središča v Mislinju, ki ga je nekaj časa posedoval znani baron Žiga Zois, kasneje pa Viktor Ruard in njegov tast Jožef Atzl. Nekje v petdesetih letih je v rudiščih "pri Velenju" (verjetno St. Bric in Paka) delalo od osem do štirinajst rudarjev. Leta 1868 so bile rudarske pravice za ta kop izbrisane.

Zaradi rudarske dejavnosti so v Šaleško dolino začeli prihajati predstavniki moderne industrijske dobe, ki so bili predvsem tujci; Anton pl.

Bonazza je bil bogat lastnik mnogih fužin in rudnikov na slovenskem Štajerskem; Franc Rahor, ki je po letu 1840 kopal premog v Pesju, je bil rudarski strokovnjak s Prevalj. Za njim je premogovnik prevzel Viktor Ruard, prav tako lastnik še nekaterih slovenskih rudnikov. Leta 1846 je taisti kop premoga prevzel Jože Atzl, solastnik oz. ustanovitelj Premogokopne družbe Zagorje ob Savi. Njegova rudarska podjetnost je močno vplivala na domačine. Tako npr. na že omenjenega najemnika turnske graščine v Škalah Matevža Sajovica. Premog je leta 1845 izkoriščal tudi velenjski poštar Perger, leta 1844 pa je bila v Šoštanju ustanovljena tvrdka Anton Stadler et. Comp., ki je prejela premogokopne pravice v bližini Vitanja in Prevalj. Vendar je pri vseh teh rudarskih podjetjih šlo za skromne poskuse, ki so le tu in tam nudili nekaj zaslužka okoliškim kmečkim sinovom. Prava rudarska dejavnost v Šaleški dolini je bila mogoča šele po letu 1875, ko so med Velenjem in Škalami odkrili glavni sloj premoga, ki so ga nato začeli industrijsko izkoriščati leta 1892, ko je do Velenja pripeljala železnica.

Železnica ni koristila samo premogovniku, ampak je vsem gospodarskim dejavnostim v Dolini omogočala hitrejši razvoj. V Velenju je cvetela hmeljarska in lesna industrija, ki je prinašala trškim veljakom velike dohodke. V Šoštanju je usnjarstvo ob koncu stoletja preraščalo lokalne okvire in šoštanjsko usnje je postajalo znano po vsej monarhiji in zunaj nje. Močnejše se je razvila tudi lesna industrija. V obeh trških naseljih v Dolini so po izgradnji železnice nastala tudi manjša železničarska naselja, ki so hkrati z reprezentativnimi železniškimi poslopji (gradili so jih italijanski gradbeniki) v mnogočem spremenili njuno zunanjo podobo.

Bližina premogovnika je na Velenje in druge okoliške kraje vplivala tudi drugače. Prisotnost rudarskih strokovnjakov in administrativnega osebja, ki jih je zaposloval premogovnik, je v trgu krepila meščanstvo in prebijala njihovo kulturno in izobrazbeno zaplotništvo ter utrjevala urbane poteze naselja. Poleg tega je premogovnik neposredno vplival na krepitev materialne osnove meščanstva; premogovnik je bil veliki potrošnik različnih izdelkov (zlasti lesa), ki jih je lahko ponudilo dolinsko gospodarstvo. Znan je primer tesarja iz Pesja, ki je za Lappa ob izgradnji rudniških objektov še sam opravljal različna tesarska dela, pred I. svetovno vojno pa je v Velenju že imel svoje tesarsko podjetje, lesno trgovino in gostilno ter zaposloval skoraj 50 delavcev. Velenjskim trgovcem, gostilničarjem in obrtnikom so v vsem tem obdobju polnili žepe tudi premogariji, ki so močno dvignili kupno moč prebivalstva.

Povečana materialna moč meščanstva je vplivala na njihovo politično zavest in osveščanje ter povzročila močnejšo nacionalno diferenciacijo. Konec 19. in v začetku 20. stoletja je tako v Velenju in Šoštanju nastala vrsta slovensko orientiranih kulturnih društev (bralna društva in čitalnice, Sokol idr.) ter denarnih zavodov na nacionalni podlagi. Me-

ščanstvo v Šaleški dolini pa je od druge polovice 19. stoletja dalje z nekaj deželnimi in državnimi poslanci celo aktivneje poseglo v slovenski in nemški politični prostor. Med njimi moramo omeniti štajerskega deželnega poslanca Jožefa Raka ter državnozborska poslanca Vinka Ježovnika in dr. Karla Verstovška iz Velenja; iz Šoštanja pa deželnozborska poslanca Ivana Vošnjaka in Hansa Woschnagga.

Za prebivalce Doline v 19. stoletju je premogovništvo oz. rudarstvo spočetka lahko pomenilo le precej nestalen vir dohodkov, ki pa je do konca stoletja postajal vse pomembnejši. Po začetku gradnje premogovnika leta 1885 so se mnogi tu lahko redno zaposlili; leta 1890 je imel premogovnik zaposlenih 153 delavcev, njihovo število pa je do leta 1910 zraslo na štiristo. Že konec stoletja je bil premogovnik največje industrijsko podjetje v tedanjem slovenjgraškem okraju.

Kljub temu pa je treba poudariti, da Velenja vse do leta 1945 (ali še bolje do leta 1950) ne moremo šteti za rudarsko naselje, kakršna so bila npr. v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku. Rudarska naselja so v Dolini nastajala predvsem v Pesju, deloma pa tudi v Škalah.¹⁶

Poleg usnjarstva in rudarstva sta se v Šoštanju in Velenju v prejšnjem stoletju močneje razvila še lesna trgovina in žagarstvo. Konec 19. stoletja je Josip Vošnjak zapisal, da po Pevniškem grabnu "ob potoku stoje žage druga za drugo, morda 15 jih je ali še več. Leta 1850, ko še niso izvažali lesa v tuje kraje, bili sta le dve žagi in še ti nista bili preobloženi z delom".

Lesni prekupčevalci, ki so z odkupovanjem lesa hitro bogateli, so les pošiljali do Trsta, zlasti še potem, ko je bila leta 1892 do Velenja speljana železnica. Vendar so bili mlini in žage pogosti že v začetku 19. stoletja. Schmutzov leksikon iz leta 1822 omenja na Paki, Lepeni, Sopotih, Velunji in drugih manjših pritokih Pake kar 19 večjih in 41 manjših mlinov (Hausmühle), 15 stop in 12 žag. V drugi polovici 19. stoletja se je število vodnih obratov še povečalo, saj je samo Paka v osemdesetih letih gnala 17 velikih mlinov, 17 hišnih mlinov, 15 stop in 10 žag.¹⁷ V primerjavi z začetkom stoletja so torej ob Paki zrasli trije veliki mlini, 13 hišnih mlinov, 1 žaga in 5 vodnih stop.

S številom mlinov in žag dobimo približno predstav o razvoju in ravni tehnične kulture v Šaleški dolini v 19. stoletju. Hkrati so bili mlini in žage tudi prvi znanilci oz. zametki industrije v Dolini. Mlini seveda v tem času niso bili več nova iznajdba (v naših krajih jih omenjajo že v 14. stoletju), vendar pa so prav mlini kot pogonsko sredstvo močno širili tehnično kulturo.

V Velenju in Šoštanju je delovala tudi vrsta drugih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki so vsi skupaj gotovo zaposlovali več kot 200 pomočnikov in vajencev. Natančnejše podatke poznamo šele za prva leta dvajsetega stoletja, ko so v Šaleški dolini delovali 103 obrtniki, od tega v Šoštanju 49 in v Velenju 20.

Med obrtniki je bilo seveda največ gostilničarjev – v Šoštanju 14, v Velenju 4, drugod po dolini pa je bilo še 22 gostiln in manjših "žganjetočev"; število "pušlšankov" je bilo še precej večje. V Spodnjem Šaleku, ki je v začetku 19. stoletja štel le 36 prebivalcev in 11 hiš, je bilo npr. po ustnem izročilu kar 9 gostiln. V njih so se ustavljali vsi potniki, ki so tu začenjali strmo in nevarno pot na slovenjgraško stran. Mimogrede omenimo tudi to, da matične knjige za naselje Spodnji Šalek navajajo le eno gostilno, kar si lahko razlagamo tudi tako, da je v skoraj vsaki hiši bil "pušlšank".

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so bili v Dolini že trije hoteli: Hotel Austria in hotel Krone (Union) v Šoštanju ter Rakov hotel v Velenju. Poleg tega je v Topolšici deloval mondeni zdraviliški center, ki je dobival goste tudi z Dunaja.

KMETIJSTVO

V 19. stoletju je bila večina ljudi odvisna od kmetijstva; celo v Šoštanju in Velenju je bilo precejšnje število družin, ki so se ukvarjale predvsem s to dejavnostjo. Tako je npr. za čas okrog leta 1850 Josip Vošnjak v svojih spominih zapisal: *"V trgu je bilo par premožnejših hiš, večina pa je bila bolj revnih rokodelcev, ki so se mogli s tem preživeti, da so imeli nekaj zemljišč. Kakor za druge trge je veljalo tudi za Šoštanj: kadar gredo purgarji na polje, ni nobenega kmeta doma"*. Navedene besede so sicer veljale za Šoštanj, vendar so bile za Velenje gotovo še bolj primerne.¹⁸

Stvarnejše podatke o obsegu kmetijstva v župniji Velenje lahko ponovno posnamemo iz Schmutzovega leksikona Štajerske iz leta 1822 ter po statističnih podatkih štetja prebivalstva 31. decembra 1900. Podatki za leto 1822 so nekoliko podrobnejši, saj so navedeni za vsak kraj posebej, podatki iz leta 1900 pa zajemajo le tedanje katastrske občine ter niso povsem primerljivi, saj so se skozi 19. stoletje v skupni velikosti posameznih katastrskih občin pojavljale velike razlike. Katastrske občine so se ustalile šele po izdelavi franciskejskega katastra (v Dolini med letoma 1825 in 1832). Velika razlika se pojavi zlasti v katastrski občini Šmartinske Cirkovce, kjer je glede na velike razlike v deležu gozda očitno prišlo do večjih sprememb v mejah katastrske občine.

Vendar se na podlagi izračuna deležev posameznih vrst zemljišč jasno vidi, da je bila župnija Velenje razdeljena na dva gospodarska

“eko” sistema: poljedelskega na dolinskem dnu in živinorejskega na hribovitem obrobju Velenja. To nam navsezadnje pokažejo že deleži njivskih površin, ki zajemajo v Dolini povprečno 16 % površine, v dolinskih katastrskih občinah (Velenje, Šoštanj) pa že tretjino in več (29,3 % in 35,9 %). Katastrska občina Šalek, ki je združevala dolinski Spodnji Šalek in hribovit (gričevnat) Zgornji Šalek, je z 21 % deležem njiv nekje vmes, podobno kot tudi katastrska občina Cirkovce s skoraj 19 % deležem njiv. Na drugi strani lestvice, še nižje od povprečnega deleža njiv v celi dolini, sta Bevče in Paka. V Dolini so prevladovali travniki, ki jih je bilo skorajda povsod manj kot njiv, za pašnike pa velja seveda prav obrnjen razmerje, približno desetino površja zavzemajo v katastrski občini Velenje in Šoštanj, četrtno v katastrski občini Šalek, tretjino pa v Paki in Šmartinskih Cirkovcah (32,5 %). Dolinsko povprečje je bilo v začetku 19. stoletja nekje vmes – 28,8 %. Do leta 1900 je nato delež njiv v vsej Dolini še za spoznanje zrasel (skoraj 17 %). Prav tako je narasel delež travnikov, ki jih je bilo sedaj skoraj 16 %. V župniji Velenje je delež njiv ponekod narastel (Bevče 16 %, Paka 14 %), drugje upadel (Velenje 28,9 %), povsod pa je precej narastel delež travnikov. Močno je upadal delež pašnikov; površina namenjena paši živine se je prepolovila oz. zmanjšala za trikrat ali štirikrat, tako da je delež pašnikov v vsej dolini upadel na 15 %, v župniji pa nikjer ni presegal 7,3 % deleža površine.

Tabela 4: POLJEDELSTVO V ŽUPNIJI VELENJE OKROG LETA 1822

	skupaj površine ha	%	njive %	travniki %	vrt %	pašniki %	vínog. %	gozd %
Bevče-okolica								
Bevče-vas	172,7	100,0	13,8	11,2	0,0	13,2	2,9	45,5
Šmart.Cirkovce			18,9	20,2		32,5	0,2	28,2
Paka	536,1	100,0	11,7	11,3	0,3	32,7	0,2	44,2
Šalek-Spodnji								
Šalek-Zgornji	326,8	100,0	21,9	18,4	0,0	24,9	2,5	32,4
Velenje	536,4	100,0	29,3	22,7	0,5	12,4	0,1	34,8
Šoštanj	183,4	100,0	35,9	17,3	2,0	10,4	0,6	33,8
Skupaj dolina:	14395,6	100,0	16,1	12,3	0,28	28,8	2,0	40,8

Deloma torej velja tudi za župnijo, da je celo 19. stoletje v Šaleški dolini potekal proces krčenja obdelovalne površine: njive so spreminjali v travnike, te v pašnike, pašnike pa je preraščal gozd. V župniji Velenje se je dogajalo podobno, le da je treba verjeti tudi izročilu, ki za čas, ki ga lahko doseže spomin (začetek 20. stoletja), trdi: *“vse je bilo v njivah, usak rob in usak kot smo zasejali”*.

Tabela 5: POLJEDELSTVO V ŽUPNIJI VELENJE OKROG LETA 1822 – DELEŽ POVRŠIN NA PREBIVALCA

kmetijske površine na prebivalca							
	preb.	njiv	trav.	vtov	vinog.	pašn.	gozda
Bevče	204	0,17	0,16	0,05	0,08	0,07	0,48
Paka	336	0,27	0,32	0,03	0,00	0,17	1,41
Šalek	277	0,33	0,30	0,09	0,03	0,07	0,60
Velenje	1203	0,17	0,16	0,01	0,00	0,01	0,17
Šoštanj	1096	0,08	0,07	0,00	0,00	0,01	0,08
Skupaj dolina	14485	0,25	0,24	0,03	0,03	0,22	0,68

Vrtovi so bili v začetku prejšnjega stoletja še prava redkost – po podatkih iz leta 1822 dosti manj kot 1 %; celo v Šoštanju in Velenju, kjer so povprečje dvigovali obsežni grajski vrtovi, pa tudi sicer so bili vrtovi bolj meščanska stvar. Do konca 19. stoletja je število oziroma površina vrtov povsod močno zrasla; v Bevčah je dosegla celo 5,2 % in v Šaleku 6,2 %, v drugih katastrskih občinah, kjer vrtov v začetku 19. stoletja skoraj ni bilo, pa je presegel 1 % (okrog 10 ha). Vinogradi, ki so v začetku 19. stoletja segali tudi v kraje nad 600 mnm, so bili do leta 1900 uničeni ali opuščeni, močno pa se je povečal njihov delež tam, kjer so bili pogoji za vinogradništvo boljši; v Bevčah, kjer je bilo leta 1822 vinogradom namenjeno 2,9 % kmetijskih površin, se je njihov delež leta 1900 povečal na 7,5 %.

Vse to nam kaže, da se je kmetijstvo (in še posebej poljedelstvo) proti koncu 19. stoletja močno intenziviralo. Na tak razvoj kmetijstva je vplivala tudi šola oziroma številni učitelji, ki so se zanimali za "umno kmetovanje" in tega učili tudi številne generacije svojih učencev. V Šaleški dolini je bilo takih učiteljev, ki so vsi po vrsti bili zelo vplivni tudi v širšem prostoru, kar nekaj. Prvi med njimi je bil gotovo šoštanjski "vzorni učitelj" Peter Musi. V Velenju je od leta 1873 ter vse do konca stoletja deloval Valentin Brence, ki je ustanovil veliko šolsko drevesnico in razširil šolski vrt; s predavanji, ki jih je prirejal za odrasle, je širil kmečke panoge, ki do tedaj še niso bile razvite. Pod njegovim vplivom so se začeli kmetje v Velenju in okolici intenzivneje ukvarjati s sadjarstvom, hmeljarstvom in čebelarstvom, kmetom je razlagal prednosti sodobnih načinov obdelovanja zemlje, razširil je knjižnico itd.¹⁹

Podatkov o prevladujočih poljedelskih kulturah v 19. stoletju takorekoč nimamo; zanimiv pa je škodni zapisnik o pogoreli domačiji Jožefa Kaša iz sosednjih Škal, ki nakazuje, da so tedaj posejali največ "sočiva" (verjetno leče, boba in fižola), jare rži, ovsu in koruze, nekaj manj pa prosa, ajde in ječmena. Poleg tega zapisnik omenja še laneno in deteljno seme, zanimivo pa je, da nikjer ne najdemo navedenega krompirja.

Tabela 6: ŽIVINOREJA V ŽUPNIJI VELENJE OKROG LETA 1822 – ŠTEVILO ŽIVINE

	hiš	preb.	gosp.	konj	vol	krav	drobn.
Bevče-okolica	50	76	22	2	6	16	
Bevče-vas	20	52	11	10		13	
Šmart.Cirkovce	26	105	18		22	46	
Paka	51	194	40	8	39	56	73
Šalek-Spodnji	11	38	10	21		17	
Šalek-Zgornji	41	134	27	4	12	41	12
Velenje	31	147	22	30		46	
Šoštanj	78	424	86	35	2	71	
Skupaj dolina:	2013	6956	1534	312	983	1794	1338

O razvitosti živinoreje v 19. stoletju najdemo zelo podrobne podatke za posamezne kraje ponovno v Schmutzovem leksikonu iz leta 1822. Podrobnejši pregled tabel v dodatku (tabeli 7 in 8) kaže velikanske razlike med posameznimi območji oz. naselji v dolini. Zelo povedni so podatki za obe urbani središči Doline: šoštanjski in velenjski trg. Podatki o številu živine kažejo, da sta oba trga na zunaj kazala mnogo bolj kmečki videz, kot si ga predstavljamo danes. Med obema trgoma sicer obstajajo pomembne razlike pri številu živine na prebivalca, saj bi Velenje, kjer je statistično imel konja vsak peti in kravo vsak tretji prebivalec, lahko primerjali s Prelogami ali Bevčami. Ne smemo prezreti, da je tovrstno statistiko pri tako nizkem številu prebivalcev tedaj krepko "kvaril" graščinski hlev "Majerhof", ki je bil poln živine. Pri Šoštanju je njegov nekmečki značaj tudi statistično bolj očiten, kar pa je seveda posledica mnogo večje razvitosti obrti in trgovine, ki sta preživljali večino šoštanjskih tržanov.

Tabela 7: ŠTEVILO GLAV ŽIVINE NA PREBIVALCA V ŽUPNIJI VELENJE OKROG LETA 1822

kraj	število na prebivalca				
	preb.	konj	vol	krav	drobn.
Bevče-okolica	76	0,03	0,08	0,21	0,00
Bevče-vas	52	0,19	0,00	0,25	0,00
Šmart.Cirkovce	105	0,00	0,21	0,44	0,00
Paka	194	0,04	0,20	0,29	0,38
Šalek-Spodnji	38	0,55	0,00	0,45	0,00
Šalek-Zgornji	134	0,03	0,09	0,31	0,09
Velenje	147	0,20	0,00	0,31	0,00
Šoštanj	424	0,08	0,00	0,17	0,00
Skupaj dolina:	6956	0,04	0,14	0,26	0,19

Sicer pa je bila konjereja v veliki meri skoncentrirana prav v dolinskih naseljih: v Spodnjem Šaleku, Stari vasi, Prelogah, Velenju, Bevčah, Pesju, Družmirju in Škalah, kjer je statistično na vsako družino prišel po en konj, v Spodnjem Šaleku celo več kot dva. Precej konj je bilo tudi ob spodnjem toku Pake: v Paški vasi, Podgori in Rečici, kjer je konja imel

vsak sedmi ali osmi prebivalec. Nekaj več konj so imeli le še v Podgorju, Šoštanju, St. Janžu, Paki in St. Bricu. Povsod drugod po Dolini pa so bili konji prej izjema kot pravilo. Skoraj brez konj so bili predvsem v zahodnih in severnih obrobjih Doline, kar je bilo razumljivo, saj v teh strminah konji niso mogli biti posebno koristni. Med kraji župnije Velenje so bili skoraj brez konj v bevški okolici, v Šmartinskih Cirkovcah in Zgornjem Šaleku.

Število konj v dolinskih naseljih hkrati potrjujejo tudi zelo stara ustna izročila o močno razvitem "furmanstvu" v Družmirju, Stari vasi in Šaleku. Morda je še najbolj zanimivo izročilo iz Spodnjega Šaleka, ki smo ga že omenili, in sega v začetek 19. stoletja. Tako se tam še danes spominjajo, da je bila v Spodnjem Šaleku pred dograditvijo ceste skozi Hudo luknjo (zgradili so jo leta 1826) pri vsaki hiši gostilna. Pri vsaki hiši naj bi imeli vsaj par konj, ki so jih posojali za pripravo potnikom, da bi lažje zmogli strmo in nevarno pot na slovenjgraško stran. Šalek je štel tedaj 11 hiš, konj pa so imeli 21; kaj več o natančnosti tega ustnega poročila ni treba reči.

Skoraj povsem obratno sliko kot pri konjih nudijo podatki o številu volov, ki jih v prej naštetih ravninskih naseljih takorekoč ni. Zato pa je ravno v območju samotnih hribovskih kmetij, npr. v Šentvidu, Ravnah, Skornem, Zavodnjah in Cirkovcah imel vola že vsak tretji ali četrti prebivalec; v župniji Velenje je bilo število volov bistveno nižje. Število krav v tem času kaže najbolj poenoteno sliko. Statistično je imela v Šaleški dolini vsaka družina eno ali dve kravi. Največ jih je bilo v Šaleku kjer je bila ena krava v lasti že vsakega drugega prebivalca in najmanj v Šoštanju, kjer je kravo imel le vsak šesti šoštanjski tržan. Spodnji Šalek je torej tudi po teh podatkih bila vas z relativno največjim blagostanjem v dolini. Po "pol krave" je imel tudi vsak prebivalec Šmartinskih Cirkovcah, v drugih krajih župnije Velenje pa so si eno kravo "delili" po trije ali štirje farani.

Drobnico so v začetku prejšnjega stoletja redili le tam, kjer je glede na naravne pogoje to mogoče pričakovati – v severnih in zahodnih hribovskih obrobjih doline. Največ je bilo drobnice v Šentvidu in Belih vodah, kjer je na enega prebivalca prišla celo več kot ena ovca ali koza, v župniji Velenje pa so nekaj koz ali ovac imeli le v Paki in Zgornjem Šaleku.

Podatki o živinoreji iz leta 1900 se nanašajo le na celotno davčno občino Velenje, ki obsega v glavnem štiri župnije (Škale, Velenje, Šentjanž in Šentilj), in kažejo (Tabela 10), da je do tedaj v dolini ta kmetijska panoga nekoliko opešala; le vsak 18 prebivalec je imel konja, vsak tretji govedo, vsak četrti ovco ali kozo in vsak tretji prašiča.

Tabela 8: ŠTEVILO GLAV ŽIVINE NA HIŠO OZ. PREBIVALCA LETA 1900

Območje	konjev		goved		ovac in koz		svinj	
	hišo	preb.	hišo	preb.	hišo	preb.	hišo	preb.
Davčni okraj Velenje	0,33	0,06	1,99	0,37	0,18	0,03	1,97	0,36
Šoštanj	0,25	0,04	0,67	0,10	0,01	0,00	0,90	0,14
Šaleška dolina	0,17	0,04	2,36	0,51	0,95	0,20	1,70	0,37

Ob koncu lahko ugotovimo, da podatki o stanju živine iz leta 1822 (za leto 1900 je taka ocena zaradi drugačnega zajemanja podatkov težja) vendarle kažejo v povprečju relativno blaginjo, saj je skoraj vsako gospodinjstvo imelo po dve glavi goveje živine in še skoraj eno ovco za povrhu. Ustni viri poročajo, da je tisti posestnik, ki so ga v začetku tega stoletja imeli za srednjega kmeta posedoval od 3 do 5 goved, več kot šest glav živine pa so imeli v tistem času le kmetje, ki so jih že šteli k velikim. Celo v hribovitem severnem in zahodnem obrobju doline, kjer bi glede na kasnejše stanje pričakovali največjo revščino, podatki kažejo visoko stopnjo razvitosti govedoreje. Še več, visoko število drobnice tam predstavlja, v primerjavi z ostalimi naselji v dolini le pribitek, ki je življenjske razmere še izboljšal.

Bolj presenetljivo je, da se, vsaj po številu živine, relativno najslabše odrežejo vzhodna in južna gričevnata obrobja doline, ki so v 20. stoletju veljala za kmetijsko mnogo bolj razvita področja. Res pa je, da so se tu v tem času še obilno ukvarjali z vinogradništvom, kar je gotovo znatno vplivalo na življenjske razmere. Podatki iz leta 1857, ki se nanašajo le na celoten politični okraj Šoštanj pa kažejo, da je okraj vendarle imel nižje povprečno število živine od povprečja slovenske Štajerske, predvsem pa so imeli prebivalci doline precej manj živine kot je bilo deželno povprečje – vsako gospodinjstvo je imelo skoraj eno govedo in enega prašiča manj kot pa povprečno gospodinjstvo na Štajerskem.

Sicer pa je tudi s temi podatki tako kot z vsako statistiko; če eni jedo vsak dan zelje in drugi vsak dan meso, statistika oboje proglasi za jedce segedina.

SOCIALNE IN DRUŽBENE RAZMERE

Sodobnega orisa socialnih razmer v 19. stoletju, ki bi nam nakazano socialno podobo prebivalcev Doline ali župnije Velenje ostreje zarisal, nimamo, čeprav so ohranjene številne župnijske in šolske kronike. Žal se ni ohranila prav župnijska kronika Velenja, medtem ko velenjska šolska kronika za 19. stoletje ne vsebuje tovrstnih podatkov. Iz nekaterih drugih sodobnih virov pa vendar lahko posnamemo nekatere drobce.

Tako se je sredi 19. stoletja neprizadetemu opazovalcu razmer – zdravniku dr. Mathiasu Macherju “socialno-zdravstvena” podoba Šaleške doline in njenih prebivalcev zdela takale: *“Človeški rod se tod zdi dobro oblikovan, zdrav in krepak, čeprav njihova muskulatura ne bije posebno v oči. Kretenizem je tukaj neznan, ne manjka pa bebcev in ljudi s telesnimi nakazami. Posebno močni, krepki in odporni so hribovci ... Duševne zmožnosti ljudi so dobre, manjka pa jim izobrazbe. Tako kot v drugih slovenskih področjih je tudi za tukajšne ljudi značilna dobrodušnost in pristrčnost. Stanovanja, obleka, šege in navade so tu prav take, kot v sosednjem slovenjgraškem okraju, le obleka je nekaj boljša ... Vinski pridelek tod podpira nezmerno pitje in povzroči marsikak izgred. Kar zadeva sanitarne razmere v Šaleški dolini ni nobene endemične bolezni, čeprav je dolina tu in tam zamočvirjena. Razširjene pa so prehladno – revmatične bolezni, posebno v hladnejših letnih časih. Pri dekletih je česta slabokrvnost. Epidemično se večkrat razširijo griža, tifus in običajne eksantematične bolezni. Skrb za reveže je tukaj taka kot drugod, v Šoštanju pa poleg tega zanje skrbi še pobožna bratovščina. Sanitetno zdravstveno osebje v dolini sestavljajo doktor medicine v Šoštanju in 2 kurirga v Šoštanju in Velenju ter 2 babici ... Tako pride na zdravnika ali ranocelnika 3576 prebivalcev in na babico 5366. Mazaštvo je tudi tu običajno, čeprav posebej ni znan noben mazač, ki bi opravljal tourstno obrt.”*²⁰

Tudi življenski standard, bivalna kultura in prehrana kmečkega prebivalstva je bila na nizki ravni. Primer iz leta 1817 nakazuje, da je bogatejši kmet v sosednji škalski župniji poleg hiše, koče in gospodarskega poslopja med svoj inventar štel le nekaj skrinj, posodje in eno omaro, ki je bila tedaj še imeniten pohištveni kos, ki si ga ni mogel vsakdo privoščiti. Vse skupaj je bilo vredno le toliko kot 250 kg “sočivja” – graha, leče in boba, ki tedaj gotovo ni imelo velike cene. Precej več je bilo na domačiji vozov in druge “oprave” (Einrichtungen), ki je bila povezana s kmečkim delom. Iz istega zapisa je razvidno, da je družino tega kmeta v tem letu čakal pred novo žetvijo vsaj en mesec lakote, ko pri hiši ni bilo drugega kot kos slabega rženega kruha ali redke prosene kaše.²¹

Navedimo še “socialno-nravstveno” karakteristiko župnije Velenje, kot jo je sicer šele leta 1903 zapisal tedanji župnik Fran Šaleški Cizej v svoji Promemoriji:

“V obče župnija Šmartin pri Šaleku v nravnem oziru ni slaba (“morebiti, da 50 % župljanov izpolnjuje svoje verske dolžnosti”, je kasneje s svinčnikom dopisal isti avtor). Nobena hudobija ne prevladuje očitvidno, tudi javnega pohujšanja ni sedaj nobenega; žganjepitje pa se žalibog bolj in bolj razširja, tudi med mladino. Krivo temu so slabi izgledi premogarjev in delavcev na železnici in pa oblasti, ki so že vsaki krčmi podelile pravico

žganja točili in še dajejo ... H kršč. nauku ne hodijo preveč pridno župljani, tržani, premogarji, železničarji, še k maši ne pridejo, vsaj vsi ne, popoldne pa nič, iz hribov ljudje pa tudi ne morejo priti.

Pri podružnici v Velenju je 18x na leto opravilo, tržani pridejo takrat še manj v cerkev, ker imajo doma opraviti v krčmi, trgovini itd. V Šaleku je 6x na leto opravilo in v Bevčah 3x, posebnih nedostojnosti se sicer ni do sedaj prigodilo, pa v obče je pri opravilih pri podružnicah še manj pobožnosti kakor pri župnijski cerkvi ... Izpraševanje velikonočno pa vsem opominom ukljub bolj in bolj pojema. Tržani po listke samo pošiljajo posle, mnogo premogarjev in delavcev pa sploh ne pride po listke. Župnik in g. kaplan se ravnata po ukazih preč. šk. orinerjata strogo v vsakem oziru."

Šmartin pri Šaleku dne 4 junija 1903²²

Ni čudno, da je župnika Cizeja alkoholizem močno skrbel, saj je bilo v začetku 20. stoletja v Velenju (brez Stare vasi) kar osem gostiln in hotel Josipa Raka. V Šoštanju turistični vodnik iz leta 1904 navaja poleg petih gostiln še hotel. To potrjuje tudi ljudsko izročilo, ki pove, da so matere v Šaleški dolini jokajočim otrokom dajale v usta cunjice namočene v vino ali žganje ali pa celo strte makove glavice. Že takrat pa so vendarle opazili, da "se je pri tem zgodilo mnogo nesreč", čemur se danes ne čudimo več.

Taka socialna podoba Velenja, nekoliko manj velja to za Šoštanj, nam kaže podobo provincialnega trga s številnimi večjimi in manjšimi trgovci in gostilničarji ter socialno še šibkejšimi obrtniki, v katerem se precej prebivalcev socialno močno dviga nad okolico, vendar pa nihče med njimi ne premore dovolj kapitala ali podjetnosti, da bi zasnoval moderne industrijske obrate. Zato popolna socialna varnost ni bila zagotovljena nikomur. Skozi celo dobo se je mnogokrat zgodilo, da je marsikateri velenjski ali šoštanjski tržan, ki je veljal za dokaj premožnega, popolnoma obubožal in njihova posest je prešla v druge roke. Med I. svetovno vojno se je to zgodilo celo lastnikom Velenjskega gradu Adamovičem, ki po svojem socialnem statusu niso spadali med trško prebivalstvo.

Uradni štetji prebivalstva iz let 1900 in 1910 nudita še naslednje podatke: v Šoštanju je tedaj deloval bančni urad, "meroiskusna postaja za sode", notar, advokat, dve babici, orožniška postaja s štirimi orožniki, okrajna bolniška blagajna, dve posojilnici, poštni in brzojavni urad, okrajno sodišče, petrazredna ljudska šola, otroški vrtec itd. V letu 1910 zasledimo naslednje spremembe: petrazredna šola je postala desetrasedna, pridružila se ji je tudi nemška šola; ustanovljena je bila še nova posojilnica "gospodarska, pridobitna zadruga", prav tako pa so delovale nemška obrtna zadruga, podružnica kmetijskega društva, oddelek finančne straže itd.

Proti koncu 19. stoletja se je v Velenju in Šoštanju močnejše razmahnilo slovensko narodno buditeljsko gibanje, drugi značilni proces 19. stoletja. Posebno zamudniški v primerjavi z ostalo Slovenijo v Šaleški dolini niso bili, kar dokazujejo že v prvi polovici stoletja primeri zavednih Slovencev. Ko je bilo leta 1867 v štajerski deželni zbor izvoljenih šest Slovencev (pred tem sta bila v njem le dva), sta bila med njimi tudi dr. Jože Vošnjak (1834–1911) iz Šoštanja in velenjski župan Jožef Rak (1821–1883).

Velenje je torej vso drugo polovico 19. in v začetku 20. stoletja predstavljalo močan slovenski politični center, iz katerega so izšli mnogi pomembni slovenski politiki. Povsem brez Nemcev in nemškutarjev Velenje seveda ni bilo, vendar so ti predstavljali manjšino. Tako so npr. leta 1900 ob štetju prebivalstva v Velenju našli 20,6 % ljudi z nemškim občevalnim (pogovornim) jezikom; v Šoštanju jih je bilo tedaj le 16 % in v vsej dolini 3 %. Deset let kasneje, ko je v Šoštanju slovenska Vošnjakova usnjarna že propadla in ostala le nemška, se je tam izjasnilo za nemško govoreče že 69,5 % prebivalcev, v Velenju pa še vedno le 30 % prebivalcev. V vsej dolini pa je bilo leta 1910 že 10,4 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, kar priča o močnem političnem in gospodarskem pritisku.

Konec 19. stoletja potrjuje slovensko orientacijo prebivalcev Velenja tudi ustanovitev Bralnega društva, narodne godbe ter moškega in ženskega pevskega društva, ki jih je združeval in vodil Fran Korun-Koželj-ski. Sedež vseh teh dejavnosti je bil na domu glasbenika Koruna, kjer je bila tedaj tudi gostilna. Drugo središče slovenskega kulturnega in političnega življenja je bilo v Ježovnikovi gostilni.

Med slovenskimi društvi sta v 19. stoletju v Šoštanju začela delovati Sokol in Šaleška čitalnica. Slednja je imela svoj sedež v gostilni pri Basistu v Družmirju, svoje prireditve, ki so se običajno imenovali "veselice z gledališko igro in koncertom" pa v hotelu Austria v trgu. Podatke o takih prireditvah imamo iz leta 1897, 1904 in 1905. Na prireditvah je pogosto *"svirala tudi slavno znana šoštanjska godba."* Leta 1906 je Šaleška čitalnica sprejela pravila prve "ljudske knjižnice" v Dolini.

Poleg slovenskih liberalcev in klerikalcev (ti v tem času še niso imeli večjega vpliva) ter nemških nacionalcev sta konec prejšnjega stoletja v Velenju in Šoštanju nastali še okrajni organizaciji socialdemokratske stranke, ki se prvič omenjata leta 1896.²³



OPOMBE

- ¹ Damijan Kljajič: Geografski oris Šaleške doline in Škal. Šaleški razgledi 3, Velenje 1989, str. 5–10.
- ² Kratek oris razvoja doline do 19. stoletja sem pripravil po mojih člankih: Šoštanjska kronika. Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, str. 170–204 in Velenjska kronika. Velenje 1980, ter tam navedeno literaturo, ter pregled dopnil z nekaterimi novejšimi raziskavami T. Ravnikarja: Velenjski meščani v 13. stoletju. Šaleški razgledi 8, Velenje 1992, str. 71.
- ³ Carl Schmutz: Historisch Topographisch Lexikon von Steyrmarch. Graz 1822, I – IV. Bd; Anton Sore: Šaleška dolina, Geografski vestnik I.1955 – 56, Ljubljana 1957, str. 62,63; J.A.Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark, III.Bd., Graz 1885, str. 848–885.
- ⁴ Franc Kovačič: Zgodovina lavantinske škofije (1228 – 1928), Maribor 1928, str. 105 do 106.
- ⁵ C. Schmutz: Historisch Topographisch Lexikon ..., IV, str. 11, Graz 1822.
- ⁶ Kronika župnije Sv. Jurija v Šalah. Zv. II, str. 2.
- ⁷ T. Ravnikar: Razmišljanja ob nekaterih odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline. Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, str. 35.
- ⁸ Nekaj statističnih podatkov iz štetij prebivalstva je navedeno za vse kraje kasnejše župnije Velenje (po letu 1858) v tabeli 2, 3, in 4), za primerjavo pa so navedeni še podatki za trg Šoštanj in celotno Šaleško dolino skupaj.
- ⁹ A. Sore: Šaleška dolina, Geografski vestnik XXVIII – XXVIII, I. 1955 – 56, Ljubljana 1957, str. 58 – 59.
- ¹⁰ A. Melik: Slovenija II/2, Ljubljana 1957, str. 439.
- ¹¹ Josip Vošnjak: Pot navzgor – navzdol, Celovec 1909, slov. večernice, št. 62, str. 106.
- ¹² Tone Ravnikar: Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini do prve svetovne vojne. 30 let Centra srednjih šol. Titovo Velenje 1989, str. 15–49.
- ¹³ Jože Hudales: Vošnjaki in Šaleška dolina. Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, str. 232–241.
- ¹⁴ Franc Rozman: Socialistično gibanje na Slovenskem Stajerskem, Ljubljana 1979, str. 324.
- ¹⁵ J. A. Janisch: Statistische Topographische Lexikon ..., III. Bd., str. 420; Janko Orožen: Paški Kozjak, Celjski zbornik 1973/74, str. 350.
- ¹⁶ Povzeto po J. Hudales: Velenjska kronika ...; J. Hudales: Šoštanjska kronika ..., str. 170–205; in J. Hudales: Škale v 19. stoletju, Šaleški razgledi 3, Titovo Velenje 1989, str. 48–91 ter tam navedena literatura;
- ¹⁷ Vošnjak: Spomini. Ljubljana 1905, str. 34; J. A. Janisch: Statistische Topographische Lexikon ..., str. 420.

- ¹⁸ J. Vošnjak: Pot navzgor – navzdol. Celovec 1909, str. 103.
- ¹⁹ A. Sore: Šaleška dolina G.V.XXVII/XXVIII l. 1955/56, Ljubljana 1957, str. 57.
- ²⁰ Mathias Macher: Medizinisch-statistische Topografie des Hertzogthums Steiermark. Graz 1860, str. 523.
- ²¹ J. Hudales: Škale v 19. stoletju. Šaleški razgledi, Titovo Velenje 1989, str. 74–75.
- ²² Fr. Šal. Cizej: Promemoria o priliki sv. birne leta 1903 v župniji Šmartin pri Šaleku, župnijski arhiv Sv. Martina v Velenju.
- ²³ povzeto po J. Hudales: Velenjska kronika. Stara vas, Velenje, Titovo Velenje, Titovo Velenje 1984, str. 6–20; in Šoštanjka kronika. Šoštanj mesto v Šaleški dolini, Šoštanj 1985, str. 2–39.





Šmartno pri Velenju



Farna cerkev sv. Martina z župniščem



Velenjska železniška postaja zgrajena leta 1891





Velenjski premogovnik je začel obratovati leta 1885



1931

Pogled z velenjskega gradu na Spodnji in Zgornji Šalek





SCHALLEGG bei Wöllan — ŠALEK pri Velenju



Pogled na Spodnji Šalek in Velenje

VELENJE



Pogled na Spodnji Šalek in Velenje





Schallegg bei Wöllan Handlungshaus M. Ban u. Ruine

Šalek pri Velenju Trgovina M. Ban z razvalino

Trgovina v Spodnjem Šaleku



Velenje

Trg Velenje z gradom in šolo v nekdanji grajski konjušnici



MAGIJA ŠTEVIL – OD ZIBELI DO GROBA



red slabim stoletjem in pol, leta 1854, je šoštanjski "vzorni učitelj" Peter Musi v enem izmed prvih spisov o rojstvih in smrtih pri nas, ki je izšel v

Šolskem prijatlu¹ zapisal: "*Kremljava od človeka in smerti in v mislih imava našo faro, kar so učerej gospod fajmošter po pridigi povedali. Fara šteje 3040 duš, narodilo se je 83 otrok, umerlo 54 ljudi*", nato pa nadaljeval svoj člančič z zanimivimi podatki o razmerju med rojstvi in smrtmi, o pogostosti umiranja v različnih starostnih skupinah in o drugih stvareh, ki jih "kerstne knjige dokažejo".

Musiju so bile povod za članek besede gospoda fajmoštra, jaz pa jih bom uporabil za uvod v nekatere zanimivosti, ki jih kažejo matične knjige župnije Velenje za 19. stoletje. Zakaj ravno matične knjige? Kaj je v njih toliko zanimivega, da bi bilo vredno pregledati zabeležke o vseh rojenih, umrlih in tistih, ki so si v preteklih stoletjih naložili zakonski jarem, če ne iščemo ravno najnujnejših biografskih podatkov o tej ali oni znameniti osebnosti ali če nas ne zanima naše rodbinsko drevo?

O MARIJI, JURIJU IN HELENI TER SABINI

Kakšen neprecenljiv izvor podatkov predstavljajo skromni zapisi, kakor je npr. tale: "Dne 8. maja 1784 je bila v Spodnjem Šaleku št. 6 rojena Marija, zakonska hči Simona Sušca, mlinarja, in njegove soproge Barbare Lešnikove. Botra sta ji bila Tomaž Kolar, kmet, in Marija Ternek, kmetica. Bartolomej Goldmayr, župnik", ki je bil v originalu seveda zapisan v nemščini?

Ali kaj nam povesta zapisa, da sta se "4. februarja 1850 v cerkvi sv. Martina pri Šaleku poročila 39-letni Jurij Oštir, po domače Polh, kmečki sin iz Zgornjega Šaleka, in Helena Jelovšek, zakonska hči kmeta iz Bevc, fara Škale, stara 67 let" in da je "19. avgusta 1788 v Šaleku 32 (graščina Gorica) umrla Sabina Mlinarica, najemnica graščinskega mli-
na, stara 40 let, na porodni postelji, in njen otrok moškega spola."²

Ker sem zapise vendarle nekoliko izbiral, so seveda polni zanimivih podatkov in nam npr. povedo, da so leta 1784 Šalečani že mleli moko v

mlinu na Paki, da so se nekateri moški (in ni jih bilo tako malo) poročali z bistveno starejšimi ženskami ali pa da je bil nekje v Zgornjem Šaleku (morda pa tudi ob Paki?) še graščinski mlin, kjer se je na četrtek po veliki "gospiji" pred več kot 207 leti zgodila prava družinska tragedija, v kateri sta ob porodu umrla mati in njen komaj rojeni sin. Toda če bi take zanimive zapise navajali še naprej ali če bi navajali podatke o vseh skoraj 2000 otrocih, ki so se v župniji rodili v tem času, o skoraj 400 porokah in 1500 umrlih, bi prej ali slej postali dolgočasni. Prav gotovo pa ne bi znali odgovoriti na mnoga vprašanja, ki se ob teh zapisih zastavljajo.

"Kerstne knjige" namreč same po sebi ne povedo, ali je bil mlinar Sušec pred več kot dvema stoletjema vesel rojstva svoje hčere Marije in se je zato s sosedi zapil v gostilni čez cesto, ki stoji v Šaleku še danes, ali pa se je morda zapil od žalosti, ker so zdaj bila pri hiši ena lačna usta (pre)več. In kaj je bilo z Marijo? Rodila se je maja in je tako morala najprej dobojevati svojo prvo življenjsko bitko; kako preživeti kritične poletne mesece junija, julija in avgusta, ko je največ dojenčkov umrlo zaradi griže ali drugih bolezni prebavil. Ji je uspelo? Ali pa je morda postala majhen mrliček že v svojem prvem letu, saj, kakor je zapisal Peter Musi: *"največja umerljivost zadene do leta stare deca. Od 1000 jih 293 odmerje; pa od 13, 14 in 15 letnih otrok ne prideta nobeno leto čez 2 od 1000."*³

Prav nič tudi ne izvemo o tem, kako sta pri skupni mizi in postelji shajala "mladoporočenca" Jurij in Helena. Za oba je bila to prva poroka; zakaj sta čakala s poroko tako dolgo? Je morda tedaj umrl Helenin oče in ji tako dal priložnost, da na jesen svojega življenja zaživi samostojno življenje? Ali je bil njen ženin Jurij šele drugi sin (prvi je postal dedič domače kmetije), ki ga je čakala usoda hlapca pri sosеду ali pa starega strica in malo boljšega hlapca v domači hiši, in se je zato tudi on raje odločil za samostojno življenje ob ostareli ženi.

Za nas ostaja tudi uganka, ali je štiridesetletna Sabina umrla zaradi razrahljanega zdravja po številnih porodih ali pa se je morda lahko poročila šele v svojih poznih tridesetih letih (tudi to ni bilo redko) in je umrla zato, ker si je svojega otroka tako zelo želela. Oba sta postala drobno število v statistiki, ki jo je, sicer za dobrega pol stoletja kasnejšo dobo, objavil Musi: *"med 100 odmerjenimi (umrlimi - HJ) deci se 3 mertvo rojeni štejejo; pa med 200 rojenimi otroci še clo edno v rojstvu ne umerje. Med 115 mertvimi je ena porodnica, in med 400 ena, ki na porodu umerje."*

Poleg te razdrobljenosti podatkov, ki jih hranijo matične knjige, pa potrpežljivo štetje rojstev, porok in smrti ter primerjava rezultatov razkriva neke vrste "magijo" ponavljajočih se števil, ki je skrita v matičnih knjigah in odseva vzorce življenjskih razmer in stalnic, ki so določali življenje in smrt naših prednikov.

JE TA ČLOVEK NA SVET ROJEN

Stara koroška ponarodela pesem Franca Lederja – Lisičjaka⁴ poje:

*Je ta človek na svet rojen
hitro čuje reve svoje
pride čisto nah, pride čisto bos,
sam pomagat si kni kos.*

Verzi kar dihajo brezup preteklih stoletij, ko so na svet prihajali otroci, porojeni *“na tleh, pokritih z otepom slame ali stelje, in sicer kleče, čepe ali sede ... Postelje so bile takšna redkost in zato dragocenost, da porod z vso tisto poplavo porodne vode, krvi, urina in znoja ni sodil nanje ...”*⁵

Na svet so jih spravljale starejše, izkušene ženske, matere porodnic, njihove sosede itd. Te so dolga stoletja ostajale anonimne in šele leta 1816 je bila v matičnih knjigah župnije sv. Martina zapisana prva “ne-preizkušena babica” Elizabeta Kremplova iz Zgornjega Šaleka, ker je bila babica pri porodu mrtvorojenega otroka, ki se je rodil “kočarju iz Zgornjega Šaleka Antonu Stropniku in njegovi ženi Uršuli, roj. Mlakar” in je morala otroka “v sili krstiti”.

Od leta 1822 dalje so babice redno beležili v krstnih matičnih knjigah velenjske župnije vse do konca 19. stoletja. Večina med njimi je bila “ungeprüft” – “nepreizkušena” in se je pojavila le po nekajkrat, nekatere med njimi pa so imele za sabo kar lepo število porodov in so jih klicali v vse kraje župnije. Taka je bila npr. Marija Šmon, ki je od leta 1823 do 1849 spravila na svet več kot trideset otrok v Zgornjem in Spodnjem Šaleku ter Šmartinskih Cirkovcah, ali pa Margareta Grušovnik, ki je do konca petdesetih let 19. stoletja pomagala pri porodu prav toliko otrok v Zgornjem in Spodnjem Šaleku.

Že kar med prvimi zabeleženimi babicami najdemo tudi izšolane porodne pomočnice; leta 1822 je tako tedanji najemnik graščine Gorica v Zgornjem Šaleku “visokorodni gospod” Jožef Anton Sackel poklical k porodu svoje žene Katarine Lubei izšolano babico Ano Beck iz Šoštanja. Le leto kasneje je prvič pomagala pri porodu izšolana babica Marija Kotnik, žena uglednega velenjskega tržana, ki je potem do leta 1845 spravila na svet več kot dvajset novorojenčkov v trgu in sedemnajst v okolici. V drugi polovici stoletja je bila edina izšolana babica v župniji Jožefa Pader iz Velenja, ki so jo klicali k več kot sto porodom v Velenju in okolici. Sicer pa se za 19. stoletje tudi v drugih virih navajajo po ena babica v Velenju in Šoštanju ter po en zdravnik v Velenju in Šoštanju.⁶

Zanimivo pa je, da sta v krstne knjige v več kot celem stoletju vpisana le dva primera, ko so k porodnici poklicali zdravnika. Leta 1851

je "visokorodni g. Jurij Srebre, kirurg v Šoštanju" operiral porodnico (carski rez?), neporočeno kmečko hči Gertrudo Vanovšek iz Zg. Šaleka, otroka pa kljub temu ni uspel rešiti. Dobro desetletje kasneje, 4. januarja 1867, pa je bil velenjski občinski zdravnik (Gemeinde Arzt) Franc Skubic pri porodu mrtvorojenih dvojčkov Jožefa in Terezije Oštir iz Gornjega Šaleka.

Še vedno pa so ob koncu 19. stoletja žene rojevale bolj ali manj same, ob pomoči svojih mater ali drugih sorodnic in sosed, ki so imele za sabo že nekaj porodov. In to kljub temu, da so oblasti vsaj konec 19. stoletja tovrstno "šušmarstvo" preganjale, kar nam dokazuje kratek odlomek iz spominov Janka Kača⁷ na svoje rojstvo leta 1891 v bližnji Latkovi vasi pri Žalcu:

"Oh, pa še to!" je javknila mati. "Po Prislanko boš moral!"

"Če bo le hotela. Ko pa tako strežejo nanjo", je pomišljal oče.

"Za božjo voljo da jo prosim, ji reci! Sama je mati in vem, da mi ne odreče. Pa goldinar ji daj naprej", je priganjala mati očeta, ki se je še obotavljal. Prislanka je bila rdečelična ženica in je znana pomočnica v ženskih stokah. Ker ni bila izučena, jo je seveda oblastvo preganjalo. Zato jo je tudi s težavo pregovoril oče kljub srebrnemu goldinarju, da je prišla. Po dolgih urah priprav in obupnem stokanju matere se je oglasil malo pred polnočjo nov zemljan s protestnim ureščanjem.

Ko so ga krstili čez dva dni, je zapisal župnik Miha Plešnik v krstno knjigo: Janez, sin Antona Kača in Frančiške, rojene Lemes. Zraven je pa pripisal v posebno rubriko: Marija Prislán, neizkušena. Tako je utisnjen za vse čase, dokler ne sne zob časa vseh dokumentov, poleg mojega imena sramotilni žig neizkušene babice. Vidi se mi, da je bila prav ta okolnost usodna za vse moje življenje.

Komaj se je poglela botrija, že se je oglasil v zgodnjem jutru pod Prislankinim oknom orožnik. Po kratkem zaslišanju jo je odvedel v Celje, kjer so so ji prisodili dva dni zapora, ker je pomagala meni, negodniku, na svet brez patenta."

V istem letu 1891 je bilo v Velenjski župniji med 43 rojenimi otroki še vedno le 10 takih, ki jih je na svet spravila "izkušena babica" Jožefa Pader, pri čemer je tudi v Velenju "babičevala" le polovici otrok.

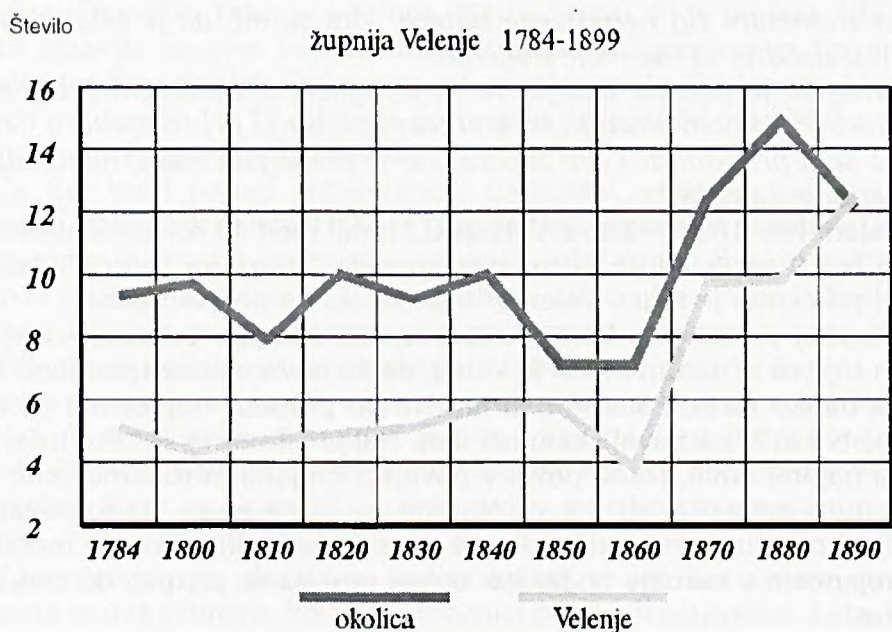
Še nekaj preseneča; kadar krstne matične knjige posebej navajajo datum rojstva in datum krsta⁸ je videti, da so novorojence (podobno kot navaja Janko Kač) krstili le dan ali dva po porodu. Največkrat se kot dan rojstva in krsta navaja celo isti dan. Naj je bila zima še tako trda, so otroka najprej umili, tesno povili v povoje z nogami in rokami tesno ob telesu in jih odnesli h krstu k sv. Martinu, ne glede na to, da so nekateri oddaljeni botri iz Gornjega Šaleka ali pa iz Šmartinskih Cirkovc morali z novorojencem v naročju hoditi kar dobro uro, da so prispeli do cerkvenih vrat.

Vzrok je bil starodaven in močno zakoreninjen strah pred novorojenčkovo prirojeno "popačenostjo" in v prepričanju, da je *"vsak novorojen otrok divjak, ker po izvernem grehu so mu hude nagnjenja prirojene"*, vse dokler ga krstni obred ne očisti. Ljudska vera iz okolice Velenja pa pravi: *"Nekrščen otrok pride po smrti v nekako temnico, kjer ne vidi nič svetlega. Te otroke bo krstil Janez Krstnik na sodnji dan."* Babice so zato imele v 19. stoletju zelo podrobna navodila za "krst v sili", kadar so menile, da otrok ne bo živel dovolj dolgo, da bi dočakal krst v cerkvi.⁹ Ob veliki umrljivosti novorojencev je bilo takih zasilnih krstov veliko, morda pa je smrtna kosa še bolj morila med novorojenci prav zato, ker so jih že tako zgodaj izpostavili zimskemu mrazu ali poletni vročini.

Število rojenih

V dobrih sto letih, od leta 1784 do leta 1899, se je rodilo v edinem prostoru temačne, zadimljene koče ali v temno zagrnjeni zadnji kamri na večjih kmetijah 1171 otrok (Šalek, Zgornji Šalek in Šmartinske Cirkovce), v "kindercimru" nadstropnih trških hiš, ki so bile v Velenju le malo večje od kmečkih hiš, pa 756 otrok. Letna povprečja rojstev (tabela 5 v dodatku) so bila spočetka zelo umirjena in so v Velenju dosegala okrog štiri rojstva na leto, v okolici pa se je letno rodilo povprečno okrog deset otrok. Tu in tam se je povprečno letno število rojstev tudi zmanjšalo, npr. v desetletju od leta 1810 do 1819, kar bo pač posledica nekaj zaporednih slabih letin od 1816 do 1818.¹⁰

Diagram 1: DESETLETNA POVPREČJA ROJSTEV V VELENJU IN OKOLICI



V Velenju je letno povprečje rojstev rahlo rastlo od štirih rojstev na leto in se približala šestim rojstvom v letu 1860. Nato pa je sledil nagel padec, ki se je v okolici začel že v petdesetih in nadaljeval v šestdesetih letih 19. stoletja, ko se je v okolici rodilo le sedem otrok na leto in v trgu le štirje.

V šestdesetih letih 19. stoletja je sledil ponovni porast v okolici, ki mu je trg Velenje sledil desetletje kasneje. V okolici se je letno povprečje rojstev dvignilo s sedem na dvanajst in nato na petnajst otrok, v Velenju pa je naraščalo s štirih rojstev na leto na deset rojstev v sedemdesetih letih, ob koncu stoletja je narastlo na štirinajst; tako se je povprečno število rojstev v trgu skoraj izenačilo z okolico.

Krivulja povprečnega števila rojstev (desetletni povprečki) nam seveda kaže le splošne trende, letna krivulja števila rojstev pa riše drugačno sliko "sedmih debelih in sedmih suhih let", kakršno srečamo pri vseh podobnih analizah mikroregionalnih enot, ob katerih so različni avtorji predvsem ugotavljali posledice zunanjih vzrokov (bolezni, vojne, požari, slabe ali dobre letine itd.).¹¹ Na Strojni, kjer je povprečno število rojenih otrok podobno številu otrok, rojenih v kmečki okolici Velenja (M. Makarovič), so bili taki viški izrazitejši v obdobju od leta 1820 do 1840 in nato spet v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja. Zelo izraziti padci števila rojstev pa se pokažejo v nekoliko drugačnih letih kot pri Velenju – leta 1789, leta 1804 in 1805 ter leta 1842.

Ob tem je posebno zanimiva primerjava rodnosti, tj. števila rojenih na tisoč prebivalcev (splošna mera natalitete, ki upošteva le živorojene otroke). Glede na to, da imamo znana števila prebivalcev obravnavanih krajev le za leta 1822, deloma za 1843, 1869, 1880, 1890 in 1900 lahko izračunamo povprečja desetletne rodnosti za ta leta, zato številke (posebej še za leto 1822, ko razpolagamo s Schmutzovimi podatki in leto 1843 ko so znani podatki iz Göthove ankete) niso najbolj zanesljive.

Tabela 9: ŠTEVILO ROJENIH NA 1000 PREBIVALCEV V ŽUPNIJI VELENJE

leto/kraj	1822	1843	1869	1880	1890	1900
Velenje	32,0	–	14,3	26,6	22,2	23,6
Okolica	28,5	22,9	19,7	29,1	34,2	26,6

Kljub temu pa lahko trdimo, da izračunana rodnost dokaj dobro pokaže, da je bila v začetku 19. stoletja rodnost okrog 30 rojstev na 1000 prebivalcev, še neke v mejah slovenskega povprečja nato pa je dokaj hitro upadla pod to mejo ter dosegla najnižje vrednosti v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Podobne trende je za leto 1854 navedel tudi Peter Musi, ki za šoštanjsko faro poroča o rodnosti okrog 27,3 promila.

Tako se velenjski podatki že močno razlikujejo od Strojne na Koroškem, kjer se rodnost med 30 in 40 rojstvi na 1000 prebivalcev obdrži

ves čas 19. stoletja in šele po letu 1900 pristane na številkah, ki jih poznamo iz župnije Velenje. Tudi na celotnem slovenskem ozemlju se od srede 18. stoletja do leta 1817 mera rodnosti giblje med 30 in 40 rojstvi na 1000 prebivalcev, s tem da je na Koroškem tudi nižja (okrog 29 rojstev), na Štajerskem in Kranjskem nekoliko presega 30 rojstev na 1000 prebivalcev, na Goriškem, v Istri in na Primorskem pa se približuje 40 živorojenim na 1000 prebivalcev. Sicer pa se padec števila rojstev drugje v Sloveniji pokaže šele konec 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja, ko doseže število 20 rojstev na 1000 prebivalcev in nato pade še pod to mero. Seveda pa je rodnost v župniji Velenje kar nekajkrat nižja, kot jo je ugotavljal S. Radovanovič v župnijah Maribor in Kamnica do 18. stoletja, kjer naj bi bilo celo blizu 100 rojstev na 1000 prebivalcev, kar je verjetno nekoliko previsoko.¹²

Velenje in njegova okolica je bilo torej po podatkih krstnih matičnih knjig že kmalu po začetku 19. stoletja blizu tiste točke t.i. demografskega prehoda, ko se je rodnost dokaj nenadno zmanjšala vsaj za 10 %, na točki, ki jo je Francija dosegla že leta 1800, druge evropske države v glavnem v zadnjem desetletju 19. stoletja, avstrijska monarhija v celoti pa šele leta 1908.¹³

Dečki in deklice

Med vsemi rojenimi je bilo v Velenju 52,7 % deklic, pa tudi v okolici se je rodilo več deklic (51,9 %) kot dečkov. To je druga izmed "nepravilnosti" demografskega razvoja, ki jo lahko vidimo v velenjski župniji (tabela 1 v dodatku). Že prvi demografi so namreč ugotovili, da se povsod rojeva precej več dečkov kot deklic (tudi od 6 do 7 % več), vendar nasploh velja, da je število mrtvorojenih fantov precej večje kot število mrtvorojenih deklic, pa tudi kasneje je bila do mladeniške dobe smrtnost moških večja. Tudi Peter Musi¹⁴ je sredi 19. stoletja povedal nekaj podobnega: *"Kerstne knjige dokažejo, da se več dečkov kot deklic rodi. Razmera je: 1050 fantičev, deklic pa le 1000. Vojaščina in razni nagodki pa pogostejše možkemu spolu smert naklonijo, in tako število obeh spolov spet poravnajo. U mestih živi več ženskih, na deželi več moških kot ženskih."*

Tako so se običajna razmerja spolov toliko uravnovesila, da je bilo v "normalni" populaciji število žensk nekoliko višje od števila moških. Podobno ugotavlja tudi Jože Koropec za župnijo Slovenska Bistrica v 18. stoletju, ko se je rodilo v povprečju okrog 52 % dečkov in 48 % deklic.¹⁵ Za nas (in za vprašanja razvoja družine) pa je v tem trenutku predvsem pomembno dejstvo, da je bil v župniji Velenje pribitek žensk zelo očiten že na samem začetku – ob številu rojenih.

Nekateri starejši (tudi slovenski) avtorji so taka razmerja med številom rojstev dečkov in deklic pripisovali slabi prehrani, ki pri ženskah

povzroča amenorejo in dismenorejo, pri moških "... pa rojstva večjega števila dečkov, npr. v svetovni vojni, kjer pride do večjega poškodovanja protoplazme spermatozoev in do sprememb v gibanju moških in ženskih spermatozoev v korist moških."¹⁶

Junij, julij, avgust, vino pij pa babe pust...

Tako so menda nekdanji stari in izkušeni ljudje svetovali mladim, ki so šele vstopali v življenje in zakon. Vsi verzi, ki smo jih še uspeli zapisati v Škalah, sedežu sosednje fare, pa so šli takole:

Junij, julij, avgust, vino pij pa babe pust.

Septembra, oktobra, ženka je spet dobra.

November in december, babo za kolender.

Navedeni verzi so v fragmentih (starejši ljudje običajno poznajo le še prvi verz) znani tudi drugod po Šaleški dolini, sicer pa doslej v tovrstni slovenski literaturi še nisem zasledil podobnega zapisa. Zato bi bilo seveda zanimivo najti pesmico v celoti, saj so nam v Škalah povedali, da so obstajali podobni verzi za vse mesece v letu.

Verzi torej nasvetujejo neke vrste kontrolo rojstev z vzdržnostjo od spolnih odnosov, ki je bila tedanjim cerkvenim oblastem edina še sprejemljiva oblika kontrole rojstev. Podatki o nizki rodnosti v župniji hipotezo o "kontroli" rojstev vsekakor potrjujejo, sicer pa "načrtovanje" velikosti družine za 19. stoletje ne bi bilo povsem nenavadno. Nekateri filozofi in socialni misleci (Malthus in Condorcet npr.) so že v 18. stoletju propagirali omejitev plodnosti s spolno vzdržnostjo in s "koitusom interruptus", ki ga je cerkev sicer štela za greh. Prvi preservativi za moške so bili znani sicer že med starimi Egipčani, v 18. stoletju pa so bili omejeni le na ozek krog najbogatejših. Pri nas jih je šele v začetku 20. stoletja neznan izdelovalec pod imenom "higienska oblačilca za moške" ponujal v oglasih liberalnega časopisa Slovenski narod in jih diskretno pošiljal po pošti na dom. V Franciji (v pariški kotlini) so historični demografi že v desetletju pred francosko revolucijo iskali in našli t.i. "maltuzijanske vasi", kjer so zagotovo poznali neke vrste kontrolo rojstev. Tudi na Madžarskem in Slovaškem so v prvi polovici 19. stoletja poznali obsežna področja, kjer je prevladoval "sistem enega otroka", ki se je pozneje še bolj razširil.¹⁷

Pri nas tovrstnih očitnih podatkov o regulaciji rojstev še ne poznamo dovolj, toda vsaj "načrtovanje družine" s hotenimi splavi ni bilo neznano, saj Janez Trdina za sedemdeseta leta 19. stoletja navaja: "*Neka postarana in izkušena žena (P) mi je rekla in zatrdila, ko bi dekleta tod vedela za tako zel ali tak štorž (kakor je primorji cipresov) ali sploh za tak pripomoček zoper materinstvo, da bi romale tje, kjer bi nahajal se, v večih trumah in bolj pogostoma, kakor na največjo božjo pot. Jer... pa*

ve, da tudi tod poznajo tako prepovedano pomoč in je rabijo prav pridno – pri toliki kavsariji kako je mogoče da ima prečinska župa le 13 nezakonskih otrok – zapravljenih bo morebiti dva- in trikrat toliko... Zbirke raznega zdravilnega zelouja in cvetja nahajajo se po Dolenjskem v mnogih hišah, ne le pri konjederkah.”¹⁸

Tudi v vsej Šaleški dolini (podatki so iz Paškega Kozjaka, Škal, Šmartinskih Cirkovc in Belih vod) je na terenu še moč izvedeti nekaj starih “receptov”, ki sežejo vsaj v začetek 20. stoletja in pričajo, da so si ženske v skrajni stiski pomagale same. Plod so odpravile s korenino teloha in peteršilja ali pa z vinom, v katerem so zavrele šmarnice. Vendar so se k takim sredstvom zatekale le v hudi sili, saj je splave obsojal tudi ljudski “moralni kodeks”, kot kaže odlomek iz tele ljudske pesmi, v kateri Marija sprašuje Jezusa:

*Ali si jim kaj odpustil grehov?
Preljuba moja mati
Vsem drugim sem odpustil,
Trijim pa ne morem,
Ker so sinke napravile,
Zelene krancelne so nosile.¹⁹*

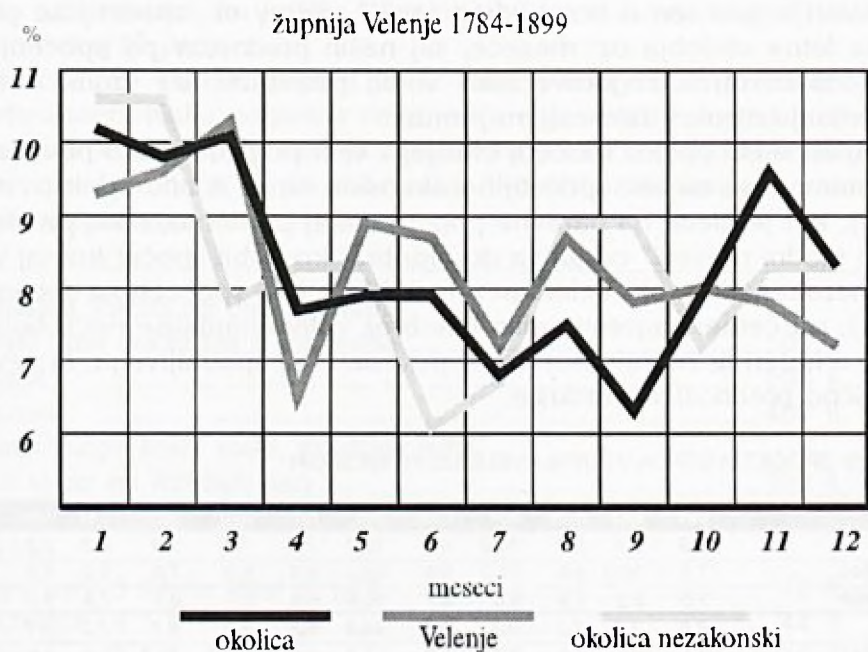
Seveda pa so bila to zelo nevarna sredstva in splavi so se pogosto končali s smrtjo nesojene matere. V vsakem primeru pa moralne obsodbe podobnih postopkov dokazujejo, da ljudem tudi pred več kot stoletjem ni bilo vseeno, kdaj in koliko otrok se jim bo rodilo. Zato verzi zagotovo niso le šaljiva domislica in imajo v sebi zrno soli.

Sled takega ali drugačnega “načrtovanja rojstev” bi lahko poiskali tudi v krivulji pogostosti rojstev po mesecih (glej tudi tabelo 6 v dodatku) pri vseh otrocih, rojenih v župniji Velenje od leta 1785 do leta 1899. Krivulja kaže, da statistično niso bili vsi meseci enako “priljubljeni” za spočetje ali rojstvo otroka. Visoko število otrok, rojenih spomladi (največ v marcu) in jeseni (zlasti novembra). Neke vrste kvazibiološka razlaga tega fenomena bi morda to dejstvo lahko razlagala kot reminiscenco na dve paritveni obdobji pri nekaterih domačih živalih, vendar so vzroki zagotovo bolj “kulturno” obarvani. Vsekakor pa še danes velja, da je število novorojenih največje v februarju, vendar so to vprašanja, o katerih bi lahko kaj več povedala fizična antropologija ali medicina – s svojim proučevanjem biološko-medicinskih osnov ženske in moške plodnosti.

Zanimivo pa je, da tovrstne “naravne krivulje” z rojstnimi viški spomladi in jeseni ni mogoče ugotoviti prav pri vseh rojstvih v župniji od leta 1784 do 1899. Bolj izrazita je v prvi polovici 19. stoletja kot v drugi polovici, precej bolj je opazna v velenjski kmečki okolici kot v velenjskem trgu samem, mnogo bolj so se je pri času svojega prihoda na svet

“držali” dečki kot deklice, in zanimivo – zelo izrazita je tudi pri nezakon-skih otrocih. Vseeno pa si oglejmo še nekaj značilnih potez rojevanja in spočenjanja otrok po mesecih.

Diagram 2: ROJSTVA V ŽUPNIJI VELENJE PO MESECIH



Velenjska okolica v več kot stoletnem obdobju do leta 1900 teži k “naravni krivulji” rojevanja po mesecih, pri kateri je bilo v najbolj plodnih prvih treh mesecih leta in novembra rojeno približno po dvakrat več otrok kot v najmanj “bogatih” mesecih – julija in avgusta, medtem ko so ostali meseci nekje med obema skrajnostma. Tovrstni model rojevanja je bil ugotovljen tudi za Kamnico pri Mariboru v 17. stoletju, kjer se tak “režim rojevanja” razlaga s težnjo po čim krajši delovni nesposobnosti žena v poletnih mesecih, ko je dela na podeželju največ.²⁰ Vzroki so zagotovo večplastni in če gre za zavestno načrtovanje meseca rojstev otrok, bi bilo treba upoštevati vsaj še dejstvo, da so imeli novorojenci, rojeni spomladi ali pa jeseni, nekoliko več možnosti, da preživijo kritične prve mesece po rojstvu, ki so bili zanje najbolj nevarni. V poletnih mesecih, ko se je mleko hitro pokvarilo, so majhni otroci namreč precej bolj množično umirali kot sicer. In otroška smrtnost je bila tedaj grozljivo visoka, kar bomo še videli v naslednjih poglavjih.

Še bolj zanimivo je, da se tudi meseci rojstva nezakonskih otrok v okolici (v Velenju pa prav nič!) nagibajo k tej "naravni krivulji" rojstev le da je pri njih krivulja še nekoliko pomaknjena v levo. Največ nezakonskih otrok se je rodilo januarja in februarja, ter avgusta in septembra in krivulja še bolj očitno kaže prepad med prvimi tremi meseci leta ter junijem in julijem, ko se je rodilo najmanj nezakonskih otrok. To seveda ne govori v prid tezi o hoteni "regulaciji" rojstev oz. spočetij na posamezna letna obdobja oz. mesece, saj naših prednikov pri spočenjanju nezakonskih otrok zagotovo niso vodili morebitni isti vzgibi kot pri spočenjanju otrok v zakonskem jarmu.

Pogled skozi optiko spočetij bi torej v tem pogledu lahko povedal še kaj zanimivega: največ spočetij nezakonskih otrok je bilo aprila in maja (21 %), kar je glede na naravne pogoje dokaj primerno, nato pa sledijo "malo plodni meseci" od junija do oktobra, ko je bil spočet komaj vsak tretji nezakonski otrok. Veliko nezakonskih je bilo spočetih še decembra (13 %), pri čemer zagotovo niso bile brez vpliva najdaljše noči, hoja na prejo, o kateri je že Valvasor vedel povedati kaj spotikljivega, in seveda praznično predbožično vzdušje.

Tabela 10: SPOČETJA OTROK V ŽUPNIJI VELENJE PO MESECIH

	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec
okolica	7,9	9,6	8,3	10,2	9,8	10,1	7,7	7,9	7,9	6,8	7,5	6,3
1784-1849	7,8	10,0	8,6	11,3	9,9	9,6	8,4	6,3	7,6	6,2	6,8	7,5
1850-1899	7,9	9,2	7,9	9,0	9,7	10,6	6,9	9,7	8,1	7,6	8,3	5,1
Velenje	8,0	7,8	7,2	9,3	9,6	10,3	6,5	8,9	8,7	7,2	8,7	7,8
1784-1849	7,1	8,5	6,8	9,5	9,9	12,2	4,4	8,2	10,9	6,5	8,8	7,1
1850-1899	8,7	7,2	7,5	9,2	9,4	8,9	8,0	9,4	7,2	7,7	8,7	8,2

Največ zakonskih otrok je bilo spočetih od aprila do junija, nato pa je bilo obdobje "slabe plodilne sezone" precej podaljšano in je segalo od julija do januarja – torej celih 7 mesecev, ko so v zakonih v okolici Velenja skozi celo 19. stoletje zaplodili manj kot polovico otrok, pri čemer najnižje število spočetih otrok najdemo julija, avgusta, oktobra in decembra. Zanimivo je, da so meseci spočetja prvega otroka v družini precej bolj naključni (nenačrtovani!), in podobni krivulji nezakonskih otrok, s to razliko, da jih je bilo precej več kot nezakonskih otrok spočetih februarja (12 %), torej tedaj, ko se je v 19. stoletju sklenilo kar 80 % vseh zakonov in bi jih torej lahko označili za "sadove poročnih noči".

Velenje skozi celo stoletje kaže mnogo manj "naravno" krivuljo števila rojstev, ki je krivulji iz okolice Velenja enaka le glede deleža otrok, rojenih v prvih treh mesecih leta (spočeti aprila, maja in junija), ki so najvišji. Nato delež rojenih upade in se dokaj enakomerno razporedi skozi vse leto.

Pravilo brez izjeme, ki velja za vse zakonske in nezakonske otroke rojene v župniji Velenje skozi celo 19. stoletje je, da je bilo najmanj otrok

spočetih od julija do oktobra in so bili rojeni aprila do septembra. Poleg morebitnega zavestnega načrtovanja rojstev, ki smo ga že omenili, pa je bil vzrok temu dejstvu tudi v neke vrste socialno ekonomskem faktorju. Julij in avgust sta sicer meseca, ko ljudska modrost priporoča "babe-pust", vendar pa so bili to hkrati tudi meseci trdega dela, ki so prav gotovo lahko vplivali na poslabšano plodnost žena. Ob slabih letinah so bili to tudi meseci, ko je bila lakota najhujša, in hrana najbolj enolična. Samo nekaj vzgledov:

V sosednji škalski župniji je 4. marca leta 1817 premožnejšemu kmetu Jožefu Kašu pogorela celotna kmetija; rešiti je uspel le živino in nekaj premičnega premoženja. Zagotovo pa so mu zgorele vse zaloge hrane, predvsem žit, ki jih je hranil v "koštih", zato imamo o tem zelo natančne podatke:

Skasana Shkoda per Josephu Kashe	
Dueij hishe ena sidana in ena lesena	500 fl.
Marof	500 fl.
Kosouz	400 fl.
Einrichtunga, koker voshe, ino druge rezhij	
kar se per eni Wirtshafti nuza	300 fl.
Posodua, koshte, shkrie, omara in več druga	200 fl.
Schitu	
Jare arshi 6 shkafu, shkaf po 12 fl	72 fl.
Turschze 4 " " 11 "	44 fl.
Ousa 5 " " 5 fl. 15 kr	26 fl 15 kr
Prossa 3 " " 15 "	45 fl.
Sozhive 10 " " 13 "	130 fl.
Jezhmen 1 " " 9 "	9 fl.
Aidne 3 " " 13 "	39 fl.
Leneniga semena pou shkafa	5 fl.
Detelnega " 8 fertlnov po 2 fl	16 fl.
Suho messu in klabase	40 fl.
Ena brije svine	40 fl.
Tega stariga	
Prashniga platna 18 lacte po 2 fl	36 fl.
Shaklu 24 po 1 fl. 30 kr	36 fl.
Negou inu te stare gvant	130 fl.
Jare arshi 3 shkafe	36 fl.

Preračunavanje pokaže, da bi od začetka marca do srede julija, ko se je začela nova žetev, Jožef Kaš s svojo družino še pol leta otepal slab ržen kruh, tudi če mu ne bi vse pogorelo. Jara rž je bila namreč precej

slabša od ozimne in je imela veliko več otrobov in t.i. "svinske moke". Za seme bi Kaš moral nameniti vsaj en škafr rži, za moko pa osem škafov. Iz tega bi dobil okrog 140 kg moke oz. do 140 hlebcev kruha, ki bi ga Kaševi z lahkoto porabili za en dnevni obrok do konca junija.

Koruze bi lahko porabili okrog 60 kg in iz koruznega zdroba kuhali žgance, npr. za kosila vse do srede maja. Ovsu so imeli okrog 100 kg, prosa 45 kg. Ker bi ga za seme bilo dovolj le kak pletar, in če so ga nekaj pokladali še konjem in govedu, so bili Kaševi oskrbljeni z večerjami – ovseno in proseno kašo – do srede junija. Ječmena je bilo za ričet le dober mesec in ajdovih žgancev (iz treh škafov ajde so dobili okrog 40 kg ajdove moke) prav tako. Boba, leče, graha in fižola (sozhive) je bilo okrog 250 kg. Če bi jih jedli od srede junija dalje, ko je zmanjkalo drugih živil, bi jih najbrž porabili do konca julija, torej do žetve. Nekaj malega je bilo pri hiši še suhega mesa in klobas, ampak to bi pojedli ob veliki noči (tega leta so jo praznovali 6. aprila) in binkošti, vsaj pol mesa in klobas pa bi morali pustiti za najtežja kmečka dela – žetev in mlačev – v juliju in avgustu.²¹

Kakorkoli že, Kaševe je daljnega leta 1817 čakal vsaj en mesec lakote, tudi če ne bi pogoreli. Podobnih primerov je bilo v velenjski župniji veliko, saj so še v 20. stoletju pri kmečkem prebivalstvu ugotavljali kronično pomanjkanje hrane, ki je bilo predvsem "sezonsko". V že omenjeni monografiji belokranjske vasi Naklo – Rodine dr. Ivo Pirc ugotavlja, da tudi najbogatejše družine niso pridelale dovolj hrane za vse leto. *"Lastni pridelki tudi najimovitejšim družinam ne zadostujejo za celo leto, nego največ za sedem mesecev. Pridelki namreč mnogo trpe zaradi skoraj vsakoletne suše in je le malo dobrih letin. Ko domačih pridelkov zmanjka jih v družinah, kjer premorejo, dokupujejo, kar se močno pozna v zmanjšanih dnevni obrok. Spomladi in zgodaj poleti je v tem oziru najslabše. Dnevno se vrste nezabeljeni žganci, korenje in morda krompir."*²²

Ob tem se seveda spet spomnimo znamenitega historičnega demografa Pierra Gouberta, ki je za čas od 17. stoletja dalje ugotavljal: *"prava demografska kriza izhaja le iz vrste zaporednih meteoroloških nesreč (v glavnem deževna poletja), ki se pojavijo v določenem socioekonomskem okviru. Pogosteje kot človek misli je bila lakota."* Tako ob vsej raznolikosti teh podatkov lahko pritrdimo J. L. Flandrinu, ki ugotavlja, da poslabšane plodnosti mater ne moremo pojasnjevati samo z zavestnim in hotenim omejevanjem rojstev, ampak tudi na "naravni način" – zaradi poslabšane prehrane v posameznih obdobjih in zaradi tega začasne sterilnosti, velikega števila spontanov splavov itd. Posledica poslabšane prehrane so bili izostanki oziroma motnje mesečnega perila pri ženskah pa tudi izguba zanimanja za spolnost, kar je pojav, ki so ga npr. opazili tudi v nemških koncentracijskih taboriščih, kjer je že kmalu po prihodu

ogromna večina internirank izgubila mesečno perilo in ostala brez nje vse do osvoboditve iz taborišča.²³

Opisanih vzorcev rojevanja seveda ne smemo jemati tudi za modele spolnega obnašanja in pogostosti spolnih odnosov, saj vsi spolni odnosi naših prednikov niso pripeljali do spočetja, čeprav nekateri meseci morda odsevajo tudi take vzroke. To bi npr. lahko veljalo za december, ki je npr. iz verskih razlogov veljal za mesec, ki je manj primeren za spolne odnose – (november, december, babo za kolender). Tako ni čudno, da je bilo decembra, razen nezakonskih otrok, v vseh kategorijah dejansko spočetih najmanj otrok. Po ljudski veri je podobno veljalo tudi za čas od pusta do velike noči, ko *“niso smeli moški in ženske skup ležat, tako so se včasih stari ledi menli.”* Povedano v številkah; decembra je bilo v 19. stoletju v okolici Velenja spočetih le 6 % otrok in v Velenju 8 %, marca pa je bilo ravno obratno!

Natančnejša razlaga teh pojavov je torej še nemogoča, saj je nanjo vplivalo toliko različnih vzrokov in vzorcev obnašanja, ki se med seboj prepletajo, da jih na vzorcu iz velenjske župnije ni mogoče natančneje izločiti in utemeljiti.

Od mrtvorojenih in do “sramožlivosti”

Podatki o splošni meri rodnosti in številu rojenih po posameznih obdobjih lahko vodijo tudi do nekaterih napačnih zaključkov. Šele proučevanje (ne)navadnih oz. (ne)običajnih primerov, zlasti pa kršitve norm, pokažejo nek pojav tak, kot je v resnici. Število mrtvorojenih, predvsem pa število nezakonskih otrok (tabela 5 v dodatku), zagotovo predstavljata najpomembnejša odklona od “normalnega” rojevanja, ki v marsikateri nadrobnosti spreminjajo sliko rojevanja, ki smo jo zarisali doslej.

Mrtvorojenih je bilo med vsemi rojenimi v 19. stoletju v okolici 2,9 % in v trgu Velenje 3,0 % kar je precej več, kot pove Musijevo poročilo o 3 % mrtvorojenih med vsemi umrlimi in o 0,5 % mrtvorojenih med vsemi rojenimi. V primerjavi z današnjo statistiko mrtvorojenih otrok pa je pogostost smrti novorojencev ob rojstvu zelo visoka, še bolj visok pa je delež tistih otrok, ki so umrli takoj po porodu. Vendar se temu ne bi smeli preveč čuditi ob podatkih o številu porodov, ki so jih vodile “nepreskušene babice”, ki so imele sicer veliko izkušenj, zato pa manj znanja in mnogo predsodkov, na katere so opozarjali številni avtorji priročnikov za babice ali matere v prejšnjem stoletju. Eden takih je vraža, da se porodnica ne sme devet dni po porodu niti umiti, niti preobleči, ki jo slikovito omenja Alenka Puhar v svoji knjigi Prvotno besedilo življenja, in citira zdravnika Janeza Matoška, ki je leta 1818 pisal: *“Babica naj se zna ustavlja lažnim menitvam, ki menio, da otročnica mora prvih devet dni ležati v svojim gnoju in masti: an ti otročnica ne je živina goveja; pa sej še ta ustane in se očedi; človekinja bi pa v svoji izparci bolehala.”*²⁴

Tudi rojstvo nezakonskih otrok je v 19. stoletju predstavljalo odklon od uveljavljenih (zapovedanih) porodnih (poročnih) obrazcev, vendar pa nezakonski otroci niso bili nič nenavadnega vsaj v župniji Velenje, kjer so se rojevali neverjetno pogosto.²⁵ Pri tem naj opomnim, da številni avtorji kot "prepovedano, nezakonito ljubezen" štejejo poleg nezakonskih otrok tudi predzakonsko zanositev žena. Ob upoštevanju takih (ne)zakonskih otrok bi bilo število nezakonskih rojstev še mnogo višje.²⁶

V Velenju je bilo v vsem 19. stoletju 13,4 % otrok rojenih zunaj zakona, v okolici pa še nekoliko več – 15,7 %. Ta podatek že sam po sebi govori, da ne gre za redke in osamljene primere "padlih žensk", zlasti če ga primerjamo z ustreznimi evropskimi podatki. V Franciji je npr. od 16. stoletja dalje število nezakonskih rojstev najprej upadalo zaradi močnega preganjanja priležništva s strani Cerkve – pred tem je bil konkubinatski dokaj normalna oblika "zakona" in vsaj polovica nezakonskih rojstev je bila prav posledica konkubinata. Tako je bil delež nezakonskih otrok skozi 17. stoletje v povprečju nižji od 1,5 %, v 18. stoletju pa je padel še pod 1 %, nato pa je v zadnjem desetletju 18. stoletja narasel na 4 % in se v prvih dveh desetletjih 19. stoletja povzpел na 5,5 % in več. S podobnimi trendi imamo opravka tudi v Angliji, kjer vzorec 254 angleških župnij kaže močan upad števila nezakonskih otrok v 17. stoletju (okrog 2 %), nato pa postopno rast v 18. stoletju, dokler v desetletju med letoma 1801–1810 ni doseglo 6,3 % deleža.

V 19. stoletju je bilo število nezakonskih otrok nedvomno v porastu, vendar (razen z redkimi izjemami v Franciji in Angliji) nikoli ni preseglo 8 ali 9 %. Povprečna števila za Anglijo med letoma 1845 – 1921 dosežejo 5,3 % vseh rojstev, precej višja pa so npr. na Švedskem, kjer sežejo od 2 % nezakonskih otrok leta 1751, do 8 % leta 1818 in konec 19. stoletja narastejo do 20 % deleža.²⁷

Slovenski podatki se od "francosko-angleških" povprečij močno razlikujejo in so podobni švedskim. Že v 17. stoletju je bilo v župniji Slovenska Bistrica zunaj zakona rojenih 8,9 % otrok, v mariborski župniji – torej v mestnem okolju v drugi polovici 17. stoletja pa 13 % otrok. V podeželski fari Kamnica je bilo število zunaj zakona rojenih otrok še precej višje – 18 %. Šele proti koncu 17. stoletja se je delež nezakonskih otrok manjšal. Hkrati pa imamo med znanimi slovenskimi podatki še dva ekstrema – izjemno visoko število nezakonskih otrok na Koroškem, ki je natančno dokumentirano v monografiji o Črni, kjer M. Makarovič ugotavlja, da je bil v prvi polovici 18. stoletja kar vsak tretji otrok nezakonski (33,5 %). Tudi v obdobju od leta 1784 do 1941 je bilo med rojenimi 20,5 % nezakonskih otrok. Na Strojni je bilo število nezakonsko rojenih v 18. stoletju precej nižje, tako da M. Makarovič celo podvomi v realnost rezultata, ki pa bo najbrž kar pravi. Od 19. stoletja dalje pa število nezakonsko rojenih tudi na Strojni precej niha in v posameznih obdobjih celo preseže 40 % vseh rojenih.²⁸

Na drugi strani imamo v Sloveniji v 18. in 19. stoletju tudi povsem nasprotni ekstreme: v Kranju se je rodilo od leta 1730 do 1754 le 1,6 % nezakonskih otrok, S. Kremenšek pa za obmestno naselje Moste pri Ljubljani za konec 18. stoletja ugotavlja (glede števila nezakonskih otrok) celo boljše "uspehe", kot jih je dosegel Cromwellov puritanizem v Angliji v obdobju 1653–1658 (0,5 % nezakonskih otrok). V prvi polovici 19. stoletja je število nezakonskih otrok v Mostah naraslo na okrog 5 %, v zadnjem četrtletju stoletja se je tudi tam skoraj vsak 10 otrok rodil zunaj zakona; največ se jih je rodilo tovarniškim delavkam. Konstantno nizko pa je bilo število nezakonskih otrok v Dolini pri Trstu, kjer je v povprečju doseglo le 2,2 % delež, s konico v desetletju od 1840 do 1849 (4,3 % delež).

Za sedemdeseta leta 19. stoletja navaja Janez Trdina zanimivo beležko (najbrž iz neke tedanje uradne statistike): *"Nezakonske dece na 1000, Kranjsko 123, Primorje 92, Granica 14, Dalmacija 44, Hrvatija 63, Tirol 61, Galicia 92, Šlezia 138, Češka 160, Moravska 142, Gornja Avstria 213, Dolnja 305, Šalzburg 305, Štajer 305, Koroška 456, Ogrska 77, v celi carevini 150 na tisoč, v Angliji 70, v Franciji 76, Prusiji 120, Bavariji 200."* Tudi ti podatki kažejo na tedanjem slovenskem ozemlju obstoj vsaj dveh izrazito različnih področij: prvega na Koroškem in Štajerskem, kjer je kot tudi v nekaterih drugih alpskih deželah tedanje Avstrije, število nezakonskih otrok presegalo 30 % vseh rojenih, ter Kranjske in Primorske, kjer je bilo nezakonskih otrok bistveno manj.²⁹

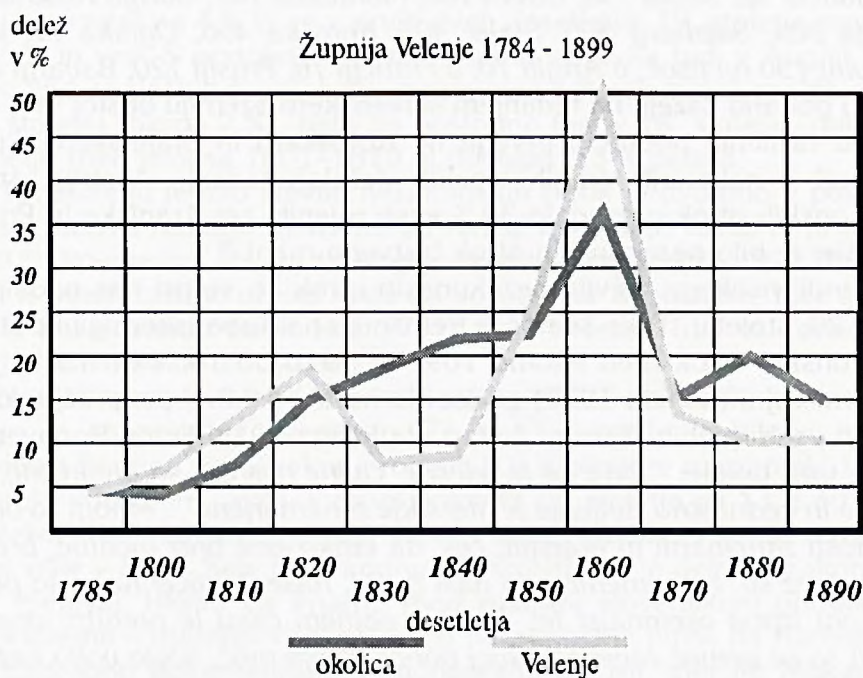
Trendi visokega števila nezakonskih otrok so se pri nas nadaljevali tudi v 20. stoletju. Tako se npr. v Remšniku na Kobanskem giblje število nezakonskih otrok med letoma 1897 in 1918 od 10 % do 15 %, po I. svetovni vojni (do leta 1926) pa število nezakonskih v povprečju doseže tretjino vseh rojenih. Zato ni čudno, da je leta 1918 Anton Bonaventura Jeglič tožil takole: *"toda ne le telesne, časne nesreče so pregrozne; tudi versko in čednostno življenje je marsikje zanemarjeno ... Mnogi so verske dolžnosti zanemarili in opustili, češ, da lahko žive brez molitve, brez sv. maše, brez sv. zakramentov. In naši dečki, naše deklice! Kako so pohujšani oni izpod osemnajst let, ki so v vojnem času le prehitro dozoreli! Začeli so se preveč zavedati. Svoj ponos, svojo moč, svojo voljo kažejo s tem, da preklinjajo, popivajo, ponočujejo, ne ubogajo, zunaj cerkve ostajajo, se protivijo materam in duhovnikom in začenjajo celo grešna znanja."*³⁰

Ne glede na fragmentarnost slovenskih podatkov se zdi, da le-ti potrjujejo domnevo o nizki stopnji števila nezakonskih otrok v 18. stoletju, ki se nato v 19. stoletju naglo zvišuje, bodisi k "angleškim in francoskim povprečjem" do 10 %, ali pa h "koroškemu sindromu" roje-

vanja izven zakona, ki s svojim povprečjem kaže, da je bil vsak peti ali pa celo vsak tretji otrok rojen zunaj zakona. Velenjske podatke za obravnavano stoletje lahko umestimo med podatke s Koroške in podatke iz Most, kar seveda ni nenavadno, saj sosednja – škalska župnija že meji na Koroško.

Zanimivo je, kako se podatki o številu nezakonskih otrok v župniji Velenje gibljejo po posameznih desetletjih 19. stoletja. Prvi prelom se je zgodil najprej v okolici Velenja, kjer so med letoma 1785–1820 šele vsako drugo leto krstili po enega nezakonskega otroka, nato pa je v naslednjem desetletju povprečje nezakonskih otrok zraslo na 1,5 letno in imelo v osemdesetih letih 19. stoletja trend rasti vse do treh nezakonskih otrok letno. Šele v zadnjem desetletju 19. stoletja se je povprečno število nezakonskih porodov vrnilo na stanje iz dvajsetih let.

Diagram 3: DELEŽ NEZAKONSKIH ROJSTEV PO DESETLETJIH



Velenjski – trški nezakonski otroci se dlje časa zadržujejo v mejah povprečja okrog enega krsta nezakonskega otroka vsako drugo leto. Šele v petdesetih letih 19. stoletja se nezakonski porodi namnožijo – z 0,5-letnega povprečja na 1,5 ter se v naslednjem desetletju približajo povprečju dveh nezakonskih rojstev na leto, v naslednjih desetletjih pa

znova upadajo proti letnemu povprečju – enega nezakonskega otroka na leto.

Ali je to v primerjavi z vsemi rojstvi mnogo, je seveda drugo vprašanje. Deleži nezakonskih otrok namreč v Velenju in okolici dokaj enakomerno naraščajo (v primerjavi s "francoskimi" ali "angleškimi" 5 % v zadnjem desetletju 18. stoletja proti 20 %) kar pomeni, da je bil vsak peti rojeni otrok spočet in rojen zunaj zakona. Tako naraščanje dosežejo tržani v dvajsetih letih 19. stoletja, okoličani pa v tridesetih. Tedaj se je s toleranco do "bastardov" ali s čim drugim nekaj močno spremenilo. Velenjčani se "vzamejo" v roke in v dveh desetletjih pred marčno revolucijo je bil samo še vsak deseti otrok nezakonski.

V okolici Velenja v istem času delež nezakonskih otrok še vedno narašča proti 22 %, kakor reakcija na dolgo zadrževano slo pa nato v petdestih v Velenju izbruhne; nezakonski je bil že vsak četrti, v šestdesetih celo že vsak drugi rojeni otrok. To pa so že deleži in povprečja, ki so enaka ali večja od "koroških", ki so nasploh izjemen primer v Evropi. Okoličani so Velenjčanom sledili istočasno, toda tam je bil v šestdesetih letih zunaj zakona rojen le nekaj več kot vsak tretji otrok. Nato pa pri obojih sledi globok padec; najprej na 15 % delež nezakonskih otrok, v Velenju pa se še zniža na 10 %, kakor ostane nespremenjeno vsa tri desetletja pred koncem 19. stoletja.

Kaj se je zgodilo in dogajalo z nezakonskimi rojstvi v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja, bomo morali s primerjavo podatkov iz drugih slovenskih področij še ugotavljati, vendar take velikanske spremembe modelov rojevanja ne morejo nastati naključno in brez globljih vzrokov. Slomšek nam v svojem spisu "Od sramožljivosti" ponuja razlago, da gre za splošni propad moralnih norm: *"Pa druga nevarna bolezen po naših krajih sega, se jih jezerov prime in hoče posebno našo mladino celo ugonobiti – pomoriti svete nedolžnosti cvet ... Dobri Bog je človeku dva varuha dal; zoper greh sveti sram, zoper smrt pa bolečino. Brez svete sramežljivosti bi izginila nedolžnost in sveta čednost ... Rdečica oblije lice, sveti strah obide srce, ko se nevarščina bliža. Sveta sramežljivost je mladine jutranja zarja, devištva žlahten cvet, znamenje naše vrednosti in visokosti, pa je zelo med nami pozebla. Mladeničem in možem se ne zdi grdo z nesramnim ženstvom znanja imeti in se z njim očitno pohajati. Deklice, ki se za device štejejo, se ne sramujejo z razuzdanim moštvom pečati, voziti v lituž (gostilna – op. avtorja), po shodih, na raj hoditi. Kar se ponoči po potih in pod tujimi strehami godi, se še ziniti ne sme... Zanikrnost staršev, ki dajo otrokom obojega spola v enem vojdrli ležati ali jih celo v svojo zakonsko posteljo jemljejo, jih pustijo gole hoditi, se v samoti po kotih potikati itd. Je slana sadje pomorila, prida sadja ne bo; tako otroci sramožljivosti ne čutijo ... Pregrešen ponos in hvala mladeni-*

čev, ki se svojega razuzdanega dejanja, zapeljevanja, celo očitnega greha hvalijo in v hudobijah časti iščejo. Taki so ubijalci svele sramožljivosti. Očitno pohujšanje, ako nesramni posli, rokodeli, upričo otrok klafajo, se nespodobno cukajo, pijani v ošterijah delajo, kar je povedati strah. Gorje človeku, skoz katerega pohujšanje pride. Razvada v jastvini in pijači poželenje v mesu obudi, preveč kave, močnega vina, žganja in drugih slaščic poživini človeka, da je kakor konj in mezeg, katera pameti nima. Ni grše stvari na svetu, kakor nesramno ženstvo; je kakor blato na cesti. Ni hujše zverine v božjem kraljestvu kakor razbrzdano moštvo, najemnik pekla. Ena garjava ovca celo čredo natekne, en sam nesramen človek celo hišo, sosesko pohujša.³¹

Tudi Janezu Trdini so njegovi informatorji opisovali upad morale od časov ko je propadel "stari red" (1848): *"Nekdaj bilo sramotno za celo faro, če je v nji bila le ena kurba, zdaj ima jih vsaka 10. Kradlo se enkrat tudi nič ni, vse odprto, brez ključavnic bilo in celo na samoti. Posebno slovela je fara šentruprška kot naj poštenejša, tudi šentjernejska bila dobra."* V njegovih časih – sedemdesetih letih 19. stoletja pa je bilo: *"Zdaj vse drugače. Mirna kurbirska zgol, v vsaki hiši nezakonski otroci. Fantje in dekleta ljubijo se samo z grehom na Dolenjskem. V Straži npr. so vse lepše punce ali noseče ali pa že matere ... Takih, v prešestvu rojenih pankrtov je vse polno."* Vsi napor duhovnikov niso prav nič zalegli, celo nasprotno: *"Vspeh misjona v Trebnjem. Ljudje ne hoteli jokati, začeli šele ko jih je jel opominjati na to. Kaj vam nič žal ni? Tulili zdaj močno, ali potem pa šli v krčme in so objemali se in pijančevali. Tisto leto rodilo se več nezakonskih kot zakonskih otrok. Kaplan ljudi strašno zmirjal. Kaj to je izdal misjon? Dedci niso jokali blez nič v Trebnjem."*³²

Ali velenjski podatki potrjujejo Slomškovo in Trdinovo oceno? Delež nezakonskih otrok v 19. stoletju seveda močno narašča, vendar je zanimivo pogledati, kaj se je dogajalo z vsemi rojstvi, tako tistih otrok, ki so bili porojeni iz "blagoslovljene" zveze med moškim in žensko, kot tistih iz zveze "nesramnega ženstva" in "razbrzdanega moštva". Število slednjih je nenehno naraščalo, tako v okolici, kot v Velenju. V Velenju je njihovo letno povprečje doseglo enega nezakonskega otroka v dvajsetih letih 19. stoletja, dva nezakonska otroka na leto pa sta se rodila letno tudi v šestdesetih letih, prav toliko kot zakonskih. Nato je število nekoliko upadlo. V okolici je letno povprečje nezakonskih otrok nenehno naraščalo; na povprečje enega nezakonskega otroka letno so prispeli v dvajsetih letih, tako kot v Velenju, v štiridesetih pa presegli dva letno, v osemdesetih celo tri. Ker je hkrati upadalo število zakonskih otrok, se je delež nezakonskih otrok v celotnem številu rojenih nenehno povečeval.

Tabela 11: LETNA POVPREČJA ZAKONSKIH IN NEZAKONSKIH ROJSTEV V ŽUPNIJI VELENJE

OKOLICA					VELENJE					
število		letno povprečje			število		letno povprečje			
zak	nzk	vsi	nzk	zak	zak	nzk	vsi	nzk	zak	
1784-99	149	7	9,31	0,4	8,9	46	2	5,11	0,2	4,9
1800-09	97	4	9,70	0,4	9,3	43	3	4,30	0,3	4,0
1810-19	79	6	7,90	0,6	7,3	47	6	4,70	0,6	4,1
1820-29	100	15	10,00	1,5	8,5	49	9	4,90	0,9	4,0
1830-39	92	17	9,20	1,7	7,5	51	4	5,10	0,4	4,7
1840-49	100	22	10,00	2,2	7,8	58	5	5,80	0,5	5,3
1850-59	71	16	7,10	1,6	5,5	57	14	5,70	1,4	4,3
1860-69	71	26	7,10	2,6	4,5	38	19	3,80	1,9	1,9
1870-79	124	19	12,40	1,9	10,5	97	13	9,70	1,3	8,4
1880-89	149	30	14,90	3,0	11,9	98	10	9,80	1,0	8,8
1890-99	121	18	12,10	1,8	10,3	125	13	12,50	1,4	11,1
	1153	180				709	98			

Povprečno letno število zakonskih rojstev je namreč v kmečki okolici nenehoma in znatno upadalo od poprečja deset rojstev v zadnjem desetletju 18. stoletja na letno povprečje okrog štiri rojstva v šestdesetih letih 19. stoletja. V istem času so povprečja rojstev nezakonskih otrok nasprotno rastla od 0,5 rojstev do 2,5 v šestdesetih letih 19. stoletja. To predstavlja dokaj umirjen porast, ki pa se v deležu seveda pokaže kot katastrofalen upad morale in bliskovit porast deleža nezakonskih na čisto koroška razmerja! Padca deleža nezakonskih otrok v naslednjih desetletjih potemtakem ni povzročilo izboljšanje morale in morebitni "napiori" duhovnikov za izboljšanje stanja, ampak bliskovit dvig števila rojstev zakonskih otrok v sedemdesetih letih na povprečje, ki so ga konec 18. stoletja že dosegli. V sedemdesetih letih povprečje zakonskih rojstev naraste celo na 12 rojstev letno, medtem ko število nezakonskih ostaja podobno kot v šestdesetih (med dvema in tremi rojstvi na leto).

V Velenju ima letno povprečje zakonskih otrok prav tako dokaj stacionaren razvoj: z rahlim dvigom s štirih rojstev letno na 5,5 rojstev v tridesetih in štiridesetih letih, nato pa sledi strahovit padec na dve rojstvi – torej prepolovitev števila porodov, kar v terminih historične demografije pomeni katastrofo. Reakcija je kar štirikratno povečanje rojstev v 70-tih letih, v osemdesetih pa se ta burni dvig zakonskega rojevanja nadaljuje do 12 rojstev letno. Število rojenih nezakonskih otrok ob tem silovitem porastu zakonskih otrok ostaja pri počasni rasti in stagnaciji ter je dokaj podobno trendu v okolici.

Ob velenjskih podatkih, se je tezo o "morali" torej le dalo nekoliko preveriti; podatki so pokazali, da je vse obravnavano obdobje upadalo število zakonskih otrok, število nezakonskih pa se je le nekoliko dvignilo, delež nezakonskih otrok v celotnem številu rojenih pa se je seveda nenehno povečeval. V resnici se je torej nekaj dogajalo z zakonskimi

rojstvu, nezakonska rojstva pa so temu pojavu le sledila v nekoliko blažji obliki. Podatki torej potrjujejo besede tenkočutnega opazovalca "ljudskega" življenja na Remšniku Josipa Jurančiča, ki pravi: *"Nezakonski otroci se ne rode v splošni ali večji pokvarjenosti, temveč ob slabih gospodarskih razmerah; rodijo se neposedujočim kmečkim hčeram, deklam, delavkam, rejenkam in bedastim ženskam."*³³

VESELO JE NA SVET ŽIVET IN ENO TAKO ŽENO MET...

Verz iz Mlinškove različice slovenske ljudske pesmi, ki so jo peli tudi po Šaleški dolini, po Kramaršičevi zbirki pa jo je povzel Štrekelj,³⁴ odseva idealiziran pogled na poroke in zakon, ki so mu sledili tudi v tradicionalni etnologiji, kjer so posvečali porokam, zlasti pa običajem pred njimi in ob njih (svatbenim jedilnikom, ženitovanjskim pesmim in drugim obrednim ravnanjem), razmeroma veliko pozornosti. Šele najnovejša tovrstna etnološka literatura opozarja, da se ti opisi ženitovanjskih ceremonij zagotovo nanašajo na "izjemne" poroke bogatih kmetov, večina porok pa je v marsičem potekala po bolj skromnih 'scenarijih'. Ali kot ugotavlja Tanja Tomažič: *"Ne moremo se znebiti misli, da so bile ženitve, ki so v 19. stoletju potekale po "starih šegah", kar naj bi pomenilo ženitev z vsemi elementi, s kompletno zasedbo oseb in popolno proceduro, vseeno nekaj, kar ni bilo docela usakdanje ali celo dostopno vsem. Taka paradna šega je prav gotovo predstavljala statusni simbol in je bila v dogajanju neke vaše skupnosti redka."*³⁵

Podatki iz matičnih poročnih knjig nam seveda nič ne povedo o tem, kako in koliko časa so se svatje veselili po opravljenem poročnem obredu in potem, ko sta se poročni priči podkrižali v poročni matični knjigi. Zato pa nam matične knjige pokažejo celo vrsto zanimivih, celo osupljivih podatkov, ki se ne skladajo s predstavo, kakršno bi dobili ob prebiranju etnološke literature o ženitovanjskih šegah.

Zapisi o porokah v matičnih knjigah so v velenjski župniji obsegali naslednje podatke:³⁶ *"Dne 11. februarja 1828 se je z dovoljenjem zemljiške gosposke Velenje, z dne 28. oktobra 1827, poročil ženin Franc Grm po domače Tičar, star 34 let, zakonski sin kmeta Feliksa (Srečka) Jurija Grma in njegove pokojne soproge Helene Tičar, in z dovoljenjem zemljiške gosposke Turn in Šalek, z dne 9. januarja 1827, nevesta Neža Sedovnik, stara 20 let, zakonska hči pokojnega Antona Sedovnika in Ane rojene Sevčnik, njegove soproge."* Poročni priči, Jožef Ternek, p.d. Mravljak, in Jakob Kruhovčnik, oba kmeta iz Šmartinskih Cirkovc, sta v knjigo ob podpis kaplana Franca Lisjaka, ki je opravil poročni obred, pristavila še vsak svoj križec.

Iz takega zapisa seveda lahko povzamemo marsikaj zanimivega. Najprej to, da se priči leta 1826 še nista znali podpisati. Ker je bila šola v Velenju ustanovljena šele leta 1816, je bilo to kar razumljivo, vendar je bila nepismenost krstnih botrov in poročnih prič v trgu Velenje ter kmečki okolici še vse do srede 19. stoletja skoraj običajna, zelo visoka pa je bila tudi kasneje.

Zanimivo je tudi dovoljenje gosposke, ki ga je potreboval vsak poročenec. Poročna svoboda je bila namreč omejena pravno in stvarno, kakor navaja G. Makarovič,³⁷ vendar so bile omejitve različne glede na pokrajine, obdobja in tudi glede na družbeni položaj. Medtem ko so precejšno poročno svobodo uvedli na Krajskem tudi za posle in dninarje že v 16. stoletju, pa so npr. na Štajerskem ženitna dovoljenja ostala v veljavi še v 18. stoletju, čeprav tedaj menda že samo kot formalnost. Dvorni dekret iz leta 1765 je nato odredil splošno ženitno svobodo. Tanja Tomažič navaja, da so bile konec 18. stoletja že odpravljene prepreke, s katerimi je fevdalni red z dajanjem in odrekanjem dovoljenj za poroko uravnaval življenje svojih podložnikov, vendar je bil v 19. stoletju položaj *“pri sklepanju zakonskih zvez še vedno prav tako težak kot nekaj desetletij prej, le da zaradi neenakih socialnih stopenj, ki so same po sebi preprečevale večje mešanje prebivalstva.”*³⁸ Vendar so v 19. stoletju očitno ponovno uvajali nekatere omejitve za tiste posle, dninarje in rokodelce, za katere so menili, da ne bi mogli primerno preživljati svojih žena in otrok. Navsezadnje je tudi iz velenjskih matičnih knjig razvidno, da so tako poročenci iz okolice Velenja kot tudi tisti iz trga potrebovali neke vrste “politični konsenz” za sklenitev poroke, ki je bil naperjen predvsem proti porokam najnižjih socialnih slojev. Še leta 1864 se je npr. skoraj celoten kranjski deželni zbor opredelil za to, da dajanje tovrstnih dovoljenj ostane v veljavi.

Ko bo luč, bo pa ključ...

Prvi odmik od uveljavljenih pogledov na “scenarije” porok v 19. stoletju lahko iz velenjskih poročnih matičnih knjig (vsaj za čas od dvajsetih let 19. stoletja dalje) najdemo že pri “zasedbi oseb”. Starši obeh poročencev so namreč pri ženitvah imeli pomembno vlogo. Ženinu so izbirali nevesto, oče je mnogokrat odšel tudi prosit zanjo, starši neveste pa so brez vsake sentimentalnosti in ozirov na nevestine želje v poroko privolili ali pa snubce odbili. Po nekaterih podatkih za kraško območje je bilo šele po letu 1910 konec običaja, da so svojim otrokom poiskali zakonca starši, ko sta industrializacija in urbanizacija omogočili kraškim kmetom poiskati nove načine preživljanja zunaj tradicionalnega kmetijstva.³⁹ Pri teren-skem delu v Šaleški dolini in v krajih župnije Velenje je moč ugotoviti, da je bilo tovrstno “snubljenje” še med obema svetovnama vojnoma pogosto, čeprav tega podatka ni mogoče statistično ovrednotiti.

Tabela 12: DELEŽ MLADOPOROČENCEV (V %) Z UMRILIMI STARŠI OD LETA 1850 DO 1899

Okolica Velenja						
	ŽENINI			NEVESTE		
	povp. starost	umrl oče	umrla mati	povp. starost	umrl oče	umrla mati
1850	29,3	38,9	22,2	29,0	38,9	16,7
1860	35,6	54,2	41,7	29,2	62,5	25,0
1870	31,7	61,5	38,5	32,3	61,5	30,8
1880	34,6	85,7	71,5	29,9	38,1	38,1
1890	33,3	60,0	46,5	28,6	43,3	30,0
1850-1899		60,5	44,5		49,6	28,6

Velenje						
	ŽENINI			NEVESTE		
	povp. starost	umrl oče	umrla mati	povp. starost	umrl oče	umrla mati
1850	34,0	50,0	50,0	28,5	33,3	-
1860	30,6	50,0	25,0	24,9	33,3	16,7
1870	31,6	82,4	35,3	29,8	52,9	41,2
1880	35,7	46,7	46,7	27,5	73,3	30,0
1890	31,7	48,3	44,8	26,2	37,9	24,1
1850-1899		54,3	41,5		51,0	26,6

Statistika porok v Velenju in okolici pokaže še drug vzorec, po katerem pa starši niso nič kaj radi predajali posestva, dokler sami niso povsem omagali – "ko bo luč, bo pa ključ". Le tako si lahko razlagamo dejstvo, da je v trgu in v okolici po letu 1850⁴⁰ le vsak tretji ženin imel v času svoje poroke še živega očeta in le pol med njimi živo mater. Nekaj boljše je bilo z nevestami. Polovica se jih je možila po smrti svojega očeta, vsaka tretja pa je bila brez matere. Tudi tu pa je zanimivo, da od leta 1850 dalje lahko opazimo hitro rast deleža ženinov in nevest, ki so se ženili in možile po smrti svojih staršev. V sedemdesetih letih 19. stoletja je le nekaj več kot 17 % ženinov iz Velenja imelo ob poroki še živega očeta, podobno se je dogajalo "okoliškim ženinom" v osemdesetih letih stoletja.

Ti podatki nam kažejo neke vrste travmo, ki je pritiskala cele generacije naših prednikov v 19. stoletju in jo šoštanski rojak Musi takole dramatizira: *"V močno obljudení deželi se od 50–54 oseb le edna oženi ali omoži."*⁴¹

Do neodvisnosti in samostojnega življenja, ki ga je poroka vsaj v določenem smislu pomenila, so se naši predniki v 19. stoletju v glavnem lahko prikopali šele potem, ko je nekdo od njihovih najbližjih (običajno oče) s svojo smrtjo napravil prostor za novo družino in novo eksistenco. To seveda nekoliko bolj velja za podeželje in mnogo bolj za moške kot za ženske, prav tako pa bolj za prvo polovico 19. stoletja kot za drugo.

Predpustni čas

Precej boljše statistika porok v 19. stoletju podpira mnenje, da so se nekdam ženili v predpustu, čeprav je res, da tudi nekateri drugi meseci

niso bili povsem nepriljubljeni. V 17. stoletju se je v Kamnici pri Mariboru poročilo v januarju in februarju več kot polovica vseh poročencev (29,7 % in 23,6 %), precej pa tudi novembra (16,9 %). Prav nihče pa se ni poročil v času posta in v adventnem času. Za 18. stoletje se da podoben vzorec razbrati iz matičnih knjig za Slovensko Bistrico, kjer je bil v različnih obdobjih tega stoletja delež porok, sklenjenih januarja ali februarja, od 50 do 60 %. Zanimivo je, da so se te šege precej bolj držali na podeželju (68 % porok je bilo sklenjenih v prvih dveh mesecih leta) kot pa v sami Slovenski Bistrici, kjer je bilo "predpustnih" porok manj kot polovica (45 %).⁴²

Tabela 13: DELEŽ POROK (V %) PO MESECIH V VELENJU IN OKOLICI

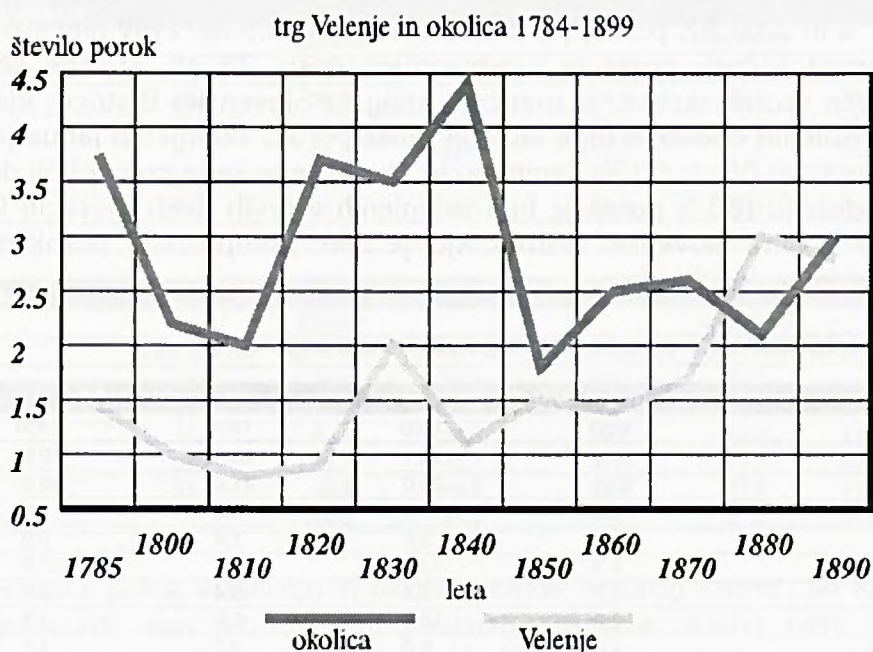
	VELENJE		OKOLICA	
	1850	1899	1850	1899
januar	17,8	13,1	23,3	10,9
februar	50,5	25,0	41,6	39,8
marec	2,0	0,0	0,9	1,6
april	0,0	3,6	1,4	0,0
maj	5,0	13,1	7,8	10,9
junij	6,9	2,4	6,4	8,6
julij	2,0	10,7	5,0	3,9
avgust	4,0	6,0	3,2	4,7
september	5,9	9,5	2,7	6,3
oktober	2,0	9,5	2,7	2,3
november	3,0	6,0	5,0	10,9
december	0,0	1,2	0,0	0,0
N =	101	84	219	128

Tudi v velenjski župniji so se stare ženitovanske navade lomile, vendar šele v drugi polovici 19. stoletja. Tržani(ke) so se v prvi polovici stoletja celo nekoliko pogostejše ženili in možile v predpustu (68,3 %), kot pa v okolici Velenja (64,9 %). V drugi polovici 19. stoletja pa je v predpustu stopila pred oltar polovica parov iz okolice (50,7 %) in le še nekaj več kot vsak tretji par iz Velenja.

O nevestah in ženinih

Do sedaj navedeni podatki poročnih matičnih knjig velenjske župnije nakazujejo, da 19. stoletje porokam ni bilo najbolj naklonjeno. Konec 18. stoletja je bilo gospodarsko stanje v župniji očitno ugodnejše kot kasneje, tako da je povprečno letno število porok doseglo štiri poroke v okolici in več kot eno in pol v Velenju. Vendar je tudi to v primerjavi z rojstvi, ki jih je bilo komaj dvakrat več, dokaj malo. V demografskih režimih "starega reda", torej predrevolucijskega časa in časa pred industrijsko revolucijo, se razmerja med rojenimi in številom porok običajno gibljejo v razmerju štiri proti ena.

Diagram 4: POVPREČNO LETNO ŠTEVILO POROK V ŽUPNIJI VELENJE



Kljub temu je prihajalo v župniji še v prvi polovici 19. stoletja do občutnega znižanja števila porok – v okolici nekoliko bolj izrazito kot v trgu. Le v razgibanem desetletju marčne revolucije je bilo porok več, nato je sledil ponoven upad v okolici in v Velenju. Petdeseta in šestdeseta leta pa so za “godne ženine in neveste” v okolici Velenja pomenila že pravo katastrofo. Letno sta se poročila le po dva para, kar se je kasneje močno odrazilo tudi na rodnosti. Nastala je prava demografska luknja, saj v tem času ni bilo osnovanih trideset ali štirideset družin, ki bi lahko v dobrih desetih letih “pridelale” okrog sto otrok. V Velenju se je po krepkem padcu v petdesetih letih 19. stoletja začela počasna rast števila porok, ki pa je šele v osemdesetih dosegla tri poroke letno in na tem nivoju ostala do konca stoletja. Število porok v okolici Velenja pa je tudi po “katastrofalnih” šestdesetih letih le počasi naraščalo do konca stoletja, vendar povprečnega letnega števila porok iz konca 18. stoletja ni več dosegla.⁴³

Indeksna rast povprečnega števila porok (obdobje 1785–1799 = 100) pokaže še nekatere druge dimenzije tega procesa: okolica ima “zlati dobo” porok konec 18. stoletja in ta vrh presežejo poroke le še v 40-ih letih, sicer pa so ves čas globoko pod tem nivojem – pogosto je porok celo pol manj kot ob koncu 18. stoletja. Velenje tako “doba krize” pozna le do tridesetih let 19. stoletja, ko po močnem dvigu povprečno število porok počasi raste do osemdesetih let, ko se število porok podvoji.

Ženi se pri pravi starosti ...

S temi besedami je škof Anton Martin Slomšek sredi 19. stoletja posvaril mladino pred prezgodnjimi ali prepoznimi porokami in pojasnil: *“Ženitev premladih ljudi po navadi pridna ni; kako bi otroci otroke redili? Pa tudi pomožitev prestarjih ljudi sploh dobra ni; prestari ženini zapustijo premlade sirote. Ako se ženiš ali možiš, ženi se pri pravi starosti ter oskrbi ženi in otrokom poprej dobro streho in mizo obilno...”* Slomšek se je tako pridružil vrsti tistih cerkvenih mož, ki so bili od 16. stoletja dalje opazno nenatančni v svojih naukih o primerni starosti za poroko. Razpeti so bili med tradicijo strogih koncilskih predpisov iz visokega srednjega veka, ki so zahtevali bodisi svatbo takoj, ko so dekleta in fantje dosegli leta pubertete, bodisi zaobljubo redovni vzdržnosti. Slomšek je pač bil pameten mož iz ljudstva in je skupaj z njimi vedel, kako resnična je tista: *“Najprej štalca, potem kravca”*, v nasprotju z mnogimi, ki so se zavzemali za zgodnjo poroko, da bi tako preprečili *“Onanov greh”* in mlade obvarovali drugih *“umazanih in gnusnih grehov*, ki so se jim vdajali vsi, če se ne poročijo mladi”.⁴⁴

Sicer pa je starost zakoncev ob poroki eden najpomembnejših kriterijev, ki opredeljuje zahodnoevropsko družino in jo ločuje od vzhodnoevropskih in neevropskih vzorcev poročanja. Običajno in dokaj uveljavljeno mnenje pravi, da so se včasih ženili in možili v skorajda rosnih letih, vsekakor pa prej kot danes. Sicer pa je tako prepričanje o nekdanjih zgodnjih porokah bolj odsev prej omenjenih koncilskih predpisov, deloma pa tudi literature, ki je zlasti za plemstvo navajala izjemno zgodnje poroke. P. Lasslet je svojo klasično knjigo *“The world we have lost”*, v kateri je zrušil mnoge mite o družini v preteklosti, celo začel z iskanjem Shakespearove Julije, ki je bila z dvanajstimi leti godna za poroko. Tabela povprečnih starosti moških in žensk ob prvi poroki pa v vsej zahodni Evropi pokaže seveda čisto drugačno sliko.

Tabela 14: POVPREČNE STAROSTI POROČENCEV OB PRVEM ZAKONU V EVROPI

Kraj in država	16. stol.		17. stol.		18. stol.		1800/49		1850/99	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
Anglija	27	25			28	27	26	23		
Canterbery			27	24						
Nemčija										
Württemberg	25	21	26	21	29	24	31	25		
slovenski podatki										
Slovenska Bistrica					34	30				
Slovenska Bistrica – podeželje							31	28		
Velenje – trg					27	23	30	25	32	27
Velenje – podeželje					33	26	29	26	33	30
Dolina pri Trstu									23	24
Madžarska								20		19
Rusija									25	21
Bolgarija									26	22

Evropski podatki⁴⁵ torej kažejo, da je bila starost mladoporočencev ob prvi poroki že od 15. stoletja dalje (od časa gospodarske prosperitete in nizke demografske rasti) že precej visoka in je dosegla pri fantih vsaj 25 let in pri dekletih 22 let. V kasnejših stoletjih je še močno naraščala pri obeh spolih, predvsem kot odgovor na povečano demografsko rast in slabšanje življenjskih razmer. Za slovenske podatke lahko ugotovimo, da smo v tem pogledu (vsaj v osrednji Sloveniji) bolj "zahodni" od zahoda samega. Starosti naših ženinov in nevest so v glavnem višje od povprečij v Angliji ali severni Franciji, pri čemer ni krivo samo dejstvo, da večina slovenskih podatkov zajema vse poroke in ne samo tiste, v katerih sta oba partnerja stopila pred oltar prvič.⁴⁶

V resnici so morali naši "mladoporočenci" (včasih bi jim morda bolj ustrežal izraz "staroporočenci") počakati na priložnost za zakon. Mladim in manj mladim fantom je npr. v velenjski okolici tako priložnost lahko ponudila smrt očeta ali matere, pogosto tudi mlada ali manj mlada vdova, ki je ostala sama na svoji kmetiji ali v obrtni delavnici in brez moške pomoči ni mogla gospodariti. Seveda pa tudi seksualne potrebe vdov pri tem niso bile zanemarljive.

Za ženske so bile priložnosti bolj omejene: če niso uspele dobiti naslednika na kmetiji, so morale čakati na vdovce, ki jih je bilo precej zlasti med možmi iz velenjske kmečke okolice. Ti so se vnovič poročali še bolj pogosto kot ženske. Pogosto je bil kar vsak tretji ali vsak četrti ženin prav vdovec. Kmečko gospodarstvo ni moglo biti dolgo brez gospodinje in matere in ponovne poroke kmečkih gospodarjev so pogosto sledile smrti prve žene le z nekajmesečnim razmikom.

Zato se ne zdi več čudno, če slovenski podatki o starostih poročencev kažejo, da so starosti ženinov in nevest pri nas potisnjene visoko v zrela leta, v čas, ko so bili moški in ženske že precej več kot desetletje seksualno dozoreli in vsaj v tem pogledu sposobni za zakon. Še bolj zanimivo je dejstvo, da so starosti slovenskih ženinov in nevest proti koncu 19. stoletja še osupljivo naraščale. V tem pogledu se lahko primerjamo predvsem z Nemčijo in nekaterimi drugimi državami evropskega alpskega prostora, kjer je bila starost poročencev v 19. stoletju višja kot v Angliji ali Franciji. Seveda pa ne smemo prezreti, da je naš najbolj zahodni vzorec – Dolina pri Trstu, najbolj podoben porokam iz vzhodne Evrope in Balkana, kjer so se ženili precej mlajši. Precej nizke so tudi povprečne starosti ženinov in nevest iz Kostela konec 18. in v začetku 19. stoletja, pri čemer morda ni brez vpliva dejstvo, da gre za prebivalstvo, ki so se mu v 16. stoletju pridružili tudi Uskoki, ki so sem pribežali pred Turki.⁴⁷

Pri podatkih za slovenske kraje so zanimive tudi razlike v starosti poročencev med podeželjem in urbanimi naselji (Črna, Slovenska Bistrica in Velenje), ki jih bo treba primerjati še z drugimi, večjimi urbanimi

kraji pri nas. Medtem ko so se konec 18. stoletja v Slovenski Bistrici in Črni tridesetletne ženske možile z zreliimi možmi, ki so že krepko zakoračili v štirideseta leta, so v slovenjebistriški kmečki okolici s poroko možje in žene nekoliko bolj pohiteli.⁴⁸ V velenjski župniji je bilo ravno obratno; v trgu so konec 18. stoletja v zamož stopala že triindvajsetletna dekleta, njihovi možje pa so v povprečju napolnili sedemindvajseto leto. V podeželskem zaledju Velenja pa so morala počakati v istem času dekleta na priložnost za poroko še tri leta dlje, njihovi zakonski partnerji pa vse tja do Kristusovih let.

V slovenskih primerih gre za povprečje starosti vseh poročencev (razen pri podatkih za Dolino pri Trstu), torej tudi vdov in vdovcev, ki so se vnovič poročali. To seveda nekoliko otežuje primerjavo z evropskimi podatki v tabeli, ki se nanašajo le na starost ob prvi poroki. Za župnijo Velenje imamo tudi tovrstne podatke, ki kažejo, da starost tistih ženinov in nevest, ki so zakon sklenili prvič, ni prav dosti nižja. V dobi od leta 1850 do leta 1899 se povprečna starost prvič poročenih moških v trgu Velenje in okolici zniža le za dobro leto, pri ženskah v trgu še manj, le v okolici so ženske prvič stopile v zakon precej mlajše (okrog 27 let), kot kaže povprečna starost vseh poročenih.

Diagram 5: STAROST MOŠKIH OB POROKI V ŽUPNIJI VELENJE

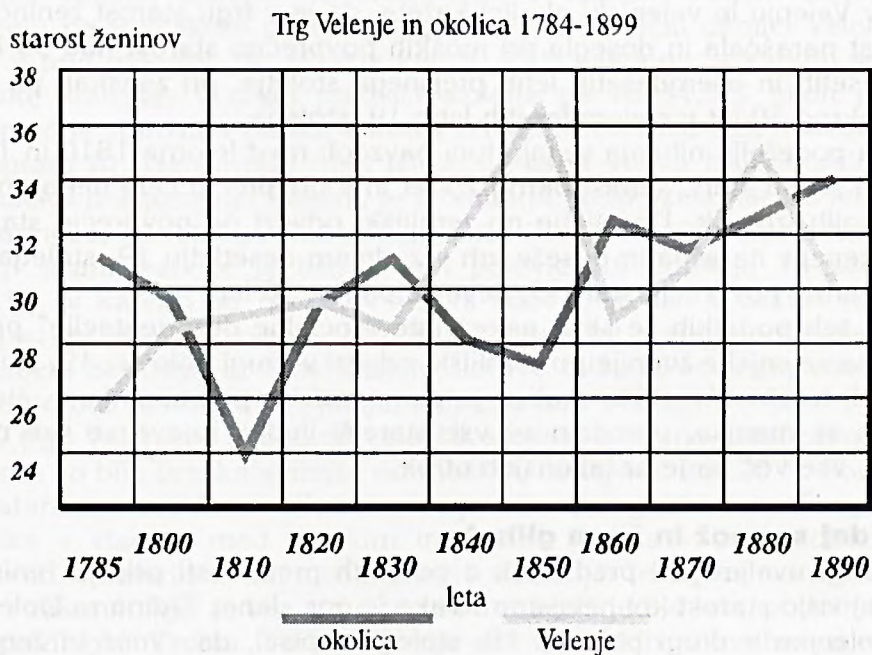
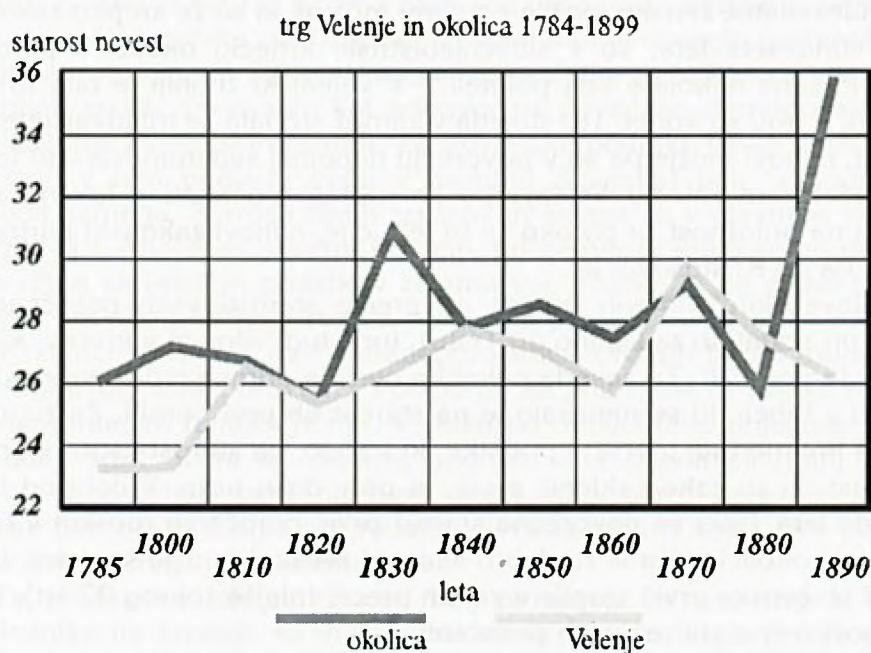


Diagram 6: STAROST ŽENSK OB POROKI V ŽUPNIJI VELENJE



Za župnijo Velenje nam izračunani podatki omogočajo tudi nadroben vpogled v zanimiva nihanja poročnih navad skozi več kot stoletje trajajočo dobo (tabela 10 v dodatku). Oba diagrama starosti mladoporočencev v Velenju in velenjski okolici kažeta, da je v trgu starost ženinov in nevest naraščala in dosegla pri moških povprečno starost nad 35 let v petdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, pri ženskah pa starost okrog 30 let v sedemdesetih letih 19. stoletja.

Na podeželju nihanja segajo tudi navzdol; med letoma 1810 in 1819 so bili ženini stari "samo" okrog 25 let in v povprečju celo nekaj mlajši od svojih izbrank. Desetletje po zemljiški odvezi pa povprečje starosti poročencev narašča in doseže vrh v zadnjem desetletju 19. stoletja, ko so ženini v povprečju stari 35, neveste pa kar 36 let.

Po teh podatkih se slika neke vrste "socialne dezorientacije" prebivalstva velenjske župnije po zemljiški odvezi v drugi polovici 19. stoletja še bolj izostri. Kmečka okolica je demografsko prenapolnjena, število porok se manjša, poročajo se vse starejši ljudje, rojeva se vse manj otrok, vse več pa je nezakonskih otrok.

Kdaj se mož in žena glihata

Drugi uveljavljeni predsodek o porokah preteklosti prisoja ženinom precej višjo starost kot nevestam. Tako je npr. Janez Trdina za Dolenjce in Dolenjke v drugi polovici 19. stoletja zapisal, da "mož in žena se

glihata takrat, če se uči ona hoditi, ko on kosili." Statistika zahodnoevropskih zakonov do 19. stoletja kaže drugače; delež žensk, starejših od svojih mož, ki ga nekateri raziskovalci zgodovine družine štejejo za najbolj konsistenten indikator "zahodnosti" družine, se na zahodu giblje med 20 % in 25 %. Pri nas je ta delež še višji in se giblje med 20 % v urbanih naseljih in več kot 30 % v kmečkih okoljih.

Konkretni podatki so znani za Paški Kozjak, Črno in Kranj. Na hribovskem, kmečkem Paškem Kozjaku je bilo v letih 1784 do 1799 sklenjenih kar 32 % zakonov, v katerih so bile ženske starejše od moških. Tudi v delavski Črni, je bila v obdobju od leta 1784 do 1940, ko je sklenilo zakonsko zvezo 637 parov, nevesta starejša od ženina v 31,7 % primerov. V Kranju pa so bili leta 1754 moške starejši v 73 % zakonov, ženske pa dokaj podobno kot v Velenju v 18 % zakonov. Razlike v starosti so bile v Kranju v več kot polovici zakonov do 5 let, v slabi četrtini med 6 in 10 let in prav tako v slabi četrtini večje kot 11 let. Izjemen pa je spet primer Doline pri Trstu, ki smo ga že omenili in kjer so bile ženske starejše od moških zlasti v prvi polovici 19. stoletja, potem pa se je starostno razmerje obrnilo v korist moškega. Tudi pri vnovičnih porokah vdov in vdovcev so bile tam ženske starejše od moških; povprečna starost v takih zakonih je bila pri ženskah 43 in pri moških 41 let. Pojav Marta Verginella, avtorica analize matičnih knjig iz Doline pri Trstu, razlaga kot neke vrste strategijo, s katero so v Dolini poskušali omejiti plodnost.⁴⁹

Podobni so podatki o starostnih razlikah partnerjev v župniji Velenje v 19. stoletju. Nekako proti pričakovanju so bile ženske v kmečki okolici Velenja starejše od svojih mož v vsakem tretjem zakonu, v Velenju pa v vsakem petem (diagram 7). V kmečki okolici Velenja je bilo v prvi polovici 19. stoletja kar 30,45 % zakonov, v katerih so bile ženske starejše, v drugi polovici stoletja pa že 34,5 % takih porok. Povprečna starostna razlika v korist žensk je bila med šest in sedem let (diagram 8). Najstarejša med njimi, 67-letna vdova Helena Jelovšek, gostačka iz Zgornjega Šaleka, je februarja 1850 vzela kar 28 let mlajšega moža, 39-letnega "kmečkega sinu" Jurija Oštirja od prav tam. Na drugi strani lestvice je bilo v prvi polovici 19. stoletja 14 zakonov (10 %), v katerih so moške, v večini vdovci, jemali v zakon več kot dvajset let mlajše neveste. Kar 35 let pa je bil starejši od svoje žene Elizabete Sedovnik iz Šmartinskih Cirkovc Ožbalt Pečovnik, vdovec ki se je poročil na torek, 17. junija, daljnega leta 1788.

V trgu Velenje je bilo skozi celo 19. stoletje bistveno manj zakonov, v katerih so bile ženske starejše od moških, nekaj več kot 20 %. Povprečna starostna razlika v teh zakonih je bila okrog štiri leta. Povprečna razlika v starosti med moškim in žensko je bila v tistih "okoliških" zakonih, v katerih so bili moški starejši od svojih žena, res nekoliko višja kot v zakonih, kjer je bila starejša žena; znašala je 8,4 leta, podobno, kot je "predlagal" Trdina. Tudi v Velenju so bili v takih zakonih moške 8 let

starejši od svojih žena. V drugi polovici stoletja so se razlike povečale na 9 let v okolici in na 8,2 v Velenju.

Diagram 7: DELEŽI POROK GLEDE NA RAZLIKO V LETIH MED POROČENCEMA

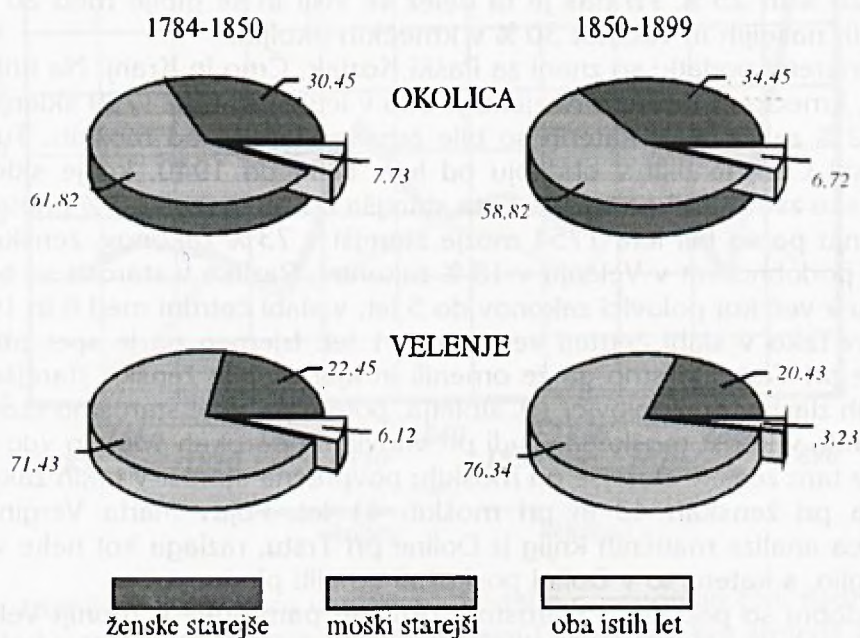
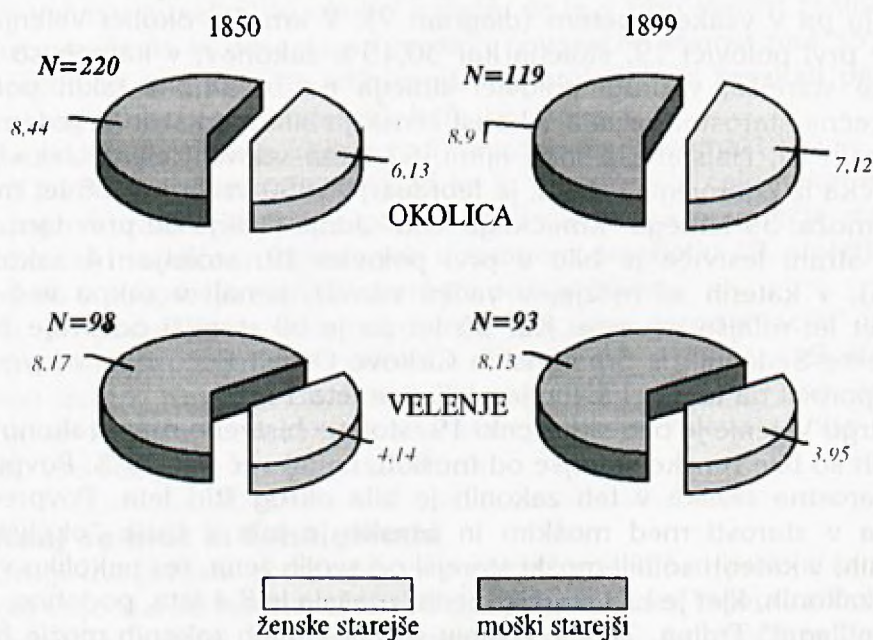


Diagram 8: POVPREČNE STAROSTNE RAZLIKE MED POROČENCEMA



Zelo zanimiva je analiza ekstremnih razlik v starosti obeh partnerjev. Zanimivo je, da je tudi ta večja v trgu kot v kmečki okolici Velenja. Tam je v prvi polovici 19. stoletja en primer ženina, ki je bil kar 40 let starejši od svoje žene, medtem ko je bila najstarejša žena "le" 14 let starejša od moža.

V okolici so tudi ta razmerja nekoliko bolj "enakopravna" in nekoliko bolj umirjena. Tudi ženska je pa mogla biti precej starejša od moža (28 let), najstarejši mož pa 35 let starejši od svoje žene. Resnično zanimivo pa je, da v tako velikanskih razlikah v starosti partnerjev niso bili udeleženi samo vdovci in vdove. Če v okolici pogledamo samo prve zakone, je starostna razlika v korist žene še vedno 28 let, v korist moža pa samo 24. Podobno je tudi v Velenju – tudi tam se prej omenjene maksimalne starostne razlike med obema partnerjema pojavljajo v prvih zakonih in ne le v porokah med vdovci in vdovami.

Vdove in vdovci

Ob tako črnogledi sliki možnosti poročanja v 19. stoletju je razumljivo tudi visoko število ponovnih porok vdovcev in vdov. Zlasti v velenjski kmečki okolici so vdove in vdovci mnogo težje prenašali svoj ponovno pridobljeni samski stan in niso bila redka desetletja, ko je vsak tretji ženin ali vsaka četrta nevesta že drugič ali celo tretjič stal(a) pred oltarjem. Tako se je v okolici v prvi polovici 19. stoletja v 220 zakonih poročilo 25 vdov (11,4 % vseh nevest) in 48 vdovcev (21,8 % vseh ženinov). V drugi polovici stoletja (tabela 10 v dodatku) je delež vdovcev, ki so se ponovno poročali padal, zlasti v petdesetih letih, ko je bilo porok nasploh zelo malo. Zanimivo je, da je delež ponovno poročenih vdov v okolici v istem času precej narastel in se izenačil s številom vdovcev. V Velenju pa so bili deleži vdovcev in vdov, ki so se ponovno poročali precej nižji. Tako je med velenjskimi vdovci ponovno stopil pred oltar manj kot vsak deseti, med vdovami pa manj kot vsaka dvajseta.

Podatki iz velenjske okolice so za današnje pojme izjemno visoki, vendar jim gre verjeti, saj je npr. tudi v Kamnici pri Mariboru med 760 poročnimi pari v 17. stoletju skupaj kar 14,3 % zakonov takih, med vsemi ženini pa je bilo 13 % vdovcev in 15,6 % vdov. Ženske so se torej tam za ponovni zakon odločale pogostejše kot moški, kar predstavlja v primerjavi s podatki iz drugih krajev Slovenije zanimivo novost. Po ostalih dosegljivih podatkih se je namreč ponovno poročalo precej več moških kot žensk. Sklep Radovanoviča, da ta podatek kaže, da je bila življenjska doba žensk na podeželju daljša od življenjske dobe moških, pa najbrž ne drži povsem, saj podatek o številu ponovno poročenih vdovcev in vdov ni predvsem indikator življenjske dobe.⁵⁰

Diagram 9: DELEŽ VDOV MED POROČENKAMI V ŽUPNIJI VELENJE

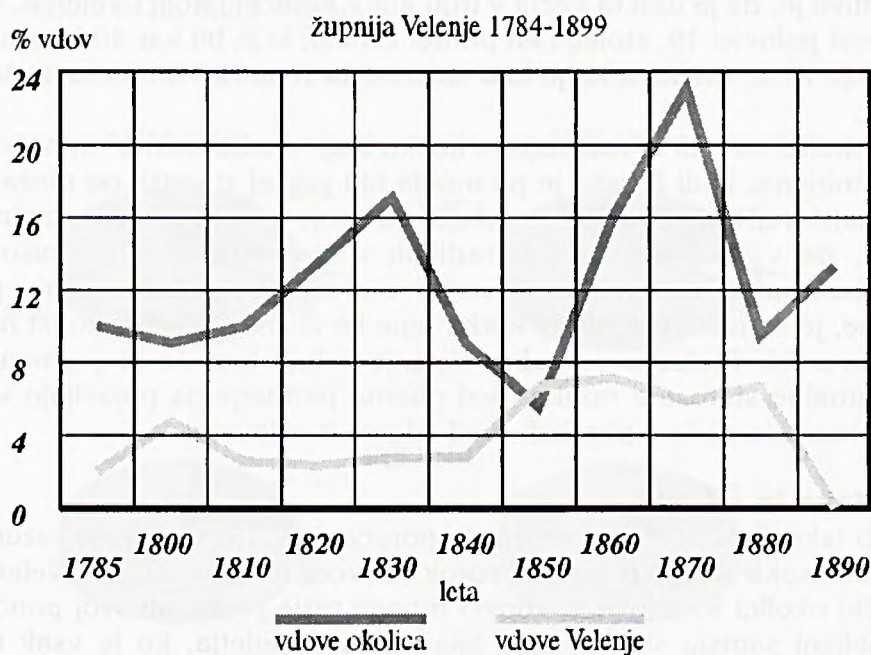
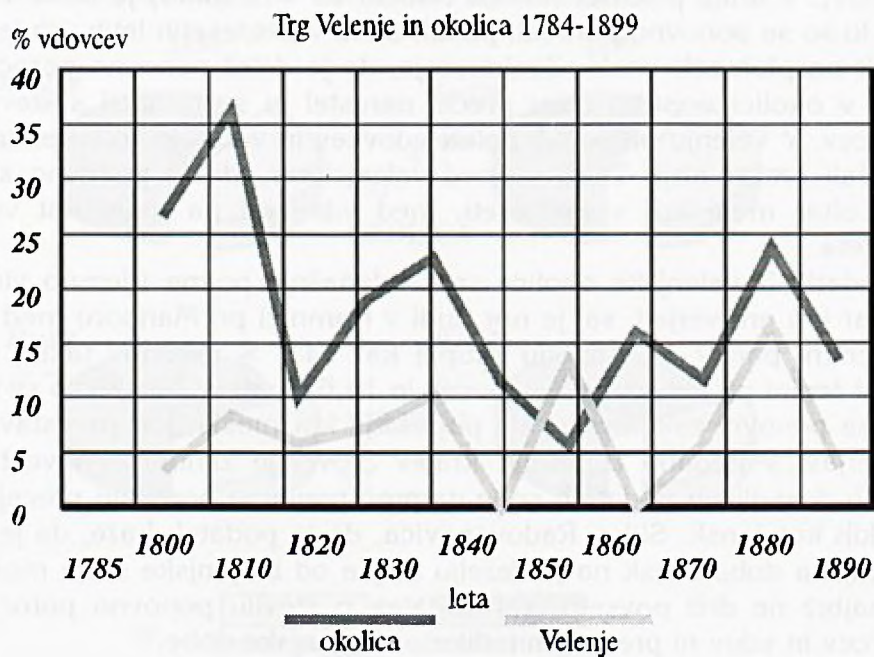


Diagram 10: DELEŽ VDOVCEV MED POROČENCI V ŽUPNIJI VELENJE



Podatki za velenjsko okolico nam povedo tudi, da ponovna poroka ni bila več tako zelo nedosegljiva kot prva. Bolj težko se je bilo sploh poročiti, po prvi poroki pa je imel eden ali drugi partner existenco vsaj deloma zagotovljeno in ponovna poroka je bila v primeru smrti prvega partnerja lažje dosegljiva.

Podatki celo kažejo, da so bili vdovci in vdove zelo iskani na "poročnem tržišču". Le šest med njimi se jih je spet poročilo z vdovo(ce), vse ostale vdove in vdovci pa so si lahko poiskali do tedaj še neporočenega partnerja. Nekateri znaki kažejo, da so si ob vnovični poroki bolj želeli poročiti mlajšega partnerja – navsezadnje je bilo teh na "trgu ženinov" tudi več na voljo. Vdove so bile pri tem manj uspešne in so uspele najti mlajšega partnerja v 13 primerih, v desetih primerih starejšega, le v dveh primerih pa se je vdova ponovno poročila z enako starim partnerjem. Vdovci so z lahkoto našli mlajšo partnerko (v 66,7 % primerov) – komaj 14,6 % vdovcev je bilo mlajših od svojih žena, 6,2 % pa enako starih.

In kolikšna je bila povprečna starost vdovcev in vdov, ki so se ponovno poročali? Vdove, ki so si našle mlajšega moža, so bile v povprečju stare 32,5 leta, torej le nekoliko starejše od nevest, ki so stopale pred oltar prvič. Tiste, ki so si našle starejšega novega moža, so bile v povprečju stare komaj 23,5 leta, in njihovi novi možje 28,5 let. V vsakem primeru pa gre za mlade ljudi, ki so bili ravno v primernih letih za ponovno poroko.

Pri moških so bila razmerja nekoliko drugačna. Velika večina vdovcev je bila že precej v letih (povprečna starost nad 42 let), našli pa so si žene, ki so bile v poprečju precej mlajše; stare okrog 28 let. Tako so več ali manj tista dekleta, ki so po prvem valu porok v mlajših letih še ostala sama – brez zakonskega partnerja, lahko računala predvsem na poroke z vdovci. Tisti redki vdovci, ki so se poročili s starejšimi ženskami, so imeli v povprečju le 29,9 leta in so se poročili s povprečno 34,1 leta starimi ženskami. Le pri porokah, kjer sta oba partnerja stala pred oltarjem že drugič ali morda tretjič, sta bila oba partnerja že precej v letih – moški so se bližali Abrahamu (48,2 leta), njihove partnerice – vdove pa so bile stare okrog 38 let.

Sklep o možeh in ženah

Velenjski podatki, dobljeni iz poročnih matičnih knjig, kažejo glede vprašanja vstopanja v zakon drugačno sliko od tiste, ki je bila splošno uveljavljena in je torej: *"negacija uveljavljene "pseudozgodovinske predstave o družini v "starih časih" – številne družine, ženske ob poroki zelo mlade, na tričetrt odrasle, precejšnja starostna razlika med zakoncema, v korist moža, seveda."*⁵¹

V vsakem primeru kažejo podatki prevlado t.i. "zakona iz razuma", pri katerem je ljubezen igrala dokaj nepomembno vlogo. Sicer pa bi

bila, kot pravi J. L. Flandrin, francoski raziskovalec zgodovine družine, poroka iz ljubezni pravo hudodelstvo do bodočih otrok, če bi se par sicer poročil v "pravih letih", vendar brez sredstev za preživljanje. Posebno težko je bilo na "poročnem tržišču" (marriage market) v prvih desetletjih po zemljiški odvezi, katere posledice je dr. Jože Vošnjak opisal takole: *"V poročilih, poslanih agrarni enketi, bero se skorej skozi in skozi pritožbe, da so dote in dedni deleži neprimerno visoki in da ravno te pri izročitvi nakladane dolžnosti uničujejo lastnika. Zakaj pa prevzame posestvo, ako že za naprej lahko vidi, da nikakor ne bo mogel izhajati? Zakaj? Ker je človek in ga slepi up, tista goljufiga kača, katera mu šepeče na uho, da bo že šlo tako ali tako. Saj se tudi kaj priženi, priredila se bo živina, prodalo po dobri ceni od tega in onega pridelka itd. In kdo si ne želi biti samostalen lastnik? Pa upi kmalu splavajo po vodi in ž njimi premoženje po poti, že večkrat opisanem. Zato ni čuda, da nečejo v nekaterih krajih, kar je v poročilih omenjeno, sinovi prevzemati kmetij, ker uvidevajo, da ne morejo izhajati pri tolikih izplačilih. Krivica takih izročilnih pogodb z izgovorjenimi dotami in dednimi deleži postane nam najbolj očitna, ako premislimo, da dobi pač prejemnik sam posestvo, a ker se mu zemljišče preobloži z dolgovi, lastnik je le po imenu, saj je vse zemljišče po delih, izgovorjenim deležem primerno, lastnina sodedičev."*⁵²

"Neporočenost" v takih razmerah postaja usoda velikega dela odraslega prebivalstva v 19. stoletju. Statistični podatki o številu poročenih moških in žensk v različnih starostnih skupinah v tedanji Evropi, zlasti pa v Angliji, npr. povedo, da je delež poročenih ljudi, starih od 25 do 35 let, od 16. stoletja dalje nihal med 18 % in 22 % vseh ljudi (torej je bil v tej starosti poročen le vsak peti človek), v 19. stoletju pa se je povzpел na 26 %. Podatki za Slovensko Štajersko iz štetja leta 1857 kažejo, da je v starostnih skupinah nad 24 let ostalo neporočenih približno tretjina moških (32 %), žensk pa še nekaj več (36 %). Tudi podatki iz dušnih zapisnikov župnije Velenje za leto 1869 so podobni; med moškimi in ženskami, starimi nad 24 let je bilo neporočenih blizu 40 % moških in žensk. K taki usodi so morda pripomogli tudi visoki stroški ob poroki: *"Neredni, toda skoraj vsako leto gotovi stroški so za botrinje in za svadbe, pri katerih se zapravlja mnogo narodnega premoženja. Okrajno sodišče v Črnomlju na primer pripoveduje, da se pri pirovanju ob ženitvah poje po 2 vola, po 20 puranov, po dvojce telet, mnogo rac in piščet, po 20 vaganov pšenice, popije se pa po 30 veder vina in še več."* Podobne primere najdemo opisane v Novicah in drugje v tedanji slovenski publicistiki.⁵³

Tisti, ki so se uspeli poročiti, so se zvečine poročili "po pameti", zato niso bili redki primeri t.i. "partnerskih zakonov", v katerih bilo precej žensk starejših od svojih mož, kar tudi ni bilo povsem brez vpliva na

socialni položaj in vlogo ženske in moškega v družini. Zakoni, v katerih se je zrela ženska z bogatimi življenjskimi izkušnjami poročila z znatno mlajšim moškim, zagotovo niso poznali povsem servilnih in ubogljivih žensk, ki bi se svojim možem pokorile v vsem. V vsakem primeru pomeni visok delež žena, ki so starejše od moža, določeno samostojnost žensk in pa verjetnost, da gre v večji meri za zakon, ki se bolj nagiba k partnerstvu kot pa k slepi pokorščini in neomejeni avtoriteti družinskega poglavarja.

Potemtakem bi slabši (brezpravnejši) položaj ženske lahko pričakovali v mestih, kjer je bilo zakonskih zvez med mlajšimi moškimi in starejšimi ženskami bistveno manj, kakor potrjujejo podatki za Kranj sredi 18. stoletja in za Velenje skozi vse 19. stoletje. Z veliko gotovostjo lahko trdimo, da je t.i. meščanski zakon v zakonsko skupnost prinašal mnoge poteze, ki bi jih sicer prej pripisali "tradicionalističnemu in robatemu" kmečkemu okolju kot pa bolj "kultiviranim in omikanim" meščanom. Tudi Marta Verginela ugotavlja, da so slovenski moralisti v 19. stoletju poskušali v kmečka okolja prenesti vzorec: "*Kar je pri telesu glava, to je pri družini mož*", ki je bolj ustrezal potrebam meščanske in industrijske družbe. Na podeželju pa je tedaj vendarle še prevladoval tradicionalni sistem delitve dela, ki sicer poročeni ženski – gospodinji ni prisojal enakopravnosti, vendar je dokaj strogo zamejil področje v hiši in okoli nje, v katerem je ženska vseeno imela odločilno besedo. Meščanska ženska 19. stoletja se je po svojem vplivu v družini bolj prilegala "ideal" prej omenjenih moralistov, ki jim je bila "*žena hišni angel, moški pa njen oskrbnik in gospodar*".⁵⁴

KAR MATI RODI, VSE SE V PRAH SPREMENI ...

Te neizpodbitne resnice, ki jo povzemam po šaleški različici stare pesmi, ki so jo peli ob bedenju pri mrliču, so se naši predniki iz 19. stoletja zavedali mnogo bolj kot danes. Smrtna kosa je skorajda vsako leto obiskala to ali ono hišo in če je prizanesla eni hiši, se je gotovo oglasila pri sosedu. Primeri, kar na slepo izbrani izmed skoraj 1500 zapisov v mrliških matičnih knjigah velenjske župnije, so srhljivi in v njih najdemo številne primere takih in drugačnih smrti, tragedij, morda pa celo sledi zločinov ter primere človeške zlobe. Vsekakor pa so bile smrt, mrtvaške sveče, pare, krste in hoja za pogrebom pogosta spremljevalka vsakdanjega življenja naših prednikov v 19. stoletju.

Družini srednjega kmeta v Zgornjem Šaleku (št. 10) je npr. smrt pred dobrimi dvesto leti odvzela v štirih letih (od leta 1792 do 1795) štiri otroke. Najprej je v maju 1792 umrla dva dni stara hči Marija, ki je oslabela od prezgodnjega poroda; dobro leto kasneje, januarja 1794 pa

je umrl zadušen pod materinim telesom dva meseca star bratec Matej.⁵⁵ V avgustu istega leta je umrla Marija, nezakonska hči dekle na kmetiji; na novega leta dan 1795, skoraj natančno 11 mesecev po smrti nesrečnega bratca Mateja, pa je preminil še Janez, ki je po ponovnem prezgodnjem porodu živel le šest dni. Slučaj ali kaj drugega? V vsakem primeru pa za temi smrtmi stojijo "socialni vzroki".

Spodnji Šalek št. 2, družina bogatega kmeta, leto 1801. Avgusta je za grižo najprej umrl dve in polletni Pavel, dva meseca za njim pa za "izčrpanostjo" še njegova 42-letna mati Marija. Izčrpanost – "Ausze-hrung" je bila tedaj najpogostejši vzrok smrti "starcev" od napolnjenih petdesetih let dalje. Pa tragedije še ni bilo konec; šest let kasneje se je spet vrnila v obliki epidemije griže, ki je v župniji Velenje leta 1807 umorila okrog sto ljudi. Sredi avgusta je za grižo najprej umrla sirota – šestletna domača hči Marija (kako naj bi ji bilo ime drugače?), dobrih štirinajst dni kasneje, 31. avgusta (spet avgust!), še njena polsestra Gertruda. Dve leti kasneje, avgusta 1809, je griži podlegel še njen brat, sedemletni Jakob.

Tudi v trgu ni bilo bistveno drugače: v hiši številka 16, kjer so živeli eni izmed najbogatejših tržanov – Bizjaki (gostilna in mesnica), se je na prelomu iz 18. v 19. stoletje hiša dobesedno izpraznila; decembra 1798 je najprej za angino umrl enoletni Blaže (rejenec?), marca leta 1799 mu je sledil 24-letni hlapec Tomaž Mak iz bližnje Stare vasi, ki ga je ugonobila "prsna bolezen". Marca leta 1801 je umrla šestletna domača hči Terezija, leta 1802 in 1803 pa sta umrla še 62-letna dekla za izčrpanostjo in 56-letni hlapec za vodenico. Aprila leta 1804 je vročica pokopala najprej 44-letnega gospodarja Franca Bizjaka in januarja leta 1805 še njegovega sina Franca, mladeniča dvajsetih let.⁵⁶

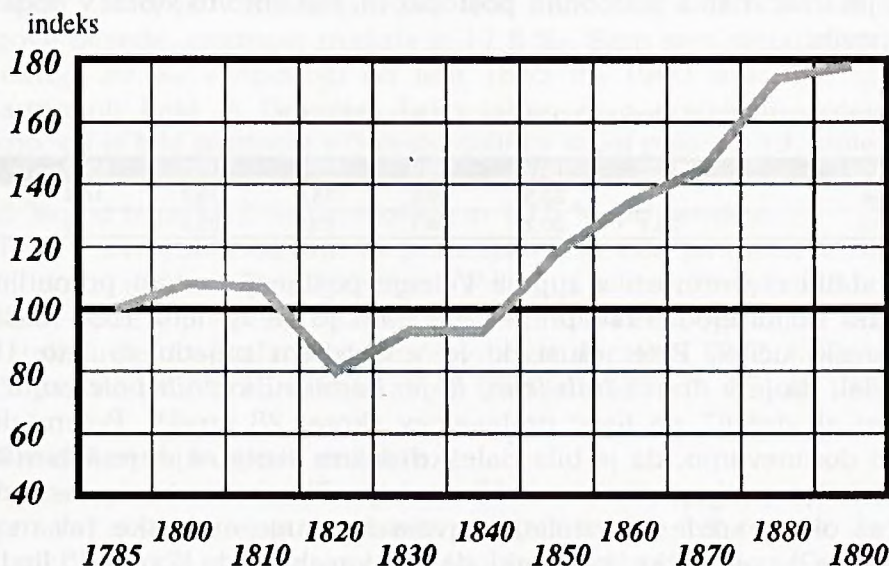
Ob tako pogostih smrtih prazaprav ni nič čudnega, če so ljudje tedaj svet in celo vrsto dogodkov okoli sebe videli kot vrsto predsmrtnih znamenj – "cahnov", kakršne je za Velenje in okolico zapisal Fran Mlinšek: *"Cahen se javlja tri dni pred smrtjo ali tik pred smrtjo na različne načine: s trkanjem, z odpiranjem vrat, s tem, da se kaj zruši, podre, da se prikaže bela žena, da se dela bela zavesa, da pes tuli (smrt voja), konj trepeče ..."*⁵⁷

Vendar po drugi strani podatki iz mrliških knjig velenjske župnije kažejo, da so rojstva v 19. stoletju v glavnem že premagovala smrt. Letna števila pogrebov sicer rišejo grozljive podobe viškov v posameznih letih, ko se je število pogrebov povečalo za trikrat ali celo štirikrat v primerjavi s sočasnimi desetletnimi povprečki. Toda takoj za temi "vrhovi" sledijo globoki padci števila umrlih – kot da bi se narava želela oddolžiti za prehude posege v prebivalstveno tkivo. Tako se je godilo leta 1785 pa leta 1807, ko je pustošila epidemija griže. Podobno je bilo tudi okrog leta 1817, torej v času, ko je povsod po Sloveniji slaba letina

močno povečala smrtnost prebivalstva. V kmečki okolici Velenja so vsako navedeno leto pokopali med 6 % in 8 % celotnega prebivalstva. Takoj za njimi pa je(so) sledilo leto(a), ko mrliški navček pri župni cerkvi sv. Martina (skorajda) ni pel.

V Velenju so najpogosteje bedeli pri mrličih prav leta 1817, ko je umrlo 11 ljudi, kar je več kot trikratno dotedanje letno povprečje umrlih in hkrati vsaj 8 % celotnega prebivalstva trga. Enako število smrti so v Velenju zabeležili tudi leta 1849 (okrog 5 % prebivalstva). Bolj pa nas čudi, da se je v Velenju in okolici število umrlih močno povečalo v začetku devetdesetih let 19. stoletja, ko so velenjski tržani od leta 1890 do 1892 pokopali kar 39 svojih prebivalcev (tedaj je to predstavljalo 9 % celotne trške populacije). V okolici je podobna "kriza" nastopila med letoma 1891–1895, ko je umrlo 58 ljudi (blizu 13 % takratnega prebivalstva).

Diagram 11: INDEKS DESETLETNIH POVPREČIJ ŠTEVILA UMRlih V ŽUPNIJI VELENJE



Ne glede na takšne "letne vrhove" kaže diagram povprečnega števila rojenih in umrlih v desetletjih od 1784 do 1899, da se je v Velenju in njegovi kmečki okolici od konca 18. do začetka 20. stoletja v glavnem rojevalo več ljudi, kot pa jih je umrlo; seveda ponovno z izjemo v petdesetih in šestdesetih letih, ko so od "normalnih povprečij" odstopala tudi rojstva in poroke. V obeh desetletjih se je v trgu in okolici Velenja število umrlih približalo ali preseglo število rojenih. Podoben pozitivni

trend prevlade rojstev nad smrtjo je zabeležila tudi M. Makarovič,⁵⁸ ki je doslej obdelala matične knjige za najdaljša časovna obdobja. V župniji Sele na Koroškem je dognala, da je bilo število rojenih (po desetletnih povprečjih) večje od števila mrtvih vso dolgo dobo od leta 1692 do 1990, z izjemo v prvih dveh desetletjih 19. stoletja. Tudi v Črni na Koroškem so bila rojstva v vsej dobi (od leta 1784 do leta 1940) številnejša od smrti. Toda zanimivo: tudi tu je smrt prevladovala v prvem desetletju 19. stoletja ter podobno, vendar še nekoliko bolj izrazito kot v velenjski župniji, v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja.

Po drugi strani tabela števila smrti v velenjski župniji kaže tendenco nenehnega naraščanja povprečnega letnega števila umrlih od četrtega desetletja 19. stoletja dalje. V trgu Velenje je bil trend podoben, le da še precej hitrejši kot v okolici. Vendar je ta zelo očiten trend precej manj poveden, ko se zavemo, da je hkrati – zlasti v trgu Velenje – precej naraščalo tudi skupno število prebivalstva. Zato lahko stopnjo smrtnosti v župniji bolje ocenimo s podatki o smrtnosti na tisoč prebivalcev, ki smo jih izračunali s podobnim postopkom, kot smo to storili v poglavju o rojstvih:

Tabela 15: SMRTNOST NA 1000 PREBIVALCEV V ŽUPNIJI VELENJE

leto/kraj	1822	1843	1869	1880	1890	1900
Velenje		33,3	20,6	15,6	19,5	16,4
Okolica	23,1	20,2	24,1	22,9	25,5	22

Podatki o smrtnosti v župniji Velenje postanejo s tem primerljivi s podatki od drugod. Prve primerjave nam je že za leto 1854 oskrbel šoštanjski učitelj Peter Musi, ki je v Šolskem prijetlu za leto 1854 navedel, da je v *“navadnih letih, to je, kadar ni kužnih bolezni, v celi krajini ali deželi”*, na tisoč prebivalcev skoraj 28 umrlih. Potemtakem lahko domnevamo, da je bila Šaleška dolina okolje, kjer je bila visoka smrtnost premagana že konec 18. stoletja. Zlasti še zato, ker isti avtor za čas okrog srede 19. stoletja navaja še druge evropske (ali morda avstrijske?) povprečke, ki kažejo, da je v vaseh umrlo komaj 25 ljudi na tisoč prebivalcev, v *“malih mestih”* 31, v *“srednjih”* skoraj 36, v *“velicah mestih”* pa so letno pokopali že več kot 41 umrlih na tisoč prebivalcev.⁵⁹

Podatki, izračunani iz uradnih statističnih virov za celotno današnje področje republike Slovenije, Musija deloma podpirajo: v obdobju od leta 1754 do 1818 je bila povprečna letna smrtnost na tisoč prebivalcev 35,6 %, konec 19. stoletja pa je ob nespremenjeni rodnosti (nad 30 %) upadala na povprečje okrog 26 umrlih letno na tisoč prebivalcev. Tudi Slovenija tako sodi v krog dežel, kjer se je začel t.i. *“demografski prehod”* z upadanjem stopnje smrtnosti ob nespremenjeni rodnosti.

Podatki iz nekaterih mikroregionalnih analiz matičnih knjig to potrjujejo. Marko Štuhec je za Ljubljano v zadnjem desetletju 17. stoletja izračunal smrtnost okrog 43 %, dokaj podobno smrtnost pa je izračunal tudi za konec 18. stoletja, torej za čas, ki že zajema obravnavano obdobje. Pri tem opozarja, da je bila smrtnost višja od rodnosti zlasti v mestih (Ljubljana ima v drugi polovici 17. stoletja smrtnost med 37 in 41 rojenih na tisoč prebivalcev), tako da je podeželje predstavljalo pravi rezervoar prebivalstvenih viškov, ki so nenehno "osveževali" usihajoče prebivalstvo mest. S. Radovanovič je za mariborsko župnijo v drugi polovici 17. stoletja izračunal nižjo umrljivost: med 30 in 39 umrlih na tisoč prebivalcev, vendar ob ekstremno visoki rodnosti okrog 100 % ter hkrati izjemno visokem številu porok.⁶⁰

V primerjavi z navedenimi podatki je torej smrtnost v župniji Velenje nizka, celo izjemno nizka, vendar ji gre verjeti, saj imamo tudi za nekatera druga področja Šaleške doline podatke, ki takšno smrtnost potrjujejo. Spomnimo se spet Petra Musija, ki je leta 1854 zapisal, da so "včeraj fajmošter po pridigi povedali ... narodilo se je 83 otrok, umerlo 54 ljudi", torej je v šoštanjski fari leta 1854, na katero se nanašajo njegove besede, smrtnost znašala le 17,8 %. Sam sem stopnjo smrtnosti okrog 20 % v obdobju od leta 1835 do 1900 izračunal tudi za Šmartno ob Paki in Gorenje. Tako lahko že z dokajšnjo gotovostjo trdimo, da je bila smrtnost v Šaleški dolini v drugi polovici 19. stoletja že tako nizka, kot je bila v Jugoslaviji od leta 1952 do 1959, ko je znašala 21,8 %, od tega 11,2 % pri moških in 10,6 % pri ženskah.⁶¹

Tudi v evropskih okvirih in primerjavah je bila smrtnost v Šaleški dolini dokaj nizka; v Koenigsbergu v Prusiji je bila smrtnost med letoma 1782 in 1802 v povprečju 32,8 na tisoč prebivalcev, vendar je v 18. in 19. stoletju še dosegala posamezne vrhove, npr. leta 1772, ko je umrlo 46,5 ljudi na tisoč prebivalcev, ali 45 ljudi leta 1775 in 46 leta 1776.⁶²

Smrt žensk in smrt moških

Naslednja značilnost smrti v vseh "normalnih" populacijah je bila ta, da je smrt očitno prej in pogostejše poiskala moške kot ženske. Že prvi statistiki so v 17. stoletju ugotovili (John Graunt npr.), da se je povsod po svetu rodilo 6 –7 % več moških kot žensk, vendar je bilo med mrtvorojenimi več otrok moškega spola kot ženskega, pa tudi v kasnejših starostnih dobah je bila smrtnost dečkov višja kot smrtnost deklic. Čeprav so bili dečki ob rojstvih številčnejši od deklic (še danes 102 proti 100), pa iz vseh števil, ki so nam na razpolago od 16. stoletja dalje, izhaja, da je bilo v celotnem prebivalstvu število žensk večje od števila moških, tako v mestih kakor tudi na podeželju, in da so izjeme redke.

V vsakem primeru je posledica takih demografskih stalnic več moških kot ženskih pogrebov. Leta 1900 je npr. v naši tedanji "domovini"

Avstriji umrlo skoraj 6 % več moških kot žensk, v Nemčiji kar 10 %, in v Srbiji 4 % več moških kot žensk. V obdobju od leta 1895 do 1909 je bilo v avstrijski monarhiji od skupnega števila umrlih 51 % moških. Slovenski lokalni podatki pokažejo podobno sliko ne glede na to, ali so iz bližine velenjske župnije ali ne. Na Paškem Kozjaku je v sicer zelo kratkem časovnem obdobju (od leta 1789 do 1798) umrlo bistveno več moških kot žensk – razmerje je bilo kar 60 : 40 v korist žensk. V Remšniku na Kobanskem je od leta 1897 do leta 1927 umrlo 5,5 % več moških kot žensk itd.⁶³

Velenjski podatki imajo tudi v tem pogledu izrazito "lokalno barvo" in o večji smrtnosti moških ni v župniji Velenje nobenih sledi; medtem ko je v prvi polovici 19. stoletja umrlo približno 4 % več žensk kot moških, je v drugi polovici stoletja umrlo že skoraj 10 % več žensk. V trgu je bila taka tendenca manj opazna in omejena le na drugo polovico stoletja; v kmečki okolici Velenja je bila smrtnost moških izrazito nižja od smrtnosti žensk; umrle ženske so v prvi polovici 19. stoletja predstavljale 52 % vseh umrlih, v drugi polovici 19. stoletja pa je umrlo že skoraj 8 % več žensk kot moških.

Tabela 16: UMR LJIVOST MOŠKIH IN ŽENSK V ŽUPNIJI VELENJE V PRVI IN DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

obdobje	do 1849		do 1899		do 1849	do 1899
	moški	ženske	moški	ženske	% moških	% moških
Kraj						
Trg Velenje	128	123	146	151	50,99	49,16
Okolica	222	240	208	240	48,05	46,43
Skupaj	350	363	354	391	48,89	45,09

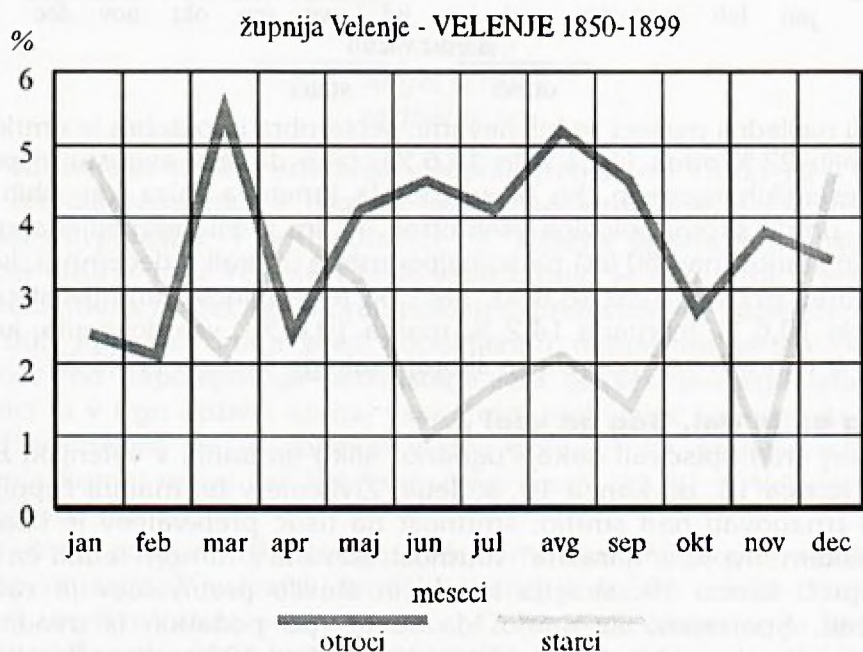
Na bolj univerzalnih – nacionalnih ravneh so se "lokalna" razmerja med umrlimi moškimi in ženskami očitno omilila, zabrisala in ostala v veljavi še v 20. stoletju; v nekdanji Jugoslaviji se je od leta 1918 do 1941 delež moških v skupnem številu umrlih gibal od 50,5 % do 52 %. V povojni Jugoslaviji je npr. leta 1947 na 100 moških umrlo 82 žensk, leta 1952 90 žensk in šele kasneje povprečno le po 1 % več moških kot žensk (s čimer smo tedaj spadali med evropske države z najmanjšim spolnim dispororcem smrtnosti).⁶⁴

Smrt po mesecih

Smrt je skozi stoletja risala vzorce umiranja tudi po mesecih in letnih časih. V Mariboru so v drugi polovici 17. stoletja našeli največ umrlih v marcu, aprilu, avgustu in septembru. M. Štuhec dodaja za ljubljansko mestno prebivalstvo v istem obdobju navedenim mesecem še februar.⁶⁵ Velenjski podatki (glej tabele 18 in 19 v dodatku) takšno tendenco smrtnosti potrjujejo le za avgust in februar. Avgust je bil po številu umrlih npr. v kmečki okolici Velenja v prvi polovici 19. stoletja visoko nad povprečjem – tedaj je umrlo skoraj 14 % faranov, medtem ko je

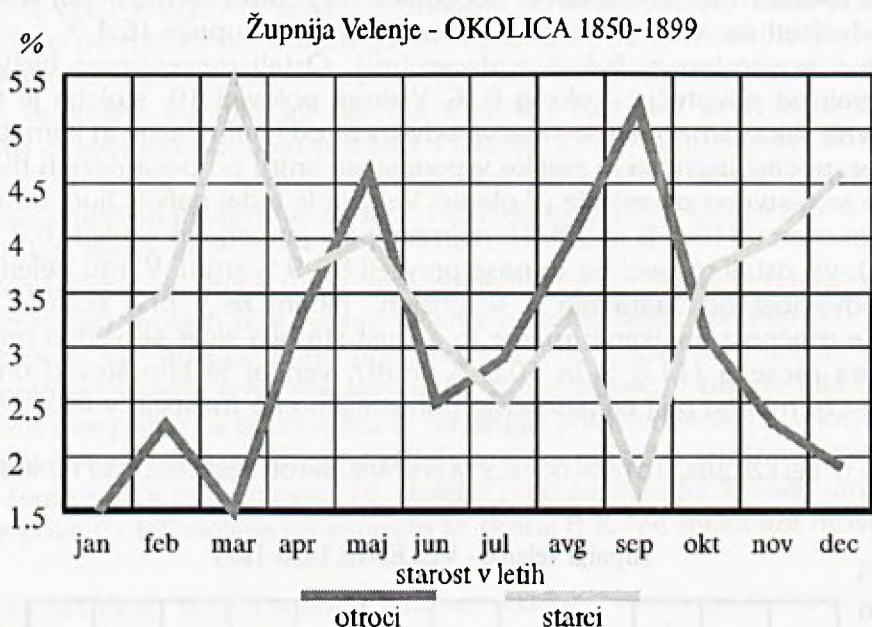
februarja umrlo 10,3 % ljudi. Na nasprotni strani lestvice so bile očitne izjeme meseci maj, november in december, ko je umrl komaj nekaj več kot vsak dvajseti oz. vsak petnajsti prebivalec okolice župnije (6,4 % v maju, 6,5 % v novembru in 5,4 % v decembru). Ostali meseci niso bistveno odstopali od povprečja – okrog 8 %. V drugi polovici 19. stoletja je taka "naravna slika" smrtnosti, ki odseva odvisnost od letnih časov in klimatskih razmer, počasi izginjala in razlike v pogostosti smrti po posameznih mesecih so se bistveno zmanjšale. V okolici Velenja je tedaj največ ljudi umrlo v maju in marcu (10,6 % in 9,8 %), najmanj pa v januarju in v juliju (6,2 % in 7,0 %), vsi ostali meseci pa so nase prevzeli 8 – 9 % smrti. V trgu Velenje je bila odvisnost od "naravnih", "sezonskih" nihanj že v prvi polovici 19. stoletja močno zmanjšana; marec in avgust sta bila sicer še vedno najbolj nevarna meseca (11,8 % in 10,0 % smrti), vendar je bilo število umrlih tržanov že mnogo bolj enakomerno porazdeljeno po mesecih v letu.

Diagram 12: DELEŽI UMRЛИH OTROK DO 15 LETA IN STAREJŠIH OD ŠESTDESET LET PO MESECIH V TRGU



Nadrobnejši pregled podatkov o umrlih pokaže, da je razlika v sezonskih nihanjih števila umrlih hkrati predvsem razlika med umiranjem otrok (do napolnjenega petnajstega leta) in umiranjem "starcev in stark", ki so umirali v župniji Velenje v 19. stoletju. V prvi polovici 19. stoletja so bila ta nesorazmerja v okolici Velenja večja kot v trgu. Podeželski otroci 19. stoletja so umirali predvsem v avgustu; kar 22,2 % jih je smrt pokosila v tem najbolj vročem mesecu leta.

Diagram 13: DELEŽI UMRLIH OTROK DO 15 LETA IN STAREJŠIH OD ŠESTDESET LET PO MESECIH V OKOLICI



Tudi naslednji meseci so bili nevarni; septembra in oktobra je umrlo še naslednjih 22 % otrok (11,1 % in 10,6 %), tako da je v avgustu in prvih dveh jesenskih mesecih, ko bi se morala kmetova miza kar šibiti od dobrot, umrla skoraj polovica vseh otrok, ki jim je bila namenjena smrt. Starci in starke (nad 60 let) pa so najpogosteje umirali v decembru, ko je prvič zares pritisnil mraz (8,8 %), nato pa je je njihova umrljivost rasla (januarja 10,6 %, februarja 14,2 %, marca 10,6 %), vse do aprila, ko je odjuga iz njihovih vrst pobrala že skoraj vsakega šestega (15,3 %).

Bog ga je dal, Bog ga vzel ...

Doslej smo opisovali dokaj "ugodno" sliko umiranja v velenjski župniji od konca 18. do konca 19. stoletja. Življenje v tej majhni župniji je začelo zmagovati nad smrtjo, smrtnost na tisoč prebivalcev je bila na "evropskem nivoju", "naravna" smrtnost, izzvana z ritmom letnih časov, se je proti koncu 19. stoletja lomila in število prebivalcev je začelo naraščati. Spomnimo se samo, da se je (po podatkih iz uvodnega poglavja) število prebivalcev od leta 1754 do leta 1900 v kmečki okolici skoraj podvojilo (88,9 %), v Velenju pa je število prebivalcev od leta 1822 do konca stoletja naraslo skoraj za štirikrat (385 %).

Z optimističnim pogledom historičnega demografa bi lahko rekli: "umrljivost dojenčkov se je v 19. stoletju prepolovila, do danes decimiral, infekcijske bolezni skoraj izginile, pričakovana življenjska doba pa dvignila na sedemdeset, skoraj osemdeset let. Je to zasluga medicine? Nikakor! Bolj kot medicina je pri tem v ospredju socialna zgodovina"⁶⁶

Splošni kazalci smrtnosti v Šaleški dolini nakazujejo, da bi lahko v Šaleški dolini pričakovali podobne trende. Poglejmo, če to v resnici drži: v velenjski župniji je v celoti umrlo (tabela 32) 1458 ljudi, toda med umrlimi je bilo kar 298 novorojencev in dojenčkov (20,4 %), 233 otrok, starih od enega do pet let (16,0 %), 77 otrok, starih od pet do deset let (5,3 %) in 38 otrok, starih do petnajst let (2,6 %). Skoraj vsak drugi umrli prebivalec župnije (44,3 %) torej ni dosegel svoje dobe zrelosti in je zapustil to "solzno dolino" pred napolnjenim petnajstim letom. Tako se pokaže, da se je povprečna stopnja smrtnosti (število umrlih na tisoč prebivalcev) v župniji sicer močno znižala, toda "socialna zgodovina" oz. boljše "socialna struktura smrtnosti" je bila še na delu – vse 19. stoletje in (kot bodo pokazali podatki iz župnije Velenje ter iz nekaterih drugih krajev pri nas), še daleč v 20. stoletje.

Smrt je pobirala, kar smo lahko videli tudi v kratkem pregledu po mrliških knjigah na začetku tega poglavja, predvsem otroke, in matere iz Šaleške doline so otrokom upravičeno že ob zibelki zapele uspavan-ko,⁶⁷ zapisano v okolici Velenja:

*Aja ležaja
angel iz raja
zazibal te bo.*

Podrobnejše tablice umiranja v župniji (tabele od 13 do 19 v dodatku) ter diagrami nas v iskanju ugodnejše strukturne slike smrtnosti nič kaj ne potešijo. V prvi polovici 19. stoletja je bila smrtnost otrok precej nižja v trgu Velenje (37 % vseh umrlih je bilo otrok), kot pa v kmečki okolici, kjer je skoraj polovica prebivalstva, zabeleženega v mrliških knjigah, umrla pred dopolnjenim petnajstim letom (47 %). Zrelost (od napolnjenega petnajstega leta do šestdesetega leta) je v okolici in v trgu doživel komaj vsak četrti prebivalec župnije, stara leta (nad šestdeset) pa je dočakal v prvi polovici 19. stoletja v okolici Velenja komaj nekaj več kot vsak četrti faran (28 %), v Velenju pa že precej več (38 %).

V drugi polovici 19. stoletja kažejo mrliške knjige prej slabšo kot boljšo situacijo. V velenjski kmečki okolici je število umrlih otrok med vsemi umrlimi ostalo enako visoko (47 %), toda hkrati se je smrtnost otrok močno povečala tudi v trgu (45 %). V župniji Velenje se je močno povečal tudi delež tistih, ki so umirali v "najlepših letih"; v okolici je vsak tretji umrli smrt pričakal v zreli dobi svojega življenja (31 %), pa tudi v Velenju se je ustrezni delež povečal na 28 %. Starih ljudi – dedkov in babic, ki bi prenašali izročila prednikov na mlade, kolikor jih je pač ob visoki smrtnosti otrok sploh ostalo pri življenju, je bilo vse manj. V okolici Velenja je v starosti nad šestdeset let bil zabeležen le še vsak peti faran in v Velenju vsak četrti (20 % in 25 %).

Diagram 14: DELEŽI UMRLIH PO STAROSTNIH SKUPINAH – OKOLICA VELENJA

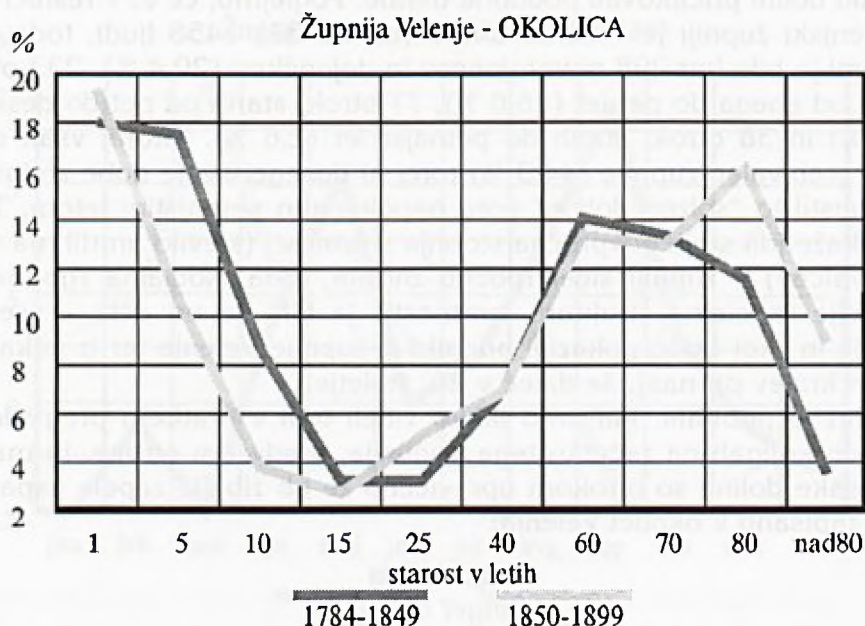
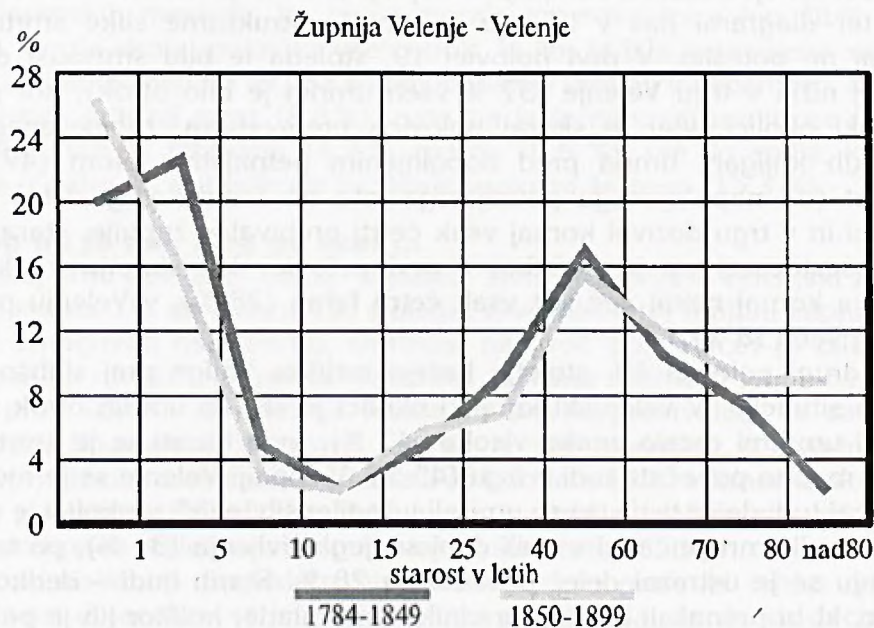


Diagram 15: DELEŽI UMRLIH PO STAROSTNIH SKUPINAH – VELENJE



Poglejmo si nekatere kategorije umrlih nekoliko podrobneje, da bi morda vendarle zasledili katerega izmed "socialnih kriterijev" smrtnosti

na delu in poskušali ugotoviti vsaj katerega izmed vzrokov za poslabšanje strukture umrlih v župniji v drugi polovici 19. stoletja. Prvega med njimi lahko odkrijemo že med tistimi, ki so umirali najprej – mrtvorojeni. Njihovo število smo na kratko omenili že v poglavju o rojenih in ugotavljali, da je bilo število mrtvorojenih med vsemi rojenimi v 19. stoletju v velenjski okolici 2,9 %, v trgu pa še nekoliko višje – 3,2 %. Zanimivo je, da v prvi polovici 19. stoletja rojstne knjige mrtvorojenih skoraj ne navajajo, saj so bili od leta 1784 do 1800 navedeni le štirje mrtvorojeni (po dva v okolici in v trgu), od leta 1800 do 1849 pa vsega skupaj le en mrtvorojen. Tako je bilo v prvi polovici 19. stoletja zabeleženih v okolici le 0,3 % mrtvorojenih in v Velenju 0,7 %, v drugi polovici stoletja pa je delež mrtvorojenih med vsemi rojenimi zrasel, in sicer v okolici na 5,8 % in v Velenju na 4,8 %.⁶⁸

Velenjske mrliške knjige navajajo sicer nekaj več mrtvorojenih kot rojstne knjige, vendar je razlika med prvo in drugo polovico stoletja še vedno zelo opazna. Med vsemi umrlimi je bilo tako v prvi polovici 19. stoletja v okolici Velenja "komaj" 1,8 % mrtvorojenih, ki so bili vsi do zadnjega moškega spola. V drugi polovici stoletja je delež mrtvorojenih, podobno kot kažejo tudi rojstne knjige močno porasel; v okolici se je zdaj rodilo sicer več mrtvorojenih deklic (10 : 7), skupni delež mrtvorojenih pa je zrasel na visokih 3,5 % vseh umrlih.

Tu bi torej že lahko zalotili na delu nekatere socialne dejavnike smrtnosti. Mrtvorojenost je lahko namreč posledica okvare v genetskem materialu, ki lahko nastopi že takoj ob spočetju ali pa zaradi slabe prehrane, poškodb ploda v kasnejši dobi nosečnosti, pomanjkanja aminokislin in vitaminov, pa seveda tudi nekaterih drugih vzrokov. Z istimi razlogi je povezano dejstvo, da je med mrtvorojenimi več dečkov kot deklic, ker je "moški" kromosom y precej manj odporen kot kromosom x.⁶⁹

Četudi se podatki o številu mrtvorojenih po rojstnih in po mrliških knjigah ne ujemajo, ostaja dejstvo; število mrtvorojenih je v drugi polovici 19. stoletja močno naraslo, vsaj deloma pa je vzrok mogoče pripisati slabšemu socialnemu stanju prebivalstva župnije Velenje. Podobno razliko med prvo in drugo polovico stoletja v Predgradu in v Selah na Koroškem opazi tudi M. Makarovič. Število mrtvorojenih je bilo sicer nižje od velenjskega, vendar pa jih v Predgradu našteje v prvi polovici stoletja 0,6 % in na Selah 0,5 %, v drugi polovici stoletja pa se je na Selah delež mrtvorojenih dvignil na 1,7 %, med Predgrajci pa celo na 2,5 % delež.⁷⁰

Tisto, kar je v smrtnosti 19. stoletja za naše predstave o smrti še vedno najbolj grozljivo, pa niso mrtvorojeni, ampak otroška smrtnost, torej smrtnost tistih, katerih življenje se pravzaprav niti še ni začelo. Poglejmo si podatke nekoliko podrobneje. Najnevarnejše obdobje v

življenju naših prednikov iz 19. stoletja je bilo prvih nekaj let življenja. Skoraj brez razlike med mestom in vasjo ter brez razlike med prvo in drugo polovico desetletja so novorojenci dojenčki (do dopolnjenega prvega leta) predstavljali petino vseh umrlih (med 18,0 in 19,9 %), izjema pa je bil velenjski trg v drugi polovici 19. stoletja, ko se je zgodila prava mala katastrofa – v petdesetih letih je tam umrlo 78 dojenčkov, kar je ob visokem številu mrtvorojenih (13) pomenilo, da so velenjski tržani v povprečju vsaj dvakrat na leto pospremili na pokopališče pri sv. Martinu užaloščene starše in drobčkene krste, v katerih so ležali najmlajši. Njihovo število v drugi polovici 19. stoletja je predstavljalo kar 26,3 % delež vseh umrlih.

Tudi po dopolnjenem prvem letu nevarnost ni minila, v starostni skupini do pet let je umrlo skoraj še enkrat toliko otrok kot dojenčev, pri čemer je bil trg Velenje spet nekoliko na slabšem, saj je bil tam v prvi polovici 19. stoletja med vsemi umrlimi kar vsak četrti star do pet let. V okolici je upadla smrtnost v tej starostni skupni s 17,5 % v prvi polovici 19. stoletja na 10,7 % delež v drugi polovici stoletja. V kasnejših starostnih skupinah je bilo smrti manj, čeprav, gledano z današnjimi očmi, skoraj 90 umrlih otrok od petega do petnajstega leta v okolici Velenja in 46 otrok v Velenju v celem 19. stoletju ni tako malo.

Človek se ob bistveno slabših "pogojih smrtnosti" v trgu Velenje sprašuje, kaj je vzrok zanjo pri otrocih v urbanem okolju, ki je že v prvi polovici imelo svojega zdravnika oz. ranocelnika – "Gemeinde Arzt", pa tudi izprašano babico, ki je zagotovo poskrbela za večjo higieno pri rojevanju in poučila matere o negi otrok v najnežnejših obdobjih? Medicina torej ni takoj in neposredno vplivala na mero smrtnosti, kar kaže primerjava s kmečko okolico, kjer k svojim majhnim in velikim bolnikom zdravnika zagotovo niso pogosto poklicali, ob porodih pa je bila pomoč izučene trške babice prej izjema kot pravilo. Ali je vzrok res v "grešni neskerbnosti starišev" in "nemarnosti", kot lahko preberemo v spisu iz leta 1849: *"Kdor ima priložnost in voljo nekoliko po materah, krščencah, pestinah in sploh po ljudeh ozerati katerim je skerb za otroke izročena, se mora prepričati, de so dostikrat ti ljudje uzrok smerti otrok. In kolikanj jih zagerne v letu črna zemlja, ki bi bili o veči skerbnosti in marnosti lahko starost doživeli... nemarnost, svojoljubnost in grešna neskerbnost starišev, posebno nekterih mater, dostikrat slabotnost (otroka) pomnoži in z žlahtnimi cvetlicami pokopališe gnoji..."*⁷¹

Higienska osveščenost je bila v trgu verjetno res na višji ravni kot v kmečki okolici, toda najstarejši Velenjčani se živo spominjajo časa (moralo je biti okrog leta 1910), ko si je najbogatejši tržan omislil "angleško stranišče" na izplakovanje; v istem času pa sta bili v Velenju morda le dve kopalnici, ena od njih na velenjskem gradu. V pomanjkanju dobrih virov, ki bi nam dali resnično sliko bogastva in/ali revščine

trških prebivalcev, pa lahko sklepamo, da je bila vzrok številnim primerom smrti med najmlajšimi tržani, vendarle skromna materialna baza večine tržanov, predvsem pa precej večje povprečno število otrok v trških družinah kot v kmečki okolici.

ln kaj nam o strukturi razdelitvi umrlih v velenjski župniji lahko povedo primerjave z nekaterimi drugimi slovenskimi podatki: v Mariboru je bilo v drugi polovici 17. stoletja med umrlimi "le" 35,5 % otrok (do katerega leta?), v Kranju je bila sredi 18. stoletja smrtnost otrok višja; 50,7 % jih je umrlo v otroških letih. V Predgradu je bilo od leta 1771 do 1800 med umrlimi sicer res le 18,5 % dojenčev, toda zato pa kar 42,5 % otrok od dopolnjenega prvega do desetega leta. Tudi na Paškem Kozjaku je bilo v desetletju od 1789 do 1798 med umrlimi 53,7 % otrok, starih do deset let.

V 19. stoletju se je delež otrok med umrlimi nekoliko znižal; v Črni, kjer je od leta 1784 do leta 1940 skupaj umrlo 2277 ljudi, je bila smrtnost dojenčev (do napolnjenega prvega leta) med njimi 19,2 %, otrok v starosti do deset let pa je bilo med umrlimi 17,1 % delež, kar je precej podobno rezultatom iz okolice Velenja. V Predgradu se je v prvi in drugi polovici 19. stoletja število umrlih dojenčev znižalo (17,1 % in 17,0 %), še bolj pa je upadlo število umrlih otrok do 10. leta; v prvi polovici 19. stoletja je bilo takih še 34,78 %, v drugi polovici 24,7 %, kar bi skoraj natančno ustrezalo istočasnim podatkom iz trga Velenje, le da sta deleža smrti med dojenči in otroki od prvega do desetega leta zamenjana. Podobna je bila struktura umrlih tudi še v prvih desetletjih 20. stoletja, vsaj v nekaterih okoljih; v Remšniku je bilo med umrlimi od leta 1898 do 1927 še 45 % otrok do dopolnjenega 15. leta, mnogi med njimi pa so umrli že kot dojenči (29,4 %).⁷²

Tako je tisto, kar nas ob podatkih o smrtnosti v 19. stoletju najbolj pretese prav otroška smrtnost, smrtnost tistih, katerih življenje se pravzaprav niti še ni začelo. Deleži, ki smo jih prej navajali, nam sicer povedo marsikaj o strukturi podobi smrtnosti, vendar tam izvemo le, da je med vsemi umrlimi v župniji bilo tudi skoraj polovica otrok starih do 15 let. Toda kaj je to pomenilo za žive, tiste, ki so "ostali", si iz teh podatkov ne znamo prav predstavljati, zlasti še, ker seveda smemo tudi domnevati, da je bilo kar nekaj umrlih takih, ki so prišli v župnijo od drugod. Od tam so prinesli svojo življensko trdoživost ali "življensko šibkost" – "Lebensschwache", ki je v matičnih knjigah velenjske župnije najpogosteje navedena kot vzrok smrti najmlajših.

Tuji primerjalni podatki smrtnost preteklih stoletij najpogosteje ugotavljajo prav v primerjavi z živimi oz. rojenimi. Tako v Franciji od 16. stoletja dalje, ko je pač na voljo dovolj ustreznih virov, računajo, da je bila povprečna stopnja smrtnosti v prvem letu življenja med 15 % in 30 %, torej da je med vsemi rojenimi umrla največ tretjina dojenčev. V

naslednjih letih življenjske dobe se je stopnja smrtnosti zniževala, toda starost nad dvajset let je dosegla le polovica vseh rojenih. Podobne podatke je bilo mogoče najti tudi v 18. stoletju. Tudi še tedaj je preživel zrelo dobo in se približal starosti le vsak drugi ali tretji otrok.⁷³

V avstrijskih deželah se je v 19. stoletju gibala umrljivost, po podatkih, ki jih navaja A. Puhar, med eno tretjino in eno četrtno. Sredi stoletja je v prvem letu življenja umrlo 29,3 % otrok, v kasnejših desetletjih pa je smrtnost nekoliko upadala. Toda tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih se je umrljivost dojenčkov na Koroškem še vedno gibala med 22 in 25 %, podatki za druge dežele, naseljene s Slovenci, pa so bili *“za spoznanje boljši oziroma manj srhljivi, kar velja tako za umrljivost v prvem letu kot v kasnejših otroških letih. Bila pa je vendarle dovolj visoka, da odraslosti ni dosegel niti vsak drugi Slovenec. Normalna umrljivost je pri dojenčkih tedaj znašala 20 % (avstrijsko povprečje)”*.⁷⁴

Za velenjsko župnijo in za nekatere podatke iz monografij M. Makarovič⁷⁵ je vendarle možna tudi ocena smrtnosti s primerjavo med številom rojenih v prvi in drugi polovici 19. stoletja, ob predpostavki, da gre za dokaj stabilno prebivalstvo, ki se ni mnogo selilo.

Tabela 17: DELEŽ UMRLIH OTROK (V %) GLEDE NA ŠTEVILO ŽIVOROJENIH

leto			do 1849				od 1850 do 1900						
kraj	roj	mrt.	1 leto	5 let	10 let	15 let	roj	mrt.	1 leto	5 let	10 let	15 let	
Velenje	294	1,0	18,0	37,4	41,5	43,2	415	5,5	24,3	35,6	37,5	38,9	
Okolica	617	0,3	13,8	26,9	33,4	35,8	536	6,1	22,3	31,3	34,5	36,7	
Predgrad	1242	0,6	11,6		34,0		897	2,5	17,4		39,1		

Tako popravljene podatke bi zdaj v resnici dali prav A.E. Imhofu, ki je zapisal, da se je umrljivost otrok *“v 19. stoletju prepolovila in do danes decimirala”*, saj že navedeni podatki iz Kranja, Paškega Kozjaka in Sel na Koroškem iz 18. stoletja kažejo precej višjo stopnjo umrljivosti otrok, ki se sicer ni prepolovila, se je pa bistveno zmanjšala. Podatki iz 17. stoletja, ki jih navaja S. Radovanovič, pa bi pritrdili tudi drugi tezi, ki pravi, da je visoka stopnja umiranja otrok v najnežnejših letih predvsem stvar 18. in 19. stoletja, medtem ko so domneve demografov o podobnem ali še hujšem položaju v srednjem veku, regresivna projekcija položaja v vaseh 18. in 19. stoletju na srednji vek, ki pa ne ustreza resnici.⁷⁶

Seveda pa položaj v slovenskih deželah tudi ni bil takšen kot v Angliji v 19. stoletju, kjer *“zgodnejša desetletja življenja v času industrijske revolucije (torej vsaj od konca 18. stoletja dalje – op. J. H.) niso bila več zasenčena z verjetnostjo zgodnje smrti od infekcijskih bolezni, ko več kot 9/10 otrok, rojenih v industrijskih državah lahko pričakuje, da bodo*

preživeli svoj peldeseti rojstni dan, medtem ko je dve stoletji nazaj to lahko pričakovalo manj kot 4/10 prebivalcev.”⁷⁷

In če bom star ali pa bolan ...

Glede na prejšnje podatke o strukturi umrlih v župniji je razumljivo, da se “en kmetovski ovčar” v šaleški ljudski pesmi⁷⁸ upravičeno sprašuje ali bo sploh kdaj star ali bolan; pa se potolaži:

*“Ne bom od hiše zgnan,
saj skrben sem in čredi zvest,
znam slavnike tud plest,
tud coklice tak lahko strim,
da se nobenega ne bojim,
in roka moja košek stri,
da lepšega kar ni.”*

Marija Makarovič v vseh svojih monografijah omenja tudi to vprašanje in govori sicer o “dokaj ugodni povprečni starosti moških in žensk” npr. v Črni, kjer so moški dosegli povprečno starost (od dopolnjenega 11. leta dalje) od 48 do 64 let, ženske pa od 49 do 59 let, vendar si iz tako predstavljenih podatkov pravo sliko napredovanja ali umikanja smrtnosti težko ustvarimo.

Iz podatkov iz Predgrada pa lahko sklepamo, da se je konec 18. stoletja (1771–1800) povprečna doba doživetja moških gibala blizu 53 let, zrasla v prvi polovici 19. stoletja na okrog 58 let, v drugi polovici stoletja pa ponovno padla na petdeset let. Povprečna doba doživetja žensk je doživljala sicer iste trende rasti v prvi polovici 19. stoletja in upada v drugi polovici stoletja, vendar je bila v glavnem okrog dve leti nižja od doživete starosti moških. V Selah na Koroškem M. Makarovič prav tako ugotovi višjo doživeto starost moških, ki so v povprečju že v 18. stoletju doživeli blizu šestdeset let (po dopolnjenem 21. letu!), ženske le malo nad petdeset let, v 19. stoletju se starost pri obeh spolih dvigne za nekaj let. Šele v 20. stoletju se začne doživeta doba starosti pri obeh spolih izenačevati, tako da v zadnjih nekaj letih ženske običajno za nekaj let preživijo moške.⁷⁹

Podatki za starejša obdobja – pred 19. stoletjem – so bili precej slabši, tudi v naprednejših okoljih. V Franciji je bila npr. v 16. stoletju pričakovana povprečna življenjska doba le 32 let (najbrž gre za starost, ki jo je lahko pričakoval rojeni otrok), kar je najbrž podobna pričakovana starost, kot jo je izračunal M. Štuhec za ljubljansko mestno prebivalstvo v drugi polovici 17. stoletja; tam so moški (nad petnajst let starosti) povprečno doživeli 46,6 leta in ženske 46,2 leta. Izjemno nizka pričakovana življenjska doba (med vsemi umrlimi) je bila izračunana tudi na Paškem Kozjaku, kjer je konec 18. stoletja znašala le blizu 23 let.⁸⁰

In kako je z našim "kmetovskim ovčarjem" iz Šaleške doline; ali se bo na stara leta lahko posvetil "slamnikom, coklicam in košekom"? Velenjski podatki kažejo, da so njegove možnosti v prvi polovici 19. stoletja komaj polovične; če je kot ovčar dopolnil vsaj petnajsto leto, potem bo še 46 % njegovih vrstnikov umrlo, preden bodo dopolnili šestdeseto leto.⁸¹ V drugi polovici 19. stoletja bi bile njegove možnosti le nekoliko boljše, od petnajstletnikov je šestdeset let dočakalo skoraj natančno 60 % moških. In kaj bi bilo z ovčarjevo sestro, ki je ob dopolnjenem petnajstem letu prav gotovo že služila za malo deklo ali vsaj pestrno pri sosedu. Tudi ta je imela natanko iste možnosti (46 %), da doživi šestdeseto leto, kot njen brat, v drugi polovici stoletja pa so se njene možnosti za preživetje še malo povečale: 61 % njenih vrstnic je preživel do šestdesetega leta.

Trški petnajstletnik in petnajstletnica sta imela precej manjše možnosti da dosežeta starost šestdeset let, kot njuna podeželska vrstnika. V prvi polovici 19. stoletja sta morala biti že kar izbranca, saj je le vsak(a) tretji(a) preživel(a) do šestdesetega leta. V drugi polovici stoletja so se njune možnosti za preživetje nekaj izboljšale, vendar je doživel do šestdeset let med trškimi petnajstletniki in petnajstletnicami še vedno le 49 % fantičev in 46 % deklet.

Kljub vsemu pa imamo za prenekateri kraj v dolini ali kar za celo Šaleško dolino zapise (in navsezadnje smo jih lahko potrdili tudi z nizko stopnjo smrtnosti na tisoč prebivalcev), ki pravijo: "*Ljudje dosežajo tod visoko starost, ker jim hribovski zrak dobro prija*" za Sv. Florijan pri Šoštanju leta 1840, za Bele Vode v letu 1843 pa: "*Ljudje učakajo tod praviloma zelo visoko starost, k čemur pač pripomoreta gorški zrak in zdrava voda*", medtem ko dve leti kasneje isti vir navaja, da so "*ljudje tukaj, kakor v vseh hribovskih krajih, zdravi in lepe rasti ... Ljudje tod ne dosežajo visoke starosti. Kaže, da le četrtnina umre pri 60–80 letih.*"⁸²

Obe nasprotujoči mnenji zelo simptomatično kažeta, da so se prav v 19. stoletju lomila tudi merila o tem, koliko pravzaprav mora biti star človek, da velja za "starega". Prebivalstvo od 15. stoletja dalje je bilo očitno za današnje pojme zelo mlado in petnajstletnike, ki smo jih zdaj spremljali na njihovi poti do starosti, so že povsem samoumevno imeli za zrele ali pa vsaj za delovno sposobne člane družbe. Ljudje, stari nad štirideset let, pa so počasi začeli veljati za stare, pri čemer je bila manj odločujoča prava, kronološka starost, bolj pomembna pa je bila biološka starost. Nekateri prebivalci župnije so v 19. stoletju vendar dočakali tudi več kot sto let, toda "starostna slabost" – "Altersschwache" se začenja pojavljati kot vzrok smrti v matičnih knjigah župnije že v starosti nekaj nad štirideset let.⁸³

Vsekakor je za župnijo Velenje in za Šaleško dolino tudi še v 19. stoletju veljal biološki red, kakršnega lahko opazujemo v Evropi od 15.

do 18. stoletja, ki ga je F. Braudel opisal takole: "Pred 19. stoletjem lahko povsod pričakujemo le kratko življenje, z nekaj dodatnimi leti za bogate: navzlic boleznim, ki jih povzročajo predobra hrana, premalo dejavnosti in razuzdanost, pravi neki angleški popotnik, ko razmišlja o Evropi (leta 1793). Živijo 10 let dlje od ljudi iz nižjih razredov, ker le te pred časom izčrpata delo in utrujenost in se zaradi utrujenosti ne morejo preskrbeti s tem, kar potrebujejo za preživetje. Taka ločena demografija za bogataše se v povprečju utaplja v lestvici naših povprečij. V 17. stoletju je v Beauvaisisu 25 do 33 % novorojenčkov umrlo v 12. mesecih, samo 50 % jih je doseglo 20 let. Negotovost, kratkost življenja: o tem nam govori tisoč podrobnosti iz teh oddaljenih let... Taka so torej dejstva, v grobih potezah; enakost smrti in življenja, zelo visoka smrtnost otrok, lakote, stalna nedohranjenost, silovite epidemije, ki sestavljajo stari biološki red, o katerem govorimo. Ob razmahu 18. stoletja se njegova strogost le malo omili in, razumljivo, v različnih okoliščinah v različnih krajih. Le del Evrope, in celo ne vsa zahodna Evropa, si začne tedaj snemati njegove okove. Razvoj je počasen. Zgodovinarji smo v nevarnosti, da prehitro pospešimo korak. Ponovni izbruhi smrtnosti še zmerom zaznamujejo vse 18. stoletje." Pri nas izbruhi smrtnosti vsaj deloma zaznamujejo tudi še 19. stoletje.⁸⁴



OPOMBE

- ¹ P. Musi: Človek in smert. Šolski prijatelj 1854, str. 21.
- ² Na tem mestu povzemam nekaj konkretnih zapisov v matične knjige na nekoliko prirejen – pripovedni način, čeprav so od leta 1770 dalje z dekretom dvorne pisarne namesto poprejšnjih "narativnih vpisov" predpisali tabelarične vpise. V rojstnih matičnih knjigah so po cesarskem patentu iz leta 1784 župniki morali voditi naslednje rubrike: datum, kraj rojstva, ime rojenca, vera, spol otroka, zakonski ali nezakonski, starši in botri. Pri starših so vpisali ime, priimek in poklic očeta, ime in deklinski priimek matere, enako tudi pri botrih ime in priimek ter poklic. S tem so bile postavljene osnove za enotno vodenje matičnih knjig. Glej: Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, Vodniki 1. zv., Ljubljana 1972, str. XXXVIII-XL.
- ³ P. Musi: Človek in smert. Šolski prijatelj 1854, str. 22.
- ⁴ France Kotnik: Naši bukovniki, ljudski pesniki in pevci. Narodopisje Slovencev, II. del, Ljubljana 1952, str. 97.
- ⁵ A. Puhar: Prvotno besedilo ..., str. 47.
- ⁶ dr. Mathias Macher: Medizinisch-statistische Topografie des Hertzogthums Steiermark. Graz 1860, str. 523.
- ⁷ Janko Kač: Med padarji in zdravniki. Ljubljana 1932, str. 8–10.
- ⁸ Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, Vodniki 1. zv., Ljubljana 1972, str. XL navaja, da so v starejših matičnih knjigah beležili najprej le datum krsta in šele patent iz leta 1784 je določil, da morajo vpisovati datum rojstva; kljub temu so često vpisovali v to rubriko datum krsta, kakor je bila navada pred izdajo patenta. Da bi se izognili vsem dvomnostim glede pisave datuma, je določil patent dvorne pisarne iz leta 1812, da morajo v rojstno knjigo posebej zabeležiti datum rojstva, in sicer pred datumom krsta. V praksi so oba datuma vpisovali v isto rubriko. V velenjskih matičnih knjigah pa se datuma krsta in rojstva ter ura rojstva redno navajata šele po letu 1865.
- ⁹ Citat po A. Puhar: Prvotno besedilo življenja ..., str. 49; J. Hudales, I. Stropnik: Mlinškovo berilo ..., str. 37; A. Puhar v svoji knjigi omenja take nenavadne in kar grozljive prakse na str. 50.
- ¹⁰ B. Grafenauer: Populacija in agrarno prebivalstvo ...; str. 99.
- ¹¹ Prim. S. Radovanovič: Kamnica in njeni prebivalci ..., str. 298–299, M. Makarovič: Strojna ... str. 87 do 88.
- ¹² M. Makarovič: Strojna ... str. 88; podatki za posamezne slovenske dežele povzeti po: F. Zwitter: Prebivalstvo na Slovenskem ..., str. 43–44 in 69–70; B. Grafenauer: Prebivalstvo ..., str. 100–103; za Maribor in Kamnico pa po S. Radovanovič: Mesto Maribor str. 33–34.

- ¹³ Černič-Istenič: Rodnost v Sloveniji ..., str. 30.
- ¹⁴ P. Musi: Človek in smert. Šolski prijatelj 1854, str. 22.
- ¹⁵ Jože Koropec: Slovenska Bistrica ..., str. 68–69; Dr. Milan Bosanac: Vanbračna porodica, Zagreb 1976, str. 131–136; Tudi v Sloveniji se je v obdobju 1950 – 1969 rojevalo več dečkov kot kot deklic – 51,4 %, od tedaj do leta 1973 pa celo 51,6 %. Toda tudi ves čas predvojne in povojne Jugoslavije je bilo v Sloveniji več žensk kot moških: leta 1921 npr. 52,3 %, leta 1961 pa 51,6 % itd. Povzeto po: A. Lah: Slovenija sedemdesetih let, Ljubljana 1977, str. 46–47.
- ¹⁶ Ivo Pirc: Naklo – Rodine. Monografija belokranjske vasi – študija o prehrani kmetijskega prebivalstva. Zdravje v Sloveniji, IV. knj., Ljubljana 1945, str. 12.
- ¹⁷ Marta Sigmundova: Kotazke tradicije szstemu jedneho dietata v rodine. Slovensky narodopis št. 31, zv. 3–4, Bratislava 1983, str. 561–568.
- ¹⁸ Janez Trdina: Podobe prednikov. Pohujšljive za vsakega. Zapiski iz obdobja 1870–1879. Krt Ljubljana, 1. knjiga, str. 201; "recepte" za splav so nam zaupali na Paškem Kozjaku, v Škalah in Belih vodah.
- ¹⁹ Odlomek je iz pesmi Od božje poti na Višarje. Zapisal J. Caf, 1844. Vraz. zap. XII. 38., navedeno po Josip Pajek: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, str. 36.
- ²⁰ V Kamnici se je v 17. stoletju v prvih štirih mesecih leta rodilo 43,3 % otrok nato pa število rojstev upadalo in doseglo najnižjo točko junija, ko je bil rojen komaj vsak 20 otrok. V Mariboru se je v drugi polovici 17. stoletja največ otrok rodilo januarja, februarja, marca in oktobra ter novembra. – S. Radovanovič: Kamnica ..., str. 297–299 in S. Radovanovič: Mesto Maribor ..., str. 34; tudi J. Koropec (brez navajanja morebitnih vzrokov) je dobil podobne podatke za župnijo Slovenska Bistrica v 18. stoletju, kjer se je leta 1700 – 1735 se je rodilo največ otrok januarja, februarja in marca (11 %, 9 % in 11 %), ter septembra, oktobra in novembra z 9 %. Naslednje obdobje (do 1770) kaže nekaj manj pravilnosti: marec in december po 10 %, najnižje pa aprila in julija 7 % in junija 6 %. V zadnjem obdobju od 1770 do konca 18. stoletja pa je bilo na podeželju ponovno mogoče razbrati znani vzorec spočenjanja otrok: januarja februarja in marca ponovno rojenih največ otrok (10 %, 12 % in 11 %), najmanj pa junija, julija in avgusta (po 6 %), v mestu pa nastopi nekaj razlik: januarja, februarja in avgusta po 10 % in najmanj aprila, julija in decembra po 7 %. J. Koropec: Mesto Slovenska Bistrica ..., str. 68–69.
- ²¹ J. Hudaes: Škale v 19. stoletju. Šaleški razgledi 3, Titovo Velenje 1989, str. 74–76.
- ²² Ivo Pirc: Naklo-Rodine ..., str. 46.
- ²³ J. L. Flandrin: Družina ..., str. 123; dr. Božidar Jezernik: Spol in spolnost in extremis, Ljubljana 1993, Borec, časopis za zgodovino, literaturo in antropologijo, zv. 1–2, 1993, str. 69 in 81–82; Terenski zapisi: Franc Stropnik – Basist, roj. 1914 v Družmirju pri Šošanju.
- ²⁴ A. Puhar: Prvtno besedilo ..., str. 48–49.
- ²⁵ Vodnik po matičnih knjigah (1. zv., Ljubljana 1972, str. XLVI–LI) navaja, da je bil ravno v letu 1784, kolikor so stare prve rojstne matične knjige, ki sem jih uporabljal, izdan dvorni odlok, po katerem duhovniki v rojstne knjige niso smeli vpisovati neza-

konskega očeta, razen na njegovo izrecno zahtevo. Za vpis nezakonskih otrok so mnogokrat vodili posebne rojstne knjige "liber arcanus", kamor so vpisovali tudi ime in priimek nezakonskega očeta, ali pa so v običajni knjigi vodili za njih poseben oddelek. Patenta iz let 1784 in 1787 sta določila, da v rojstno knjigo vpisujejo tako zakonske kakor nezakonske otroke. Mati nezakonskega otroka ni bila dolžna navesti imena nezakonskega očeta, če pa ga je navedla, je imela njena navedba dokazno moč le, če je tudi nezakonski oče privolil, da ga vpišejo v matično knjigo.

- ²⁶ P. Lasslett: *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge University Press 1978, str. 102–104.
- ²⁷ P. Lasslett: *Family life and illicit love ...* str. 105; J. L. Flandrin: *Družina ...*, str. 253.
- ²⁸ J. Koropec: *Matične knjige ...*, str. 33–34; J. Koropec: *Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju*. Zbornik občine Slovenska Bistrica II. Slovenska Bistrica 1990, str. 68–69; Marija Makarovič: *Črna in Črnjani. S sodelovanjem Ivana Modreja*. Črna na Koroškem 1986, str. 21; M. Makarovič: *Strojna ...*, str. 88; Sašo Radovanovič: *Kamnica in njeni prebivalci v 17. stoletju v luči matičnih knjig*. ČZN I. 63, n.v. 28, 2. zv., Maribor 1992, str. 284.
- ²⁹ S. Kremenšek: *Vaščani v obmestju*. Ob primeru vasi Moste pri Ljubljani. ŠE I. XX, Ljubljana 1968, str. 49–51; M. Stuhec: *O družini ...*, str. 280; M. Verginella: *Družina v Dolini ...*, str. 19–20; Janez Trdina: *Vsaka svinja naj si rije svoje korenje*. 2. knj., Ljubljana 1987, str. 523.
- ³⁰ Podatke za Remšnik navaja J. Jurančič: *Iz šole za narod*. Ljubljana 1930, str. 28; A. B. Jeglič: *Na noge v sveti boj. V boj za temelje krščanske vere!* Celovec 1918, str. 1.
- ³¹ A.M. Slomšek: *Od sramožljivosti, Drobtinice 1851*, povzeto po V. Škafar, J. Emeršič: *Slomškovo berilo*. Mohorjeva družba Celje, 1991, str. 110–111.
- ³² Janez Trdina: *Vsaka svinja naj si rije svoje korenje*. 2. knjiga, Ljubljana 1987, str. 488 in 491; Janez Trdina: *Podobe prednikov. Pohujšljive za vsakega*. Ljubljana 1987, 1. knjiga, str. 157–58.
- ³³ J. Jurančič: *Iz šole za narod*. Ljubljana 1930, str. 28.
- ³⁴ J. Hudales, I. Stropnik, *Mlinškovo berilo ...*, str. 151, prim. K. Strekelj: *Slovenske narodne pesmi*, 4. zv., št. 8356, str. 592.
- ³⁵ Prim. T. Tomažič: *Nekatera bistvena dogajanja in pojavi na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem*. SE XXXIII–XXXIV, Ljubljana 1991, str. 392–398.
- ³⁶ Vodnik po matičnih knjigah (1. zv., Ljubljana 1972, str. LIX) navaja, da je cesarski patent 20. februarja 1784 določil, da se za PMK vodijo te rubrike: leto, mesec in dan poroke, številka hiše, priimek in ime ženina, vera, starost, stan samski ali vdovec, rojstno ime in priimek neveste, vera, starost, imena in priimki prič ter njihov poklic. Rubrike ženina in neveste je izpolnjeval tisti, ki je poročal. Pismene priče so se podpisale same. Nepismene pa so podpisali drugi, same pa so naredile križec ali kako drugo znamenje. Na koncu vsake strani se je podpisal župnik. Po letu 1820 imajo velenjske PMK navedene tudi podatke o živčih in umrlih starših obeh poročenec (ime, priimek in poklic).
- ³⁷ G. Makarovič: *Slovenci in čas*. Ljubljana 1995, str. 135 in 143.
- ³⁸ J.C. Davis: *Vzpon z dna*, Slovenska matica, Ljubljana 1989, str. 33; T. Tomažič: *Nekatera bistvena dogajanja ...*, str. 392–3.

- ³⁹ J.C. Davis: Vzpon z dna ..., str.33.
- ⁴⁰ Vsaj od tega časa dalje so duhovniki, ki so matične knjige vodili, dosledno vpisovali tudi podatke o starših mladoporočencev, kot smo navedli zgoraj.
- ⁴¹ P. Musi: Človek in smert. Šolski prijatelj 1854, str. 22.
- ⁴² Sašo Radovanovič: Kamnica in njeni prebivalci ..., str.292; Jože Koropec: Matične knjige iz 17.stoletja ..., str. 70.
- ⁴³ Tu navedeni podatki so, podobno kot velja za vse druge podatke iz poročnih matičnih knjig, lahko le približek dejanskemu stanju. Poročne matične knjige namreč kot naslov navajajo predvideno bivališče pravkar poročenega para, medtem ko je podatkov o bivališču ženina in neveste pred poroko zelo malo. Zato je seveda mogoče, da sem med poročence iz izbranih štirih krajev uvrstil tudi kak par premalo ali preveč. Poleg tega je bilo v 19. stoletju še vedno v veljavi pravilo, da se pari poročajo predvsem v farni cerkvi, od koder prihaja nevesta.
- ⁴⁴ A.M. Slomšek: Blaže in Nežica ..., ostali citati so povzeti po srednjeveških in kasnejših spovednih navodilih duhovnikom, ki jih navaja J. L. Flandrin: Družina ..., str. 174 in 175.
- ⁴⁵ Podatki so povzeti po: J. Hajnal: European marriage patterns, str. 115; A. Melegh: Marriage and household formation in rural Hungary in the 18. and 19. century, str.5; P. Laslett: The world we have lost. London 1965, str. 83; J.L. Flandrin: Družina ..., str. 170-173; J. Ehmer: Heiratsverhalten, Sozialstruktur ..., str. 292-293.
- ⁴⁶ Slovenski podatki so povzeti po naslednjih raziskavah: J. Koropec: Mesto Slovenska Bistrica ..., p.70-71; M. Verginela: Družina v Dolini ..., str. 22; Marija Makarovič: Črna in Črnjani ..., str. 28; Marko Stuhec: O družini v Kranju ..., str. 289-290, Hudales: Rojstva, poroke in smrti ... str. 80.
- ⁴⁷ M. Verginela: Družina v Dolini ..., str. 22; njeni podatki se nanašajo na celo 19. stoletje. Podatki za Kostel so povzeti po tekstu še neobjavljene monografije o Kostelu, ki mi ga je prijazno posredoval mag. Stane Južnič, za kar se mu najlepše zahvaljujem.
- ⁴⁸ J. Koropec: Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. Bistriški zbornik II, Slov.Bistrica 1990, str.70-71; M. Makarovič: Črna in Črnjani ..., str. 28.
- ⁴⁹ glej opombo št. 46.
- ⁵⁰ S. Radovanovič: Kamnica in njeni prebivalci ..., str. 295.
- ⁵¹ M.Stuhec: O družini ..., str. 289-90.
- ⁵² J. Vošnjak: Socijalni problem in kmetijski stan, LMS, Ljubljana 1884, str. 38-39.
- ⁵³ dr. J. Vošnjak: Socijalni problem, str. 41.
- ⁵⁴ Marta Verginella: Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja. ZČ I. 47, zv. 4, Ljubljana 1993, str. 534-536.
- ⁵⁵ A. Puhar v delu Prvotno besedilo življenja (str. 62), "zaležanje otroka" skrbno analizira in ga deloma pripisuje podzavestnim vzgibom z otroki ali z bedo obremenjenim materam. V mrliških knjigah velenjske župnije najdemo zabeležene štiri primere zadušitve otroka pod materinim telesom.
- ⁵⁶ Podatki so povzeti po mrliških matičnih knjigah župnije sv. Martina, ki so jih po patentu iz leta 1784 morali voditi po naslednjih rubrikah: leto, mesec in dan smrti, hišna številka, ime, vera, spol in starost. Podatke o bolezni in načinu smrti so dajali

mrliški oglednik, kresijski fizik, izprašani ranocelnik ali pa matičar – duhovnik sam (dekret dvorne pisarne z dne 24. oktobra 1788). V tem primeru so dodali še rubriko bolezen in način smrti. V poslednjo rubriko – način smrti so duhovniki običajno zapisali, ali je umrl bil spovedan, dan v poslednje olje ipd. Vse omenjene rubrike so v velenjskih mrliških knjigah vestno izpolnjevali celo obravnavano obdobje. V mrliško knjigo so vpisovali tudi mrtvorjene otroke, umrle nasilne smrti ali za posledicami nesreč, obsojence in tiste, ki niso bili cerkveno pokopani. Po letu 1867 so pri smrtnih primerih poročenih navajali tudi podatke o letu poroke in ime partnerja. Povzeto po vodniku po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, str. LXII-LXIII.

⁵⁷ J. Hudales, I. Stropnik: Mlinškovo berilo. ... str. 39–40.

⁵⁸ M. Makarovič: Črna in Črnjani ..., str. 19; M. Makarovič: Sele in Selani, Celovec 1994, str. 70–71.

⁵⁹ P. Musi: Človek in smert ...; podatki za leto 1843 so izračunani po Goetsche Topografie: St. Martin b. Scholleg – ISN SAZU Ljubljana, kjer je v odgovoru 2.3 zapisano: Der 10jaehrigen Durchschnitt der Trauungen ist 3 3/10; der Geburten 14 1/10; der Sterbfaelle 12 4/10; und der Seelenanzahl ist 614".

⁶⁰ B. Grafenauer: populacija in agrarno prebivalstvo ..., str. 101–103; M. Štuhec: Prebivalstvo Ljubljane ..., str. 126 in 129; S. Radovanovič: Mesto Maribor ..., str. 33–34.

⁶¹ P. Musi: Človek in smert, str. 22; J. Hudales: Zdravstvo v Šaleški dolini. Tipkopis, Velenje 1985; Dr. Avguštin Lah: Slovenija sedemdesetih let, Ljubljana 1977, str. 46–47.

⁶² F. Braudel: Strukture vsakdanjega življenja ..., str. 99–101.

⁶³ F. Braudel: Strukture vsakdanjega življenja ..., str. 99–101; J. Hudales: Rojstva poroke in smrti ..., str. 82; Jurančič: Iz šole za narod ..., str. 59, J. Koropec: Mesto Slovenska Bistrica ..., str. 68–69.

⁶⁴ Dr. Milan Bosanac: Vanbračna porodica, Zagreb 1976, str. 132–136.

⁶⁵ S. Radovanovič: Mesto Maribor ..., str. 34; M. Štuhec: Prebivalstvo Ljubljane ..., str. 130; J. Hudales: Rojstva, poroke in smrti ..., str. 82.

⁶⁶ A.E. Imhof: Historische Demografie ..., str. 33.

⁶⁷ J. Hudales, I. Stropnik: Mlinškovo berilo ..., str. 143.

⁶⁸ Zdi se, da je bilo vpisovanje mrtvorjenih v rojstne knjige, zlasti v prvi polovici 19. stoletja, manj pogosto, saj mrliške knjige za isto obdobje navajajo nekoliko večje število mrtvorjenih: 8 v okolici in v Velenju. Vendar je bilo število mrtvorjenih vsekakor tudi v resnici manjše kot v drugi polovici stoletja, kar potrjujejo tudi podatki M. Makarovič za Sele in Predgrad, kjer v krstnih knjigah od leta 1671 dalje zasledi prve vpisane mrtvorjene šele po letu 1821.

⁶⁹ Za tovrstne medicinske komentarje o mrtvorjenih in kasneje o nekaterih socialnih razlogih posameznih bolezni se zahvaljujem Zaliki Klemenc, študentki medicine, ki je kar šest let zaporedoma sodelovala na šaleških raziskovalnih taborih in kot izvrstna sodelavka v etnološki raziskovalni skupini raziskovala družinske strukture na Paškem Kozjaku, v Šalah in Belih Vodah.

⁷⁰ M. Makarovič: Predgrad in Predgrajci ..., str. 41–42; in M. Makarovič: Sele in Selani ..., str. 70–71.

- ⁷¹ Pr. Slav.: Umrjocnost pri Slovencih sploh in premišljevanje zarad nje. Celske slovenske novine, 1848, str. 92.
- ⁷² S. Radovanovič: Mesto Maribor ..., str. 32; M. Štuhec: O družini v Kranju ..., str. 291; M. Makarovič: Črna in Črnjani ..., str. 23, ista: Predgrad in Predgrajci ..., str. 41–42; J. Hudales: Rojstva, poroke in smrti ..., str. 82; J. Jurančič: Iz šole za narod ..., str. 19–21.
- ⁷³ M. Čer nič: Procesi spreminjanja družine ..., str. 545–46.
- ⁷⁴ Alenka Puhar: Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Ljubljana 1982, str. 120.
- ⁷⁵ Tak izračun je bilo mogoče napraviti za Predgrad. Mariji Makarovič se za dovoljenje za uporabo njenih objavljenih podatkov najtopleje zahvaljujem.
- ⁷⁶ Gunnar Heinesohn, Otto Steiger: Uničenje modrih žensk. Ljubljana 1993, str. 53.
- ⁷⁷ E. A. Wrigley: People, Cities and Wealth, Oxford 1987, str. 2.
- ⁷⁸ J. Hudales, I. Stropnik: Mlinškovo berilo ..., str. 169.
- ⁷⁹ Marija Makarovič: Črna in Črnjani ..., str. 24; ista: Sele in Selani ..., str. 73–77; ista: Predgrad in Predgrajci ..., str. 45–46.
- ⁸⁰ Majda Čer nič: Procesi spreminjanja družine ..., str. 545–46; M. Štuhec: Prebivalstvo Ljubljane ..., str. 135; J. Hudales: Rojstva, poroke in smrti ..., str. 82.
- ⁸¹ Vsi navedeni podatki od tu dalje so preračunani iz tabel 33, 34, 35 in 36 v dodatku.
- ⁸² N. Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Ljubljana, 1989, str. 66 in str. 244.
- ⁸³ Prim. tudi Gorazd Makarovič: Votivi. Ljubljana 1991, str. 26.
- ⁸⁴ F. Braudel: Strukture vsakdanjega življenja ..., str. 99–101.



O DRUŽINAH, IMENIH IN PRIIMKIH IN ŠE ČEM



ajpomembnejše razvojne trende nastajanja družine v župniji Velenje¹ smo že spoznali; največ ob podatkih iz matičnih knjig o porokah, deloma

tudi ob podatkih o rojstvih. Vendar nam matične knjige ne morejo ponuditi popolnejše slike družine v 19. stoletju. Kakšne so bile družine faranov sv. Martina v Velenje nam ne povedo niti podatki, da se je večina prebivalcev župnije poročila zelo pozno, da je bila poroka marsikateremu moškemu ali ženski tudi še v zrelih letih težko dosegljiva.

Mnogo bolj izostreno sliko nam v tem pogledu pokažejo zapisniki duš ali družinske knjige (*Libri status animarum*), ki nazorno predstavijo tudi družinsko strukturo v kakršno so bili rojeni in v kakršni so rasli prebivalci župnije v 19. stoletju. Zapisniki duš s katerimi sem razpolagal so bili skrbno vodeni, v njih pa je dokaj dosledno moč najti podatke o vseh hišah na območju župnije, domačem imenu vsake hiše, imenih in priimkih prebivalcev hiš, deloma tudi o njihovem poklicu, predvsem pa o njihovem družinskem statusu. Pri otrocih v družini so dokaj dosledno navedeni tudi datumi ali vsaj letnice rojstva, včasih pa je razvidna tudi njihova življenska usoda: odhod iz domače hiše med posle, odhod v vojsko, leto poroke, dokaj dosledno pa je naveden tudi datum smrti, če so umrli še v otroških letih.

SLOVENSKA DRUŽINA V EVROPSKEM KONTEKSTU

Podatke iz zapisnikov duš sem skušal primerjati tudi z drugimi podatki iz slovenskega etničnega prostora, ter jih umestiti v širši evropski prostor. Predvsem zato, ker je med evropskimi proučevalci družine še vedno živa misel na "evropski družinski vzorec", ki ga je leta 1965 definiral J. Hajnal, kot model demografskega obnašanja in vzorec družinske strukture, ki je "vsaj že dve stoletji edinstven ali skoraj edinstven na svetu". Meja "evropskega družinskega modela" je po Hajnalovem mnenju potekala "v grobem zahodno od črte Petrograd – Trst".² Hajnalova teza bi bila lahko torej za Slovence, ki se na vse kriplje trudimo veljati za

zahodnjake, dober razlog za preplah. Če bi namreč (bolj za šalo kot zares) položili ravnilo ob zračni črti, ki veže Petrograd s Trstom bi ostala, z izjemo skrajno zahodnega dela Slovenije z najvišjo goro Triglavom in nekaj naselji v dolini Soče, vsa Slovenija na vzhodu.

Kasnejši raziskovalci družine in družinskih struktur v preteklosti so sicer Hajnalove teze, ki so temeljile predvsem na kriteriju visokega deleža neporočenih moških in žensk v starostnih skupinah nad dvajset let, nekoliko relativizirali, z uvedbo novih razločevalnih kriterijev in seveda mnogih novih raziskav, pa so navsezadnje odkrili številna in široka mejna področja ter različice vzhodno in zahodno od prej omenjene črte. Vsekakor pa so kasneje opustili izraz "evropski družinski vzorec" ter ga prekvalificirali v "zahodnoevropski", povrh pa ugotovili še obstoj mnogih variant zahodnega vzorca, ki ga najdemo npr. v srednjeevropskem prostoru, obstoj t.i. "mediteranskega" vzorca, ki se po nekatereh značilnostih približuje vzhodnoevropskemu itd.

Peter Laslett, ki sodi med najjemennejše raziskovalce zgodovine družine, je strnil nekatere najpomembnejše značilnosti zahodnega in srednjeevropskega tipa družine v naslednje kriterije, ki v glavnem v obrnjenem smislu veljajo za mediteransko ali vzhodno družino:

- Nova družina (gospodinjstvo) pogosto nastane prav s poroko zakonskega para, dokaj pogosto pa tedaj novopečeni zakonski mož postane tudi družinski poglavar (gospodar).
- Moški in ženske se poročajo dokaj pozno glede na svojo dobo seksualne zrelosti, starostna razlika med zakoncema pri prvi poroki pa je relativno nizka in z visokim deležem, žena starejših od njihovih mož. Delež vdov, ki se ponovno poročijo je zelo visok, vendar je zelo visok tudi delež moških in žensk, ki se nikoli ne poročijo.
- V primerjavi z vzhodno Evropo ali Sredozemljem je v zahodni in srednji Evropi v družinah zelo visok delež gospodinjstev sestavljenih iz neporočenega samca ali samke, delež sorodnikov (razen zakonskega partnerja in otrok) pa je nizek, prav tako kot je nizek tudi delež več kot dvogeneracijskih družin. Po uveljavljeni klasifikaciji družinskih tipov je tako v zahodni Evropi najpogostejša oblika družine dvogeneracijska jedrna družina, v kateri živijo le starši in otroci, dokaj pogosta, zlasti v osrednji Evropi je tudi ti. razširjena družina, v kateri prebivajo še starši ali pa bratje in sestre družinskega gospodarja ali gospodarice, zelo malo pa je večjedrnih in kompleksnih družinskih tipov, ki pa prevladujejo v vzhodnem tipu družine.
- Starost mater med rojevanjem otrok je relativno visoka, tako glede na celotno pričakovano oz. doživljeno življensko dobo mater kot tudi glede na materino dobo rodnosti, zato je tudi število otrok oz. družinskih članov relativno nizko, delež gospodinjstev, ki ne štejejo

več kot tri člane pa zelo visok. Tudi število odraslih oseb v družinah je dokaj nizko, razen v srednjeevropski različici zahodne družine, kjer jih je precej več. Prisotnost znatnega deleža oseb v gospodinjstvu ki niso neposredno v sorodu z jedrno družino ali pa sploh niso v sorodstvu z njo (poslov) je zato dokaj običajna.³

Ne glede na politične in druge konotacije, ki jih taka delitev vendarle ima, Slovenija ostaja vzhodno od znamenite Hajnalove črte Petrograd – Trst, ki je v grobem še veljavna. Analiz naših tovrstnih podatkov, ki bi nas spravili iz "nevarne bližine" vzhoda skorajda ni, saj so bila doslej obdelana le nekatera osrednjeslovenska področja in kraška območja. Kot neke vrste izhodišče za razmišljanje o strukturi družine pri nas pa je doslej veljalo mnenje pravnega zgodovinarja S. Vilfana, da "slovenska družina spada v evropski tip dvogeneracijske družine, ki je v preteklosti prevladoval v revnejših slojih in pri mestnem prebivalstvu, medtem ko je pri premožnejših in pri kmečkem prebivalstvu prevladoval razširjeni tip družine oz. velika družina".⁴

Prve podrobnejše mikrozgodovinsko študije prebivalstva tako sliko že nekoliko popravljajo, vsaj v tistem delu, ki govori, da pri premožnejših Slovencih v mestu in na podeželju nasploh prevladuje razširjeni tip družine. Vendar gremo lepo po vrsti in poglejmo "velenjske" podatke v luči navedenih kriterijev "zahodnosti" družinskih tipov.

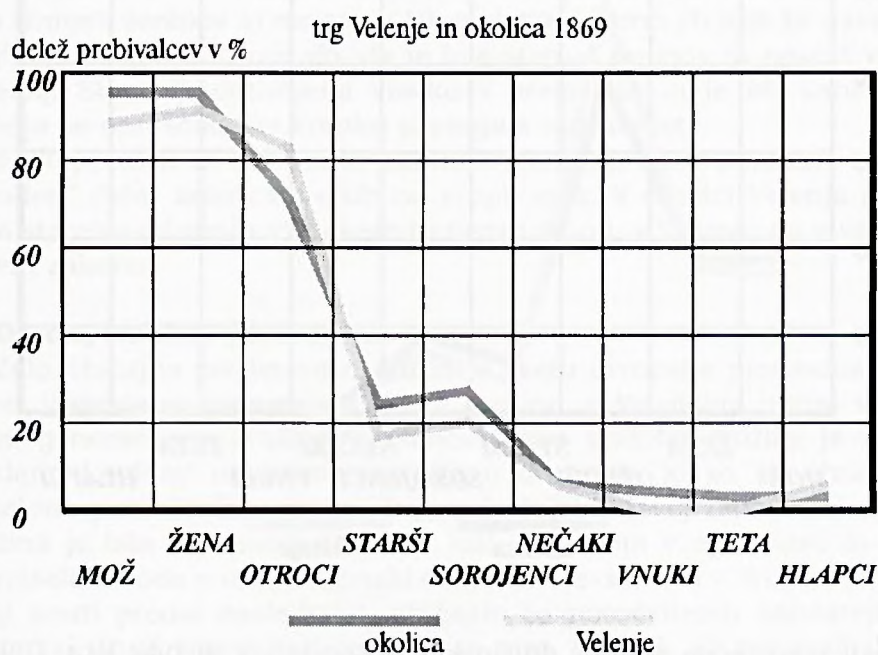
Sklepanje zakonske zveze

V "zahodnem tipu družine" je sklenitev zakonske zveze hkrati vedno pomenila tudi nastanek novega, samostojnega gospodinjstva, medtem ko je bilo v srednjeevropskih deželah to le običajno. Podatki iz zapisnikov duš o tem sicer ne pričajo neposredno, saj zajemajo družine v zelo različnih fazah njihovega razvoja ter so med njimi tako družine, ki so šele nastale z zakonsko zvezo, kot tudi družine iz katerih otroci že odhajajo. Na osnovi analize družinskih vlog 101 družine iz velenjske župnije v letu 1869 in 189 družin iste župnije v letu 1899 pa vendar lahko sodimo, da je bilo nastajanje samostojnih gospodinjstev, neodvisnih od staršev, dokaj običajno. Rezultate iz leta 1869 prikazujeta diagrama o družinskih vlogah v katerih nastopajo prebivalci župnije Velenje v zapisniku duš iz leta 1869, ki tudi sicer nazorno pričata o strukturiranosti tedanjih družin.

Tisto kar nas tu predvsem zanima je dejstvo, da povprečno v vsaki peti družini župnije najdemo starše hišnega gospodarja ali gospodinje; v Velenju je bilo takih družin 17,1 %, v kmečki okolici 24,2 %. Sicer pa starši predstavljajo 3,6 % prebivalstva v Velenju in 5,7 % v okolici. Omenjene družine seveda niso edine v župniji, s katerimi so ob nastanku pod isto streho sobivali tudi starši, saj so v trenutku zapisa v družinsko knjigo nekateri med njimi že preminili, vendar pa hkrati sobivanje mlade družine in staršev še ne pomeni nujno tudi gospodarske odvisno-

sti. Približno polovico staršev v okolici Velenja namreč zapisnik duš iz leta 1869 označuje za preužitkarje, kar pomeni, da so bili njihovi potomci ob sklenitvi poroke gospodarsko samostojni, kljub temu, da so živeli skupaj s starši. Brate in sestre, tete, strice, nečake, vnuke in druge sorodnike zasledimo v povprečju v vsaki četrti družini v Velenju (v 24,5 % družin in predstavljajo 12,5 % prebivalstva) in v vsaki tretji družini v okolici (v 38 % družin in 17,2 % prebivalstva).

Diagram 16: DELEŽ DRUŽIN PO ZASTOPANIH DRUŽINSKIH VLOGAH

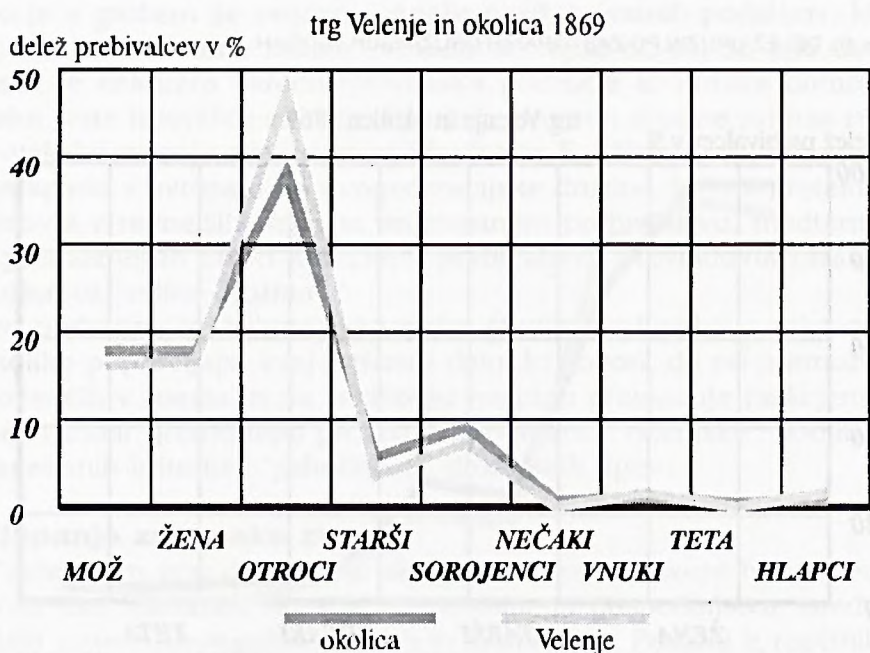


Natančno trideset let kasneje so se velenjske trške družine v tem pogledu mnogo bolj približale zahodnim standardom, saj starše hišnega gospodarja ali gospodinje, ki bivajo v istem gospodinjstvu z njimi zasledimo v manj kot vsaki deseti družini (7,1 % družin in 1,6 % prebivalstva), ostale sorodnike pa še vedno v 23,5 % družin in predstavljajo 6,8 % prebivalcev Velenja leta 1899.⁵

V podeželskem zaledju Velenja pa si je bilo konec 19. stoletja še vedno težje ustvariti novo gospodinjstvo kot v trškem Velenju. Ko so novi hišni gospodarji po dolgem čakanju na smrt ali onemoglost staršev, prevzeli grunt ali morda le kočlarijo, so morali v kar v 22 % družin prevzeti še skrb za svoje ali ženine ostarele starše (ti so predstavljali 7 % prebivalstva). Skoraj v polovici gospodinjstev (49 %) pa so na posestvih ostali še njihovi samski bratje in sestre ali drugi sorodniki. Tak družinski

vzorec je seveda daleč od zahodnoevropskega, kakršnega npr. ob istem času srečamo v Velenju, zato pa je seveda bolj podoben "srednjeevropskemu vzorcu" iz evropskega alpskega prostora, kjer so poznali institucijo "prevžitka".

Diagram 17: DELEŽ PREBIVALCEV PO DRUŽINSKIH VLOGAH LETA 1869



Tudi povprečna starost družinskih gospodarjev je bila leta 1899 v župniji po istih podatkih dokaj visoka. Družinski gospodarji so bili v Velenju namreč stari v povprečju 48,3 leta, v Spodnjem Šaleku in Cirkovcah prav tako (48,5 in 48,8 let), v Zgornjem Šaleku pa še nekaj starejši (51,3 leta). Gospodinje so imele v Velenju v povprečju 42 let, podobno kot v Spodnjem Šaleku (41,1), starejše pa so bile v Cirkovcah (46,8 let) in Zgornjem Šaleku (48,3 leta).

Seveda lahko na problem nastajanja samostojnih gospodinjstev ob poroki pogledamo še skozi optiko podatkov o deležu ženinov ali nevest, ki so se poročili v času, ko so bili njihovi starši še živi. Ustrezno tabelo smo navedli že v prejšnjem poglavju in kaže, da se je v drugi polovici 19. stoletja v kmečki okolici Velenja manj kot 40 % ženinov poročilo v času, ko je bil njihov oče še živ, nekaj več kot polovica pa imela ob sklenitvi zakona živo mater. V trgu je bila situacija le nekoliko boljša; živega očeta je imelo ob poroki 45,7 % ženinov, matere pa so dočakale poroke

svojih sinov v 58,5 % primerih. Do neodvisnosti in samostojnega življenja, ki ga je poroka pomenila, so se torej farani velenjske župnije prikopali torej šele potem, ko je nekdo od njihovih najbližjih (običajno oče) s svojo smrtjo napravil prostor za novo družino in novo eksistenco. To seveda mnogo bolj velja za podeželje in mnogo bolj za moške kot za ženske.

Naslednja dva kriterija, ki opredeljujeta zahodno evropsko družino sta povezana z relativno visoko starostjo žensk v času njihovega rojevanja, kar običajno pomeni tudi zelo visoko starost neveste ob sklenitvi prvega zakona, ter visoko stopnjo žena starejših od njihovih mož. Podatki o starosti ženinov in nevest v 19. stoletju, ki smo jih tudi že navedli v poglavju o porokah, pričajo, da je bila starost ženinov in nevest vsaj v osrednji Sloveniji potisnjena visoko v zrela leta in je ob koncu 19. stoletja še naraščala ter krepko presegala trideset let.

Tudi podatki o starostnih razlikah partnerjev so pokazali "dovolj zahoden" delež žensk starejših od svojih mož. V okolici Velenja je bila žena starejša od moža v vsakem tretjem zakonu, v Velenju pa v vsakem petem zakonu.

Otrok, kolikor jih Bog da ...

Zelo običajna predstava o družini v svetu evropske predindustrijske dobe, je podoba rodovne ali velike družine, s številnimi otroki in vsaj tremi generacijami družinskih članov. Tako podobo družine je zarisal Frederic Le Play na osnovi izročila o družinah, ki so se ohranile v nekaterih predelih Evrope, ki jih je industrijski razvoj zaobšel. Rodovna družina je bila ukoreninjena v eni hiši, ki je bila v njeni lasti in jo je prenašala iz roda v rod. Družinski oče, edina avtoriteta v družini, jo je ob svoji smrti predal nasledniku, običajno že poročenemu najstarejšemu sinu. Vsi drugi sinovi in hčere, ki se niso poročili ali pokazali dovolj podjetnosti, da bi osnovali nov rod, so ostali doma. Sprejeli so oblast novega družinskega poglavarja, delali na družinskem posestvu ali v obrtni delavnici za skupno dobro, sodelovali pri vzgoji nečakov in nečakinj in se sprijaznili s tem, da si sami družine ne bodo nikoli ustvarili. Tudi posli, kjer so jih sploh potrebovali, so bili del družine in so ji bili predani ter so ostajali v hiši neredko vse življenje.

Vzgoja otrok je potekala doma, v družinskem krogu in je dajala trdno poklicno in moralno vzgojo, ki je temeljila na tradicionalnih moralnih normah, bogaboječnosti, upoštevanju hierarhije, spoštovanju starejših in zagotavljala stabilnost in trdnost družine in družbe. Družbena in industrijska revolucija naj bi ta sistem rodovne družine v temeljih zamajala. Napoleonski Code civile je uzakonil nujne dedne deleže in naenkrat je bilo vse negotovo; sinovi so odhajali od hiše in si takoj ustvarili družine, bratov in sester nič več ni vezalo na tradicionalno domače

ognjišče in drug na drugega, prepiri ob dedovanju so bili pogosti, rodovna tradicija je izginjala. Velike družine so razpadle v male, zakonci pa so omejili svojo plodnost, stari svet je bil izgubljen.⁶

Taki podobi družine so se konec šestdesetih let uprli britanski zgodovinarji iz Cambridga, ki so z računalniško analizo več kot sto popisov prebivalstva dokazali, da v svetu predindustrijske družbe zahodne Evrope take družine preprosto niso obstajale ali pa so bile zelo redke. Le Playeve teze so ostale tudi še kasneje močno upoštrevane, zlasti pri sociologih.⁷ Deloma jim je podlegla celo Alenka Puhar v svoji imenitni knjigi o zgodovini otroštva, čeprav je sicer razkrinkala celo vrsto mitov o družini in še zlasti o materinstvu. Pisala je namreč o strahotni potrebi po ustvarjanju novih življenj, o desetih, petnajstih ali celo dvajsetih otrocih, čeprav jih več kot polovica ne bo prerasla najnežnejših otroških let.⁸ Nemogoče je zanikati, da so take družine v 19. stoletju in pred tem pri nas res obstajale; sam poznam primer izjemne družine na Paškem Kozjaku, kjer je ena mati povila 22 otrok. Toda o takih družinah lahko beremo v časopisju tudi danes (v Braziliji ali Italiji npr.), pa vendar vemo, da so izjeme.

Družine s petnajstimi ali dvajsetimi otroci so bile očitno izjemne tudi v 19. stoletju, saj iz doslej znanega gradiva (župnija Velenje in Črna na Koroškem) ne poznam primera družine, ki bi imela več kot 13 otrok, zelo redke pa so bile tudi družine z 10 otroki. Navsezadnje o tem govori že ljudsko izročilo, ki poudarja izjemnost in posebnost desetih bratov in desetic, ki so morali iti od doma po svetu s trebuhom za kruhom, saj kakor je zapisal Oroslov Caf⁹ leta 1844 po ljudski pesmi nekje na Štajerskem:

Marija pravi, govori:

Kaj je le desetega,

Vse mora v desetino iti.

Povprečna velikost družine v različnih zahodnoevropskih državah se je v glavnem vrtela okrog pet članov, se pogosto spustila do 4,5 izjemo – ma celo pod 4 in se le redko povzpela nad 5,5 članov na družino, kar seveda pomeni, da je bilo povprečno število otrok v družinah med dva in tri. Zanimivo (zlasti za ocenjevanje Le Playeve teze o rodovni družini) je tudi, da nikjer v zahodni Evropi v 19. stoletju, ko je bila industrijska revolucija v polnem razmahu, niso opazili bistvenega zmanjšanja povprečnega števila družinskih članov. Morda bi lahko trdili prej obratno – na primeru nekaterih analiziranih župnij je celo naraščalo. Poglejmo si nekaj vzorcev posameznih župnij in krajev.

Slovenski podatki, kakorkoli so še nepopolni, kažejo vsaj za del slovenskega ozemlja podobne tendence, kot jih lahko opazimo tudi drugje v zahodni Evropi. Seveda ob predpostavki, da je povprečno

število družinskih članov od 4,12 v Kranju sredi 18. stoletja naraščalo proti velenjskemu povprečju 5,01 dobrih sto let kasneje. Zelo zanimivo pa je neznansko povečanje povprečnega števila družinskih članov v Šmartinskih Cirkovcah, ki ga bo potrebno še posebej raziskati.

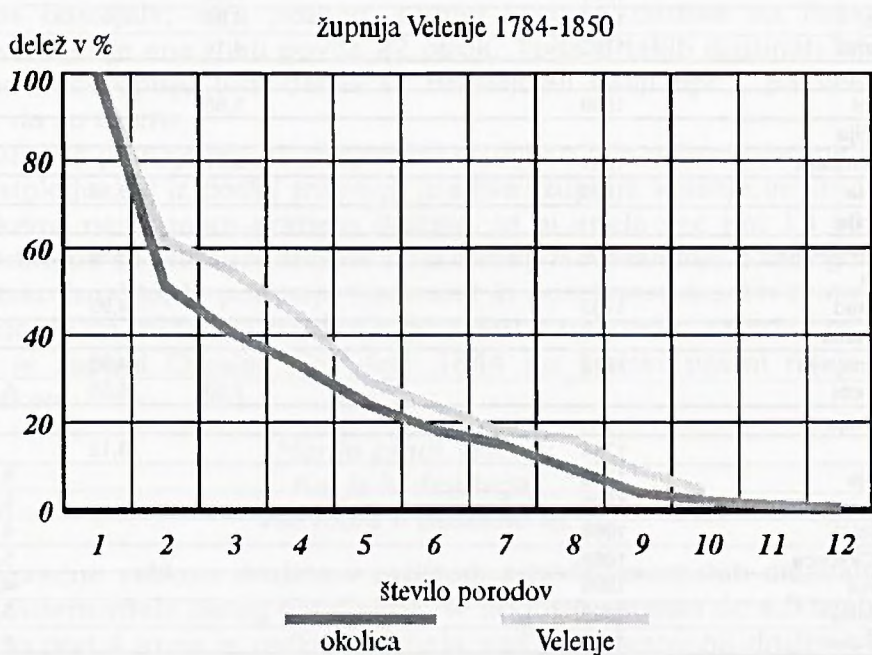
Tabela 18: POVPREČNO ŠTEVILO ČLANOV NA DRUŽINO¹⁰

KRAJ/ZUPNIJA	LETO	STOLETJE			
		16.	17.	18.	19.
Anglija					
Western Isle	1770				5,25
Clayworth			4,09	4,43	4,21
Corfe Castle			4,84	4,42	
Ealing		4,75			4,50
Puddletown				3,97	4,77
Italija					
Rim	1621		3,60		
Toffiel	1629		4,50		
Colorno	1782		4,16		
ZDA					
Bristol	1689		5,85		
Nemčija					
Württemberg	1687		5,77		
Poljska	1720			5,40	
Francija					
Pas-de-Calais	1778			5,05	
Srbija					
Beograd	1733			4,95	
Japonska					
Nishinomiya	1713			4,95	
Yokouchi			7,00	5,50	5,10
Slovenija					
Kranj	1754			4,12	
Velenje	1869				5,01
Sp.Šalek	1869				5,42
Zg.Šalek	1969				4,91
Šm.Cirkovce	1869				5,34
Velenje	1899				4,23
Sp.Šalek	1899				5,32
Zg.Šalek	1899				4,22

Ob tako nizkih povprečjih števila družinskih članov na družino je seveda razumljivo, da slovenske družine niso mogle imeti po "deset, petnajst ali celo dvajset otrok". V Kranju, kjer so leta 1754 družine imele povprečno le po 1,71 otroka, so prevladovalе družine z enim ali dvema otrokoma, manj je bilo družin s tremi ali štirimi otroki, zelo redke pa so bile že tiste s petimi otroki. Število rojenih otrok je bilo seveda večje, vendar je bila otroška smrtnost, podobno kot povsod po Evropi v tistem času, zelo visoka. Delež otrok na družino je znižalo tudi precejšno število otrok, ki so že kmalu po 10 letu odhajali iz družine služiti.

Najbolj realne podatke o rodnosti žensk zato dajejo matične knjige z metodo družinske rekonstitucije. Ta metoda družin je bila deloma opravljena za župnijo Velenje, kjer tudi tako dobljeni podatki kažejo presenetljivo nizko rodnost. V velenjski kmečki okolici je npr. od 252 mater, ki so v obdobju od 1785 do 1850 rojevale svoje otroke, desetega brata ali desetnico donosile in rodile le 4, dve sta imeli potem še enajstega in le ena med njimi je rodila še dvanajstega otroka. Po drugi strani pa je polovica mater iz velenjske okolice, zabeleženih v matičnih knjigah med letoma 1784 in 1850, rodila le enega otroka, v Velenju pa je bilo takih mater okrog 40 %. Tudi ti podatki ponovno zastavljajo vprašanje o obstoju neke vrste kontracepcije in planiranja velikosti družine v 19. stoletju.

Diagram 18: ŠTEVILO PORODOV

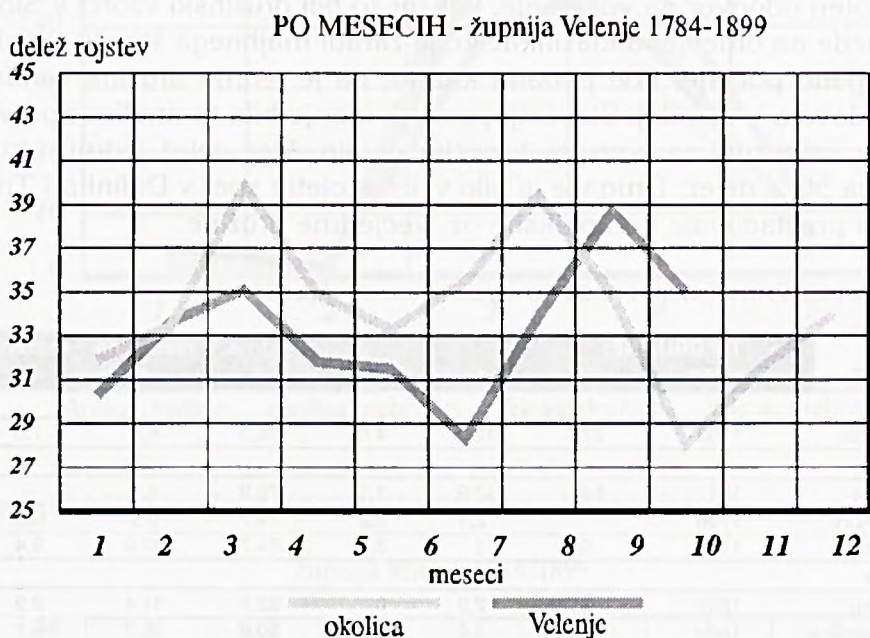


Seveda pa lahko majhno število otrok pripišemo tudi visoki starosti, pri kateri so ženske stopale v zakon, potem ko je bilo za marsikatero mimo že skoraj polovico njene rodne dobe. Prav nižja povprečna starost mater v Velenju je verjetno "zakrivila", da so Velenjčanke v prvi polovici 19. stoletja imele več otrok kot njihove sosede iz okolice. Tudi povprečni porodni presledki med enim in drugim rojstvom so bili v Velenju okrog 30 mesecev, v okolici pa okrog 33 mesecev.

Rezultat take porodne oz. fertilne strategije lahko opazujemo v zapisniku duš iz leta 1869, ko so ženske v župniji Velenje imele v povprečju

nekaj več kot 2 otroka; v Velenju (2,8), v kmečki okolici pa le med 1,8 in 2,3. Tako kot v Kranju stoletje prej, so rodile sicer več otrok, vendar je bila smrtnost otrok do 10. leta vsaj do leta 1850 v kmečki okolici več kot 40 % in v Velenju le malo višja. Tako bi lahko računali na žensko v povprečju 4 porode s povprečnimi porodnimi presledki, ki so bili dolgi skoraj tri leta in so bili v župniji običajni za obdobje od 1785 do 1850.

Diagram 19: PORODNI PRESLEDKI GLEDE NA ZAPOREDNOST PORODA MATER IZ ŽUPNIJE VELENJE 1784-1850



Nekoliko previdnosti pri postavljanju trditev o majhnem številu otrok povsod v Sloveniji v 19. stoletju pa vendarle ni odveč. Na področju z nekoliko nižjo povprečno starostjo žensk ob poroki, v Dolini pri Trstu je imela družina povprečno 5,3 otroke. Še višje povprečje rojstev kaže primer Most pri Ljubljani, kjer se je rodilo povprečno 7,2 otroka na družino, v socialno najnižjih slojih celo 7,9 otroka na družino, pri čemer gre tu za primer naselja, ki ga je industrializacija že močno zajela. Šele številne nadaljne raziskave matičnih knjig in zapisnikov duš bodo pokazale ali gre v enem in drugem primeru za izjemo.¹¹

Družinske oblike in tipi

Bistven in najbolj uporabljan kriterij za razmejitev med zahodno in vzhodnoevropskim družinskim vzorcem je delež ti. jedrnih družin, v katerih so živeli le starši z otroci. Pri tem se opirajo na klasifikacijo družin,¹² ki jo je leta 1972 predlagal Peter Laslett in zajema pet osnovnih

in 19 podtipov družine (natančneje klasifikacijo navajam v dodatku). Prvi tip predstavljajo samska ali vdovska gospodinjstva, drugi tip gospodinjstva, ki niso družine, v njih pa skupaj živijo osebe, ki so lahko sorodniki ali ne, tretji tip so ti. jedrne ali enostavne družine, v katerih živijo starši z otroci, četrti tip družin so razširjene družine, v katerih so jedrni družini pridruženi še sorodniki; starši, vnuki, sorojenci, nečaki itd. Peti tip družine predstavljajo kompleksne oz. sestavljene družine, ki jih sestavljata vsaj dve jedrni družini.

Enoten odgovor na vprašanje, kakšni so bili družinski vzorci v Sloveniji, glede na omenjeno klasifikacijo, je zaradi majhnega števila raziskav še tvegano početje. Prvi podatki kažejo, da je jedrna družina vendarle prevladovala v osrednji Sloveniji povsod, kjer je bila ta analiza opravljena. To velja tudi za povsem kmečka okolja, kjer delež jedrnih družin presega 50 % delež. Drugače je bilo v 19. stoletju spet v Dolini pri Trstu, kjer so prevladovale kompleksne oz. večjedrne družine.

Tabela 19: DELEŽI DRUŽINSKIH TIPOV PO KLASIFIKACIJI P. LASLETTA:¹³

DEŽELA NASELJE	TIP DRUŽINE: LETO	N	1	2	jedrna 3	razširjena 4	sestavlj. 5
Anglija							
Corfe Castle	1790	272	12,0	4,0	76,0	8,0	1,0
Francija							
Triel/Seine	1817	541	17,9	1,1	76,9	4,1	–
Ajaccio/Kors.	1796		2,1	2,2	74,7	5,5	13,5
Bulan/Piri.	1793	53	0	3,7	54,7	32,0	9,4
Slovenija							
Velenje-trg	1869	35	2,9	0	62,8	31,4	2,9
Velenje-okolica	1869	62	4,6	1,5	50,8	36,9	6,1
Črna na Kor.	1764		19,8	–	71,2	9,6	–
Črna na Kor.	1844		4,5	–	90,1	5,4	–
Dolina	1830-45		3,6	–	40,0	7,3	48,5
Dolina	1845-70				34,7	11,6	46,2
Dolina	1870-90				28,8	9,2	58,2

Laslettova metodologija je bila deloma tudi kritizirana, saj so nekateri upravičeno opozarjali, da ima po njegovi metodologiji vdova, ki živi sama, statistično prav enako težo kot razširjena ali kompleksna družina z desetimi ali več člani. Zato sem to kritiko upošteval in za župnijo Velenje v letu 1869 ugotavljal ne samo, koliko družin spada v določen tip družine, ampak tudi kakšen delež prebivalcev živi v njih. Rezultati so prikazani na diagramu. Razlike so res znatne in pri kmečki okolici župnije celo spremenijo predstavo o prevladi jedrnega tipa družine, saj je potemtako v jedrnem tipu družine živelo 39,9 % prebivalcev, v razširjeni družini pa 48,5 % prebivalcev kmečkih naselij župnije Velenje.

Diagram 20: DELEŽ DRUŽIN IN PREBIVALSTVA PO TIPIH V ŽUPNIJI VELENJE

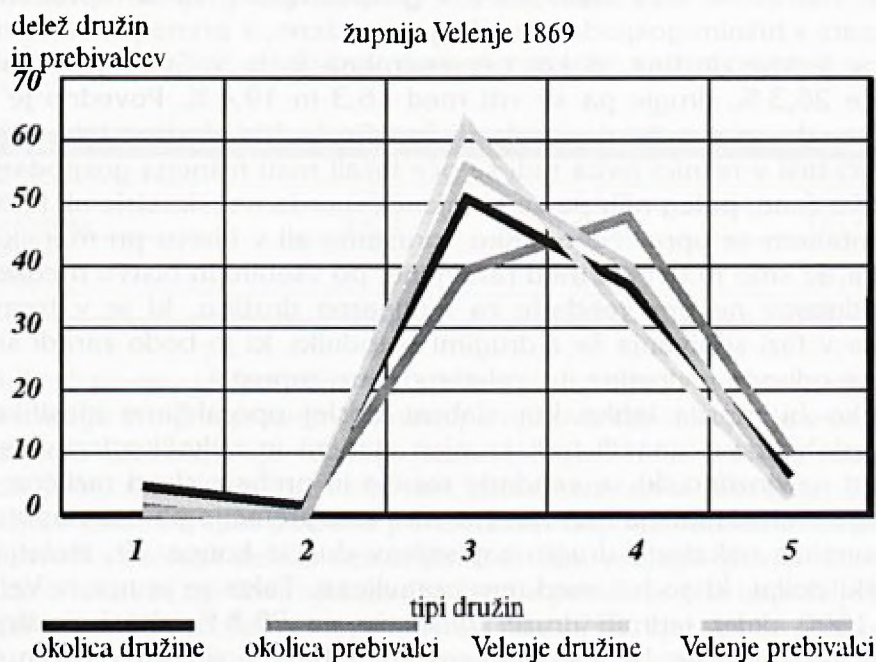
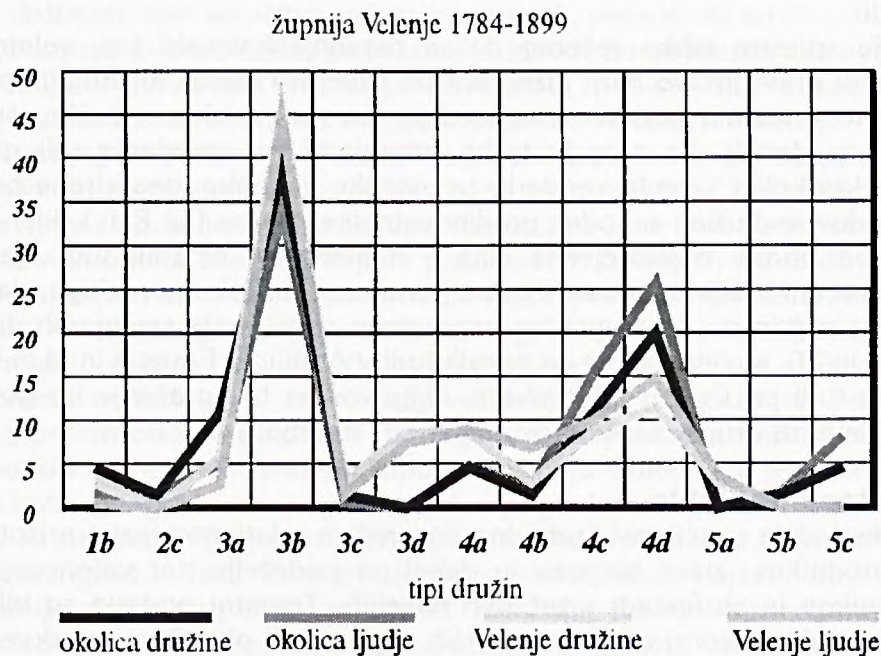


Diagram 21: DELEŽ DRUŽIN IN PREBIVALSTVA PO TIPIH V ŽUPNIJI VELENJE



Že iz diagramov o družinskih vlogah prebivalcev župnije smo videli, da je statistična teža tistih oseb v gospodinjstvu, ki so sorodstveno povezani s hišnim gospodarjem ali njegovo ženo, v primerjavi s številom članov jedrne družine, dokaj nepomembna in le v Spodnjem Šaleku doseže 26,3 %, drugje pa se vrti med 16,3 in 19,4 %. Povedno je tudi dejstvo, da so v celotni populaciji župnije le štiri družine take, kjer v domači hiši v resnici živita tudi še oče in/ali mati hišnega gospodarja in njegove žene, poleg njih pa še sorojenci, morda nečak, stric ali teta itd. Potemtakem se upravičeno lahko vprašamo ali v bistvu pri marsikateri družini, ki smo jo uvrstili med razširjene, po vsebini in bistvu medsebojnih odnosov ne gre vendarle za nuklearno družino, ki je v trenutku popisa v fazi sobivanja še z drugimi sorodniki, ki jo bodo zaradi smrti, poroke odhoda iz družine itd. relativno hitro zapustili.

Tako bi morda lahko kot slabost doslej uporabljane klasifikacije družinskih tipov označili tudi še njen statični in nekoliko formalistični pogled na družino, ki se vendarle razvija in prehaja skozi različne faze svojega individualnega razvoja. Na tako interpretacijo pa nas napotujejo tudi analize nekaterih drugih zapisnikov duš iz konca 19. stoletja¹⁴ v Šaleški dolini, ki so bili med tem opravljene. Tako se je npr. v Velenju leta 1900 delež jedrnih družin zvišal že na 75,5 %, delež razširjenih družin pa znižal na 14,3 %, medtem ko je bil v Šoštanju v istem času delež jedrnih družin že 85,1 procenta. Še več, tudi v kmečkih okoljih, kot so bile Bevče v župniji sv. Martina pri Velenju, je moč konec 19. stoletja našteti več kot 60 % jedrnih družin in manj kot 20 % razširjenih družin.

Na splošno lahko rečemo da so osrednjeslovenski (oz. velenjski) podatki prav gotovo bližji južni, kot pa severni Franciji ali Angliji, medtem ko tovrstnih podatkov za srednjo Evropo, z izjemo Česke, še ne poznam dovolj. Za zdaj je težko odgovoriti na vprašanje, ali gre v kmečki okolici Velenja vendarle za ostanke nekoliko idealizirane podobne rodovne družine zahodne predindustrijske družbe (Le Play), kjer so v hiši po poroki najstarejšega sina – naslednika, ostajali tudi njegovi neporočeni bratje in sestre. Možna je namreč tudi druga razlaga, da gre v našem primeru že za proces ponovnega naraščanja razširjenih družin v 19. in 20. stoletju, ki so ga opazili tudi v Angliji in Franciji in ki je tako izrazit tudi pri Črni na Koroškem. Odgovor na to vprašanje bo gotovo dala analiza drugih zapisnikov duš iz 19. stoletja.

Hlapci in dekle

Naslednja značilnost "zahodne družine" je relativno visoka prisotnost nesorodnikov, zlasti hlapcev in dekel na podežlju, ter vajencev, pomočnikov in služinčadi v urbanih naseljih. Tovrstni podatki so bili pri nas obdelani skoraj izključno v širših regionalnih okvirih, po cerkvenem

štetju iz leta 1754 v koroških, krajskih in štajerskih župnijah ljubljanske škofije ter po štetjih prebivalstva iz leta 1900 in 1910.

Tabela 20: RAZMERJA MED DRUŽINSKIMI ČLANI IN POSLI TER NAJETO DELOVNO SILO OZ. DNINARJI¹⁵

Pokrajina	1754	1900	1910
Kranjska	5,7 : 1	4,0 : 1	5,6 : 1
Štajerska	4,9 : 1	3,0 : 1	3,0 : 1
južna Koroška	2,6 : 1	1,2 : 1	1,2 : 1
Prekmurje		4,5 : 1	
Goriška		6,0 : 1	6,6 : 1
Istra		11,5 : 1	10,5 : 1

Največ poslov je torej bilo na južnem Koroškem, na severnem robu slovenskega etničnega ozemlja, nato pa njihovo število upada v osrednji in vzhodni Sloveniji, kjer dosega razmerja med 3 in 5:1. Še močneje upada proti zahodu in na skrajnem zahodnem delu Slovenije doseže najnižjo točko, saj tam potrebe po tovrstnih dopolnitvah delovne sile ni bilo, zaradi visokega deleža sestavljenih družin, večjega števila otrok itd.

Edina lokalno-zgodovinska študija števila poslov je bila napravljena na osnovi seznama prebivalcev mesta Kranj leta 1754, kjer je bilo gospodinjstev s posli nad 40 %. Analiza podatkov je pokazala, da so bili posli skoraj izključno mladi, saj v starostnih skupinah nad okoli 25 let število služinčadi, pa tudi pomočnikov močno upade. Ugotovljeno je bilo tudi, da že skoraj 50 % deklet v starosti okrog 15 let ter le nekaj manj fantov biva pri tujih družinah, kjer se očitno udinjajo kot posli, pomočniki itd.¹⁶

Ob koncu bi morda kdo pričakoval odgovor na uvodoma zastavljeno vprašanje ali slovenska družina po navedenih značilnostih Slovenije bolj sodi v zahodno ali vzhodno evropski prostor. Vendar tovrstnega odgovora za zdaj ne moremo ponuditi. Predvsem zato, ker je po stanju doslej opravljenih maloštevilnih raziskav, ki so zelo različno (ne)ambiciozno zastavljene, opravljene z različnimi metodami in v različnem obsegu, včasih nemogoča celo primerjava posameznih dobljenih rezultatov. Tako pogosto nimamo niti odgovorov na najpreprostejši vprašanji: kdaj in koliko. Ko bomo, po vrsti lokalnih demografskih študij župnij in drugih teritorialnih enot od 16. do 20. stoletja, ki bodo zastavljene in izpeljane po enotni metodologiji, lahko odgovorili še vsaj na vprašanji kako in zakaj, potem bo seveda o tem že mogoče resneje razpravljati. Vsekakor pa se kot neke vrste delovna hipoteza ponuja trditev, da je Slovenija, tako kot v geografskem pogledu, tudi v pogledu razširjenosti družinskih tipov in načina življenja v družinah, ki je s tem povezano, vendarle ob črti Leningrad – Trst. Pri tem spada, paradoksalno, najzahodnejši del Slovenije skoraj zagotovo na vzhod, oz. bolje rečeno v mediteransko različico vzhodnoevropskega tipa družine. Ali imamo vzhodnoevropski

del družine tudi kje na vzhodu Slovenije (npr. v Prekmurju, podobno kot v nekaterih predelih Madžarske, ali pa v Beli Krajini), katere so bistvene razlike v družinski tipologiji med mestom in vasjo, med revnimi in bogatimi pa so vprašanja, ki jih bomo še morali raziskovati.

O IMENIH IN PRIIMKIH

Že v uvodnem poglavju smo nakazali, da matične knjige in zapisniki duš vsebujejo celo vrsto podatkov, ki imajo z rojstvi, porokami, smrtjo ter z družino in družinskim življenjem le malo opraviti, pa vendar niso nezanimivi. Nekatere med njimi preglejmo v tem zadnjem poglavju.

Nomen est omen

Tako pravi star latinski pregovor, ki pomeni, da je ime vse; v njem se zrcali usoda ljudi, ki ga nosijo, kasneje, zlasti v časih, o katerih pišemo, pa je izbira imena pomenila vsaj vero v to, da bo ime določilo otrokovo usodo ali poudarilo lastnost, ki je z imenom povezana. Pomena posameznih imen iz tuje kulturne tradicije naši predniki najbrž niso več poznali, zato pa so najbolj pogosto otrokom dajali ime, ki ga "otrok v peščici prinese", torej ime najbližjega svetnika. Sicer pa je veljalo, naj bi otrok ne krščevali "nazaj", ker bi tak otrok zaostal v razvoju, ampak naprej, pa še to ne več kot 3 tedne, ker sicer svetnik – zaščitnik izgubi moč. Razlogi za dajanje imen pa so bili zlasti od 19. stoletja dalje včasih tudi drugačni; povezani z družinsko tradicijo, po kateri so npr. prvorojenci v družini dobili ime očeta ali pa deda, ali pa so ime poiskali med sočasnimi vladarji, pri drugih osebah iz sorodstva ali soseščine, ki so jih starši spoštovali itd.¹⁷ Seveda pa bodo nagibi, ki so botrovali temu ali onemu imenu, ki so ga naši predniki dobili ob krstu, največkrat ostali neznani.

Že na prvi pogled nam zbrani in obdelani podatki iz matičnih knjig povedo, da se je izbira imen, ki so jih ob krstu dobivali naši predniki v prejšnem stoletju, do danes bistveno spreminjala. Bera imen, ki so jo namenili svojim potomcem, je bila precej bolj skromna kot bera imen, ki jih danes namenjamo svojim otrokom. Danes namreč poznamo na Slovenskem več tisoč inacic različnih moških in ženskih imen, medtem ko so več kot dva tisoč otrokom, ki so se v župniji rodili v prvi polovici 19. stoletja, znali nadeti le manj kot petdeset moških in manj kot sto ženskih imen.

Res pa so bila med njimi mnoga že pozabljena in lepa, domače zveneča imena. Nalašč nisem zapisal slovenska, kajti imena res niso bila slovenska, saj med njimi ne najdemo niti enega izmed okrog štiristo znanih slovanskih imen, ki so jih vsaj do 15. stoletja že povsem nado-

mestila imena, ki izhajajo iz hebrejske, grške, latinske ali germanske tradicije. Danes je med sto najpogostejšimi imeni približno četrtna slovanskih, petina hebrejskih in petina grških, nekaj več kot desetina latinskih in nekaj manj kot desetina germanskih.¹⁸

Preden pa pogledamo, kakšna imena so dajali svojim otrokom naši predniki v 19. stoletju, se ozrimo še nekaj stoletij nazaj, ko nam urbarji¹⁹ iz 15. stoletja dokazujejo, da je v Šaleški dolini največ moških (34,6 %) nosilo krstna imena, ki izvirajo iz grščine. Najpogostejši med njimi je bil Jurij, saj je skoraj vsak deseti (9,1 %) podložnik zahodnega dela Šaleške doline v 16. stoletju slišal na to ime, ki so ga običajno zapisali po slovensko kot Juri ali Jury in ne v latinizirani obliki Georgius, kot je bilo bolj običajno kasneje. Glede na to, da besedni koren v grščini pomeni "kmet", je bila pogostost imena pomenljiva, čeprav ni zelo verjetno, da bi naši predniki pomen te besede v resnici poznali. Bolj verjetno je bilo vplivnejše dejstvo, da je bil "Sand Georgi" ali "St. Jorgen" zavetnik škalske cerkve, tedaj najpomembnejše cerkve v Šaleški dolini.

Druga dokaj pogosta imena, ki so izvirala iz grščine pa so bila še Gregor – v pomenu "buden, živ" (7 %), Andrej – možat, pogumen (6,4 %), Boštjan – "častitljivi" (2,7 %), Štefan – "venčani, kronani" (2,6 %) itd. Skoraj prav tako pogosta so bila med krstnimi imeni tista, ki so hebrejskega izvora (31,9 %). Najpogostejša so bila Matej, Matevž, Matija in Matjaž, ki vsa izvirajo iz imena Matitjahu, kar je pravzaprav hebrejski Božidar. To ime je nosilo 8,9 % moških. Dokaj pogosto ime je bilo tudi Mihael – "kdor je kakor Bog" ter Tomaž – "dvojček" ali Jakob (3,7 %). Hebrejska moška imena iz stare zaveze: David, Adam, Abraham, Benjamin, Danijel itd., ki so bila sicer v času protestantizma, torej ravno v obravnavanem času, dokaj priljubljena, pa se z izjemo enega samega Adama v urbarjih sploh niso pojavila. Latinska imena, ki so bila sicer najštevilnejša, pa je nosilo nekaj več kot četrtna moških; najpogostejši je bil Primož – "prvi, najboljši", pogosti pa tudi Lovro – "iz mesta Laurentius", Pavel – "majhen" in Martin. Najredkejša so bila v 15 in 16. stoletju imena, ki izhajajo iz germanskega sveta; ta sicer predstavljajo 15,7 % vseh imen, ki so jih ob krstu dajali fantom, toda nosil jih je le vsak dvajseti prebivalec tega dela doline. Najpogostejši sta bili Ruprecht – "bleščeč, slaven" (1,3 %) in Ulrik – "dedni knez" (1,0 %).²⁰

Ravno v tem času – sredi 16. stoletja – je potekal tudi tridentinski koncil, ki je cerkvi dajal izključno pristojnost glede izbiranja krstnih imen. Učinek je bil očiten in takojšen, saj se je že nekaj desetletij po koncilu bistveno zožil izbor imen; med dvesto podložniki do leta 1452 najdemo namreč 43 različnih imen in med dobro stotnijo iz urbarjev leta 1598 in 1600 le še 33 imen. Še bolj pomenljiv je podatek, da je v obdobju do tridentinskega koncila deset najpogostejših imen nosila skoraj polovica (47 %) vseh podložnikov, ostalih 33 imen pa si je razde-

lila preostala dobra polovica moških prebivalcev²¹ tega dela doline. Dobrega pol stoletja kasneje je bil preobrat dramatičen; kar tri četrtine moških je nosilo (istih!) deset imen, le vsak četrti pa je z enim izmed preostalih 23 imen lahko računal na vsaj malce bolj izraženo individualnost. Žal na osnovi podatkov iz urbarjev ne moremo prav ničesar reči o imenih žensk, saj se le-te navajajo v urbarjih le kot vdove in še tedaj običajno z oznako "Martinova vdova", "Savinekova vdova" ipd.

Krstna imena v 19. stoletju

Podobno kot je bilo 16. stoletje očitno prelomno v pogledu poenotenja in zmanjševanja števila "primernih" krstnih imen, je bilo prelomno tudi 19. stoletje. V prvi polovici 19. stoletja so naši predniki v velenjski kmečki okolici²² še "priznavali" le 35 moških in 30 ženskih imen. Število imen je torej ostala podobno ozko omejeno, kot jih je začrtal tridentinski koncil v drugi polovici 16. stoletja. Celo v Velenju, ki je bilo vendarle urbano naselje z dokaj živahnim priseljevanjem iz drugih okolij, v tem času ne najdemo več kot 52 moških in 36 ženskih imen. Če pa bi v Velenju odšteli še 12 ženskih in 18 moških dvojnih ali trojnih imen, ki so tedaj postajala modna, bi tudi tu naleteli na pravo revščino v izbiri imen, ki se giblje pri moških in ženskah blizu 30 imen.

Tabela 21: DELEŽI (V %) NAJPOGOSTEJŠIH KRSTNIH IMEN V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

Ženska imena	okolica	Velenje	moška imena	okolica	Velenje
Marija	30,9	27,7	Jožef	10,8	19,5
Neža	8,1	1,1	Franc	10,8	14,0
Helena	7,2	2,8	Ivan	9,2	10,9
Gertruda	6,9	2,6	Jurij	8,9	4,3
Ana	6,1	11,7	Anton	8,6	6,7
Elizabeta	4,6	3,4	Matevž	7,8	2,4
Uršula	4,3	2,8	Martin	7,3	3,1
Margareta	4,1	2,3	Jakob	5,7	1,8
Terezija	3,8	9,0	Paul	4,4	0,6
Katarina	3,5	0,6	Valentin	4,1	1,2
Jožefa	3,2	8,5	Gregor	2,0	2,4
Frančiška	2,3	6,2	Alojz	–	2,4
Skupaj v %	85,0	78,7		79,8	69,3
Skupaj imen	30	36		35	52

Tabela je prirejena tako, da je v njej zajetih po deset najbolj pogostih imen v Velenju in okolici Velenja.

Ne glede na ozko izbiro imen lahko v tabeli hkrati vidimo že prve odmike od prakse, uveljavljene v prvi polovici 19. stoletja, ki jo je opisal Fran Levstik v svojem Potovanju od Litije do Čateža takole: *"Ne bom pozabil, kako je bil pobožni kmet v Laščah razkačen, ko je hotela njegova ženica sina krstiti za Silvestra, ker je bil ravno starega leta rojen. – "Kaj", pravi mož, "ali se ne bojiš, da bi te Bog udaril z avoljo tvojega*

napuha? Ni v pratiki dovolj ponižnih imen, ki so med nami v navadi? Dokler bo meni mezinec gibal na moji roki, tako dolgo – dobro si zapomni, ne boš ti krstila otrok po svoji glavi, ne! Jurij naj mu bo ime!” In tako se je tudi zgodilo.”²³

V Velenju se je namreč že večalo število moških in žensk, ki so ob krstu dobili manj običajna imena, medtem ko so se v okolici Velenja še vedno zelo izogibali dajanju manj uveljavljenih imen. Sicer pa posebno velikih razlik med mestom (trgom) in podeželjem v izbiri imen ni videti, zlasti pri moških imenih, kjer med pet najbolj priljubljenimi imeni najdemo ista imena; Jožef, Franc, Ivan, Jurij in Anton. V kmečki okolici je teh pet imen nosila blizu polovica vseh krščenih dečkov, v Velenju pa celo še več (55,4 %).

V primerjavi z najbolj priljubljenimi imeni v 16. stoletju pa vendarle zaznamo večje premike, ne pri številu “primernih” imen, bolj pri pogostosti nekaterih od njih. Od najpogostejših imen 16. stoletja je visoko priljubljenost obdržal le Jurij, vsa druga imena 16. stoletja pa so postala redkejša ali pa so skoraj izginila. Zato pa so se visoko povzpela nova imena Jožef, Franc in Anton, ki še danes med moškimi imeni zavzemajo prva tri mesta.

Ime Anton izhaja iz latinskega rodovnega imena Antonius, to pa verjetno iz etruščanskega imena Anto neugotovljenega pomena, našim prednikom pa je postal priljubljen kot ime svetnika Antona Puščavnika (goduje 17. januarja) ter Antona Padovanskega (13. junija). Ime Franc pa je bilo v matičnih knjigah prve polovice 19. stoletja vedno zapisano v latinski obliki Franciscus ter izhaja iz latinskega izraza za pripadnika germanskega plemena Frankov. Za njegovo veliko priljubljenost v tem času je bil zagotovo kriv, poleg svetnikov Frančiška Ksaverija (3. decembra) in Frančiška Šaleškega (24. januarja), tudi tedanji avstrijski cesar Franc. Ime Jožef je bilo v krstnih knjigah zapisano skoraj izključno v obliki Josephus, sicer pa izhaja iz hebrejskega imena s pomenom “naj Bog doda potomstvo”. Ime je postalo pogostejše dokaj pozno, saj je postal god sv. Jožefa (19. marec) zapovedan cerkveni praznik šele v 17. stoletju.²⁴

Pri ženskih krstnih imenih opazimo nekaj več razlik med trgom in vasjo. Ime Marija so sicer ob krstu prisodili skorajda vsaki tretji rojeni deklici v trgu (27,7 % vseh krščenih deklet) in na podeželju (30,9 %). Ime je latinska oblika hebrejskega imena Mirijam, za njen izvor pa obstaja kar 60 različnih razlag. Podobno kot Jožef, je tudi ime Marija postalo priljubljeno in razširjeno dokaj pozno. Dolgo časa je ime namreč veljalo za tako sveto, da so ga lahko uporabljale le kraljevske ali plemiške osebe.

Poleg Marij so bila na podeželju v prvi polovici 19. stoletja zelo priljubljena še imena: Neža, Helena in Gertraud. Neža je v krstnih

knjigah zapisana vedno kot Agnes in izvira iz grščine, kjer pomeni "čista, nedolžna", ali pa iz latinskega agnus – jagnje. Tudi ime Helena izvira iz grščine in pomeni "sijajna, bleščeča"; v grški mitologiji je veljalo za pralik ženske lepote. Ime Gertruda – Jera so v matičnih knjigah tega časa redno zapisovali kot Gertraud, ki izhaja iz zloženega germanskega imena v pomenu "zvesto, ljubo kopje".

V Velenju so bila ta tri ženska imena zelo redka, zato pa so se tedaj tu že močno razširila imena Ana, Terezija, Jožefa in Frančiška. Ana, podobno kot Jožefa, izhaja iz hebrejske tradicije, iz svetopisemskega imena Hannah v pomenu "ljubkost, milost", Terezija iz grškega imena, ki je pomenilo "lov, divjačino" ali pa morda "obrambo". Glede na to, da so ta ženska imena še dandanes najbolj pogosta, lahko torej današnji strukturi pogostih ženskih imen sledimo v urbana okolja (trška in mestna) prve polovice 19. stoletja. Med današnjimi petnajstimi najpogostejšimi imeni (moškimi in ženskimi) najdemo na prvih mestih Marije, Ane, Frančiške, Jožefe, Terezije in Antonije.²⁵

Tabela 22: DELEŽ NAJPOGOSTEJŠIH ŽENSKIH KRSTNIH IMEN V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Imena v okolici	delež	Imena v Velenju	delež
Marija	27,2	Marija	18,5
Frančiška	10,7	Frančiška	6,5
Ana	7,1	Cecilija	3,8
Jožefa	5,8	Ivana	3,8
Antonija	5,4	Pavla	3,3
Ivana	5,4	Ana	2,2
Terezija	4,5	Alojzija	2,2
Cecilija	4,0	Jožefa	2,2
Gertruda	2,7	Marija Ana	2,2
Alojzija	2,7	Terezija	2,2
Skupaj v %	75,4		47,3
Skupaj imen	38		90

V drugi polovici 19. stoletja se je trend uveljavljanja ženskih imen, ki so najpogostejša še danes, selil tudi že na podeželje, kjer so bila prej omenjena najpogostejša imena že skoraj v istem vrstnem redu kot danes, s seznama najpogostejših imen pa so tudi tam izginile Jere in Neže, vendar pa je še vedno tri četrtine deklic ob krstu dobilo deset najpogostejših imen. V Velenju pa je v tem pogledu prišlo do prave revolucije pri individualizaciji krstnega imena. Nositi ime, ki je redko, manj uveljavljeno, ne pa "ponižnega imena", ki je bilo običajno dotlej, tu ni bil več noben greh in sramota, ampak prej moda. Deset najpogostejših imen je v Velenju ob krstu dobila le še manj kot polovica vseh deklet in žena.

Tabela 23: DELEŽ NAJPOGOSTEJŠIH MOŠKIH KRSTNIH IMEN V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Imena v okolici	delež	Imena v Velenju	delež
Franc	19,5	Jožef	12,0
Ivan	13,0	Franc	10,0
Jožef	10,5	Ivan	7,3
Alojz	7,0	Karel	6,7
Anton	7,0	Anton	4,7
Martin	6,0	Rudolf	4,0
Rudolf	2,0	Vincenc	3,3
Lovrenc	2,0	Alojz	2,7
Baltazar	2,0	Viktor	2,7
Leopold	2,0	Maksimiljan	2,0
Skupaj v %	71,0		55,3
Skupaj imen	45		67

Pri moških imenih iz druge polovice 19. stoletja opazimo manj razlik med okolico in Velenjem kot pri ženskih imenih. Povsod so ostala najpogostejša imena Franc, Jožef in Ivan; priljubljenost prvih dveh je še utrdil cesar Franc Jožef, v okolici in v Velenju pa je proti koncu stoletja postalo priljubljeno še prestolonaslednikovo ime – Rudolf, medtem ko se je plejadi cesarskih imen v Velenju pridružilo še ime "mehiškega cesarja" Maksimiljana. Sicer pa so se v tem času močneje uveljavila imena, ki izhajajo iz germanskega sveta, kakor npr. Alojz(ija), Robert, Rudolf, Ludvik, Amalija, Karel, Leopold, Matilda. Poleg njih iz germanskih izvirajo še bolj znana: Tilen, Edvard, Ida, Jera, Jošt, Urh, Vid, Viljem, Žiga idr. Ta so bila v prejšnem stoletju bolj pogosta med tržani. Mnoga med njimi se v zadnjem času spet močno uveljavljajo kot "stara in domača" imena, kar je seveda res le v toliko, da so jih naši predniki dokaj pogosto dajali svojim sinovom in hčeram. Sicer pa je razlika opazna le v tem, da je na podeželju še vedno blizu tri četrtine fantov dobilo "ponižno ime", v Velenju pa je bilo takih le še nekaj več kot polovica. Pa še eno novost opazimo med krstnimi imeni v Velenju; izbira dekliških imen je bila tu prvič bistveno večja kot izbira fantovskih oz. moških imen. Cerkev se je takim trendom očitno še upirala in vztrajala na "ponižnih" imenih, saj *"dandanašnji je v tem obziru dokaj razvad že navadni ljudje so začeli, zlasti po mestih, po veliko imen nadevati otrokom, celo nezakonske matere"* ter je duhovnikom zaukazala, naj svojim vernikom *"priporoča, da naj otrokom nadevajo imena svetnikov, zlasti bolj znanih, da je tudi primerno ako izbero tacega, čegar god se kmalu krog rojstva (pred ali pozneje) obhaja."*²⁶

Domača imena in priimki

Priimki segajo daleč nazaj; v srednjeveški Italiji so se npr. pojavili že v 9. stoletju, najprej med plemstvom, nato v mestu, najkasneje pa so se uveljavili na podeželju. Pri nas, torej tudi v Šaleški dolini, pa se v

urbarjih iz 15. in 16. stoletja že pojavijo prvi "priimki", ki kažejo bodisi na poklic nosilca, njegove značajske poteze, posebnosti ali pa na posebnost oz. značilnost kraja prebivanja. Hkrati je bilo 16. stoletje tudi vrhunec nastajanja priimkov tudi v tem smislu, da so postali "osebna" oznaka nosilca in niso predvsem pomenili krajevne – topografske oznake njegovega kraja bivanja.²⁷ Med velenjskimi priimki iz leta 1598 so tako znani: Pavel Falbič, Matevž Poš, Boštjan Klep, Lovro Trobina, Matjaž Vouk, Mihael Kralj, Andrej Črevar, Tomaž Trobina, Lorenz Falbič, neimenovani kovač, Matevž Hriberšek, Andrej Flajšhaker, Adam Veber, Andrej Hafner, Jernej Brecl, Lovrenc Martinc, Filip Vajde, Tomaž Snajša, Tomaž Anclin, Lovrenc Lah in Špela Martinc.

Ti priimki so postali dokaj stalni in so se nato včasih še stoletja držali hiše ali kmetije, ne pa tudi oseb, ki so jo na tak ali drugačen način zapustili. Tako je ostalo še v 17. in 18. stoletju, ko so tudi za faro sv. Martina pri Velenju ohranjene prve matične knjige. Eden prvih slovenskih raziskovalcev matičnih knjig Maks Goričar, ki je nekaj časa služboval kot kaplan v župniji Velenje, je ugotovljal, da tedaj *"niso še vsi ljudje pri nas imeli osebnega (rodbinskega) vzdevka. To so bili večinoma ljudje, ki niso bili stalno naseljeni, niti sicer navezani na grudo, posestvo, hlapci, dekile, zlasti taki, ki niso izšli iz kmečkih rodbin, rokodelci, najemniki in gostači. Poslednje vpisujejo matice za inquilini, incolae, po drugod, zlasti v hribovskih župnijah za oferje. V hribovitih krajih so bila večja posestva, tu so kmetom pomagali, proti plačilu v naravi in stanovanju v koči, takozvani gostači ali oferji in tako posebno tu nahajamo mnogo ljudi brez rodbinskega imena... Utegnilo se je pripetiti, da je ta ali oni svoj priimek izgubil, ko je moral s kmetije na oferijo, saj se je mnogo priimkov držalo bolj hiše kot pa rodu."*²⁸

V terezijanski in jožefinski dobi, torej v času druge polovice 18. stoletja, pa so bile osebe brez priimka le še redke; samo z imenom je bil le tu in tam označen kak revež, ki je umrl nekje v fari. Ljudje pa so vse bolj pogosto svoj priimek, ki so ga dobili kot "popotnico" svojih staršev, obdržali ne glede na svojo življenjsko usodo. Tako se pogosto pojavljata dva priimka; priimek, ki ga je oseba dobila po očetu ali po materi (nezakonski otrok), ter priimek, ki se je vezal na hišo in je veljal za t. i. "vulgarno", domače ali hišno ime.

Že konec 18. in v 19. stoletju pa so tudi hišna ali vulgarna imena postajala manj nedotakljiva in z zamenjavo priimka v določeni hiši se je včasih že v naslednji generaciji zamenjalo tudi hišno ime. Le tako si lahko razlagamo, zakaj so npr. v trgu Velenje v slabih 200 letih, od leta 1598 do leta 1784 izginili prav vsi navedeni velenjski priimki z izjemo dveh: Vajde in Anclin.

Pri prvih se je okrog leta 1810 v hišo priženil mesar Ivan Ježovnik, ki se je poročil z Elizabeto Videmšek vl. Waide. Okrog leta 1850 je doma-

čijo prevzel njegov sin Vincenc, kasnejši velenjski župan in državni poslanec na Dunaju. Po njegovi smrti se je hišno ime Vajde, ki je bilo dotlej v uporabi, vse bolj pozabljaljo in se je kot hišno ime uveljavilo "pri Ježovniku". Pri Anclinu pa je bil pred letom 1800 hišni gospodar še Jurij Anclin. Okrog leta 1840 se je v hišo priženil Jožef Pečečnik, doma iz trške gostilne pri Jeraču (kasneje se je gostilna imenovala pri Valenčaku), zato so mu pri rojstvih njegovih prvih otrok še pritikal domače ime Jerač, kasneje pa se je za prebivalce te hiše dosledno uporabljalo domače ime Anclin, ki je ostalo živo vse do danes.

V okolici Velenja je bilo domačij, v katerih so konec 18. in v začetku 19. stoletja imeli še isti priimek in domače ime, nekaj več kot v Velenju; v povprečju je bilo tako pri vsaki peti ali šesti hiši. Do konca 19. stoletja je to število še močno upadlo, tako da so bili taki primeri že prave izjeme. Na podeželju se prvotna hišna imena niso tako hitro pozabljala kot v Velenju in običajno ljudje še danes poznajo isto domače ime kot pred 150 leti, čeprav se je medtem priimek v hiši zamenjal že petkrat ali večkrat. Res pa je, da je bilo v 19. stoletju tudi v okolici Velenja kar nekaj primerov spremembe hišnega imena.



OPOMBE

- ¹ Poglavje o družinah je nekoliko popravljen in izpopolnjen tekst, ki sem ga pod naslovom: Slovenska družina med vzhodom in zahodom, objavil v Čeljskem zborniku (leto 1994, str. 85–108).
- ² J. Hajnal: European Marriage patterns in perspective. The uniqueness of the European pattern. Population in History, ur. David V. Glass, Chicago 1965, str. 103.
- ³ Navedene kriterije sem povzel po: P. Laslett: Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, v Family forms in historic Europe, Cambridge 1983, str. 527; in P. Laslett: Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology, Cambridge 1977, str. 13.
- ⁴ S. Vilfan: Družina. Enciklopedija Slovenije, 2. zv., Ljubljana 1988, str. 381.
- ⁵ Iz tuje literature sem doslej našel primerljive podatke le za "zahodnoevropski" Clayworth v Angliji leta 1676 in 1688, ki ga obdelal Peter Laslett (Family life and illicite life in earlier generations, Cambridge 1977, str. 89), kjer je v povprečju le vsako deseto gospodinjstvo vključevalo še kakega sorodnika in so ti predstavljali le okrog 3 % celotnega prebivalstva. Natančnejših podatkov o tozadevnih srednjeevropskih vzorcih, kjer je s poroko nastalo novo gospodinjstvo le "običajno" doslej še nimam.
- ⁶ Le Playevo podobo rodovne družine sem povzel po obširnejšem prikazu v: J.L. Flandrin: Družina ..., str. 52–54.
- ⁷ Flandrin: Družina ..., str. 54–55.
- ⁸ A. Puhar: Prvotno besedilo življenja ..., str. 217.
- ⁹ J. Pajek: Črtice iz duševnegažitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, str. 18.
- ¹⁰ Primerjalni podatki so povzeti po: Flandrin: Družina ..., str. 233, Laslett: Family life ..., str. 20–21, Štuhec: O družini v Kranju ..., str. 291–292.
- ¹¹ Štuhec: O družini v Kranju ..., str. 291–292; M. Verginella: Družina v Dolini ..., str. 14; S. Kremenšek: Vaščani v obmestju ..., str. 67.
- ¹² Citirano po A.E. Imhof: Einführung ..., str. 43.
- ¹³ Podatki v tabeli so citirani po J.L. Flandrin: Družina ..., str. 236–238; Laslett: Family life ..., str. 22–25; Historicka demografie 17, Praha 1993, str. 22–23; M. Makarovič: Črna ..., str. 263; M. Verginella: Dolina ..., str. 14.
- ¹⁴ Navedeni podatki so citirani po raziskovalnih nalogah mladih raziskovalcev: Ane Ružič in Nine Gregorič: Družina v Bevčah z okolico na prehodu iz 19. v 20. stoletje, ki ji je bila mentorica prof. Tadeja Rudolf, ter Sanele Pavić, Magde Frelichove in Igorja Jonka: Družina v Šoštanju v začetku 20. stoletja, mentorja mag. Jožeta Hudalesa, ki sta bili dokončani v letu 1995 oz. 1996.
- ¹⁵ Povzeto po: Gospodarska in družbena zgodovina ..., str. 116–117.

- ¹⁶ Marko Štuhec: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. ZČ I. 37, Ljubljana 1983, številka 4, str. 287–288.
- ¹⁷ O vplivih na dajanje imen glej npr.: Gorazd Makarovič: Slovenci in čas. Ljubljana 1995, str. 127–128.
- ¹⁸ Janez Keber: Leksikon imen. Izvor imen na Slovenskem. Celje 1988, str. 29–38.
- ¹⁹ Imena so povzeta po imenih iz urbarjev gospostva Ekenštajn iz leta 1480 in 1542, gospostva Turn iz leta 1542, urbarja župnije sv. Jurija v Škalah iz leta 1510, urbarja p.c. sv. Matere Božje v Velenju iz leta 1542 in 1600 ter urbarja gospostva Velenje iz leta 1592, ki so bila objavljena v knjigi Ignatza Orožna: Das Dekanat Schalltal ... str. 59, 103, 152, 155, 166, 234 in 262.
- ²⁰ Janez Keber: Leksikon imen. Izvor imen na Slovenskem. Celje 1988, str. 29–38.
- ²¹ Tu seveda opozarjam, da ne gre za popis vseh prebivalcev, ki so v tem času živeli, saj urbarji navajajo le imena hišnih gospodarjev, torej predvsem moške.
- ²² Upoštevanih je bilo 761 otrok (346 žensk in 315 moških), krščenih od 1784 do 1849 v župnijski cerkvi sv. Martina iz naselij Spodnji in Zgornji Šalek in Šmartinske Cirkovce, ter 341 otrok iz Velenja (177 žensk in 164 moških), krščenih v dekanijiški cerkvi sv. Jurija, kamor je do leta 1858 sodilo Velenje.
- ²³ Odlomek je povzet po že citiranem delu Janeza Kebra Leksikon imen na str. 17–18.
- ²⁴ Janez Keber: o.c... str. 110, 181–182, 223–225.
- ²⁵ Keber str. 15, 269–276, 194–195 in 218, 105–106.
- ²⁶ Drobotnice iz pastirstva. Ljubljanski škofijski list za leto 1883, str. 88–89.
- ²⁷ Andrej Hozjan: Starejši priimki v vitanjski okolici. ČZN I. 63, n.v. 28, 2. zv., str. 256.
- ²⁸ Maks Goričar: Doneski k postanku in pisavi rodbinskih priimkov in krajevnih imen med Slovenci. Ljubljana 1939, str. 5.

DODATKI

Peter Musi: Človek in smert

Šolski prijatelj, časopis za šolo in dom, III. tečaj 1854, Celovec, str. 21–22.

Bilo je drugi dan v novem letu, ko učitelj v šolo stopi in vidi dva učenca, koja se zvesto pogovarjata, da učitelja ne zapazita. Učitelj toraj vpraša, česar se menita? Jože odgovori: Kremljava od človeka in smerti in v mislih imava našo faro, kar so včerej gospod fajmošter po pridigi povedali. Fara šteje 3040 duš, narodilo se je 83 otrok, umerlo 53 ljudi." No, gmejen sem, da eno in drugo reč zapomnite!" reče učitelj. "Sprožila sta važno reč: hočemo v tej zadevi se ozreti po vesolnem svetu." Pravilno se ljudi vsako leto več rodi, kot vmerje; vendar ne v tem razmeri, kakor se je pripetila pretečeno leto v naši Šoštanjski fari. Na 10 umerlih pride 12 – 13 novorojenih; toraj se rod od leta do leta množi. Če bi naopak jih več umerlo, ko rodilo, bi v nekih sto letih dežela za deželjo brez prebivavcev ostala. Naj se jih po troje rodi in le eden umerje, tak bi v 12 3/4 letih obljudenje pol višej naraslo. Kam bi tadaj v 1000 letih z ljudmi? Zato je prislovica: "Ko bi ljudje ne merli in konjev ne derli, bi davno že svet poderli."

Da se človeški rod preobilno ne množi, storijo kuge, vojske, lakota, bezzakonstvo in tudi velika, obljudena mesta, v kojih vsaj toliko ljudi na leto odmerje, kolikor se otrok rodi. Kersne knjige dokažejo, da se več dečkov kot deklic rodi. Razmera je: 1050 fantičev, deklic pa le 1000. Vojaščina in razni nagodki pa pogostejše moškemu spolu smert naklonijo, in tako število obeh spolov spet poravnajo. V mestih živi več ženskih, na deželi pa več moških kot ženskih. Tudi je broj otrok proti broju rodbin v modri razmeri. Na 66 rodbin pride na leto 10 otrok kerščenih. U močno obljudeni deželi se od 50 do 54 oseb le edna oženi ali omoži.. V celi deželi pridejo 4 otroci na en zakon, v velicih mestih 35 otrok na 20 zakonov. V deželi je šterti del moških sposoben za vojaščino. Na celem svetu se na leto okoli 38 milijonov otrok rodi; v Evropi, kjer mi živimo, se rodi na leto okolj 9 milijonov ljudi, na den toraj 24600, vsako uro 1035.

Če raznih dežel mertvaške bukve pregledamo in primerimo, se dokaže, da v navadnih letih, to je, kadar ni kužnih bolezni, v celi krajini ali deželi, od 36 živih eden odmerje, v vaseh od 40, v malih mestih od 32, v srednjih mestih od 28, v velicih mestih od 24. Od 1000 ljudi odmerje jih

vsako leto 28. Od 100 odmerjenimi deci se 3 mertvo rojeni štejejo; pa med 200 rojenimi otroci še clo edno v rojstvu ne umerje. Med 115 mertvimi je ena porodnica, in med 400 ena, ki pri porodu umerje.

Naj večja umerljivost zadene do leta stare deca. Od 1000 jih 293 odmerje; pa od 13, 14 in 15 letnih otrok ne prideta nobeno leto čez 2 od 1000. Starost od 70 do 90 let doživi več žensk kot možkih, od 90 do 100 let več možkih. Obče umerje ljudi na leto okol 31 milijonov, na dan 84000, v edni uri 3500, v edni minuti 60; toraj v treh urah, ko smo v šoli, umerja po celem svetu okol 10500 ljudi. Prazna pravljica je, da kadar človek umerje, se zvezda vterne in izgine. Kar sim vam pravil, mora nas vse prepričati, da ljubi Bog s svojo neizmerno modrostjo za življenje vsaciga človeka in celi človeški rod lepo skerbi; v nja roki je toraj naše življenje in naša smert. Kako bi sicer število rojenih in umerlih v tako lepi razmeri vselej in povsod stalo? Toraj tudi Bog po svoji modrosti in preveliki dobroti vsacega človeka tedaj in tam da roditi in vmreti, kadar in kjer je naj boljše zanj, in to pobožnega kristjana nar bolj tolaži.

*Ker Bog vse čase za nas skerbi,
Naj se vsikdar nja volja zgodi!*

Franc Malavašič: Umerjočnost med Slovenci sploh in premišljevanje zastran nje

Celske slovenske novine, leto II, str. 92, 94-95, 98-99, 102-103.

Nepovoljna umerjočnost ima svoj vir v boleznih, ktere so pogojene po starosti, spolu, premoženju in življenju. Dokazovati ni treba in opomnili smo že, da je človek silno mnogim slabostim podveržen, in če ga še odrašeniga lahko nar manjši sovražni uzrok v bolezen pokoplje, se to še rajši in ložeje z nježnimi otročiči zgodi. Kdor ima priložnost in voljo se nekoliko po materah, keršencah, pestinah in sploh po ljudeh ozerati, katerim je skerb za otroke izročena, se mora prepričati, da so dostikrat ti ljudje uzrok smerti otrok. In kolikanj jih zagerne v letu črna zemlja, ki bi bili o veči skerbniosti in marnosti lahko starost doživeli! Otrok je slaboten že od stvarnika na svet poslan. Složnost, nemarnost, svojoljubnost in grešna neskerbnost starišev, posebno nekaterih mater, dostikrat to slabotnost pomnoži in z žlahtnimi cveticami pokopališe gnoji, ktere bi sicer z veči marljivostjo rejene človeškemu rodu marsikak žlahten sad obrodile. – Matere je sram, po naturni postavi materno dolžnost spolnovati, najme si dojnico, razujdanko ali sicer sprideno žensko. Koliko pa take ženske prvi reji otrok hasnejo, nam skušnja vsak dan žalostne izglede pred oči postavlja.

Vsaka žival snaži svoje mladičke in sebe po prirojenem nagibu. Človek pa – gospod in cvet zemlje – je dostikrat od brezumne živali osramoten. Nezmožno detice leži v zibelki, v nesnažnosti se navzame sovražnih uzrokov, ki ga umore ali pa mu vsaj življenje prikrajšajo. In če

tudi ni ravno nesnažnost hirosti, betežnosti ali smerti otrok kriva, stopi skoraj ravno tolikokrat nemarnost staršev ali rednikov na njeno mesto, ki, ako otroče zboli, vse babe in sleparje bolj obračajo, kakor umne in zvedene pomočnike v boleznih. Neumne, Boga zaničevajoče vraže so verh tega še večdel njih poslednje pribežališe in kadar vidijo, da jim vse to nič ne pomaga, še le začnejo pomišljevati in popraševati se, ali bi bilo dobro in treba ali ne, zdravnika poklicati. Po večdel je že prepozno; preden kaj sklenejo, prereže Rojenica tenko nitko otrokovega življenja in z mirnim srcem pravijo: Smert mu je bila namenjena! ali pa: Bog ga je dal in Bog ga je vzel! Se ve de! Ali pa je tudi pravični stvarnik, ki je takim sirovim ljudem človeško serce v persi položil, in v serce ostre pa svete dolžnosti djel, s tako umorjenim otrokom tudi odgovorljivost od njih uzel? Nihče ne more in ne sme tega poterditi.

Med tukaj popisanimi je veliko število taci, ki od družih, posebno pa iz porodniš rejce jemlje. Malo jih je, ki bi rejce iz lepiga namena zato jemali, da bi jih po svoji dolžnosti ne le redili, ampak tudi za njih dušno življenje skerbili. Revčki so in rejčki tako imenovani špitalski otroci, ktere lakomni ljudje zato k sebi jemljejo, da bi si po njih svoje življenje zljajšali. Vse zvijače so jim dobre, da duhovske in deželske gosposke prekanejo, samo de rejčka dobe. Premožni jih malokadaj išejo. Ubogim, ki si z žulji svojih rok živež služijo, pridejo v roke in večdel še takim, ki imajo svoje otročiče. Prašamo, kako zmore gostinja svojo dolžnost spolniti, ki ima lastno dete na persih in k njemu še rejčka dobi. Za kteriga nej bolj skerbi? Za lastniga otroka ali za rejca? Ako svoje dete odstavi, ga zaverže, ako ptujiga ne pristavi, ga tudi zaverže. Tako navadno oba otročiča o pičli hrani začneta medleti in hirati in oba imata kmalu svoje rešenje v zgodnji smerti ali se pa vlečeta kaj časa kot sence, preden se vsušita. Na to častite duhovske in deželske gosposke zaberniti, imamo za svojo dolžnost. Res je, da se tudi taki redniki na kmetih dobe, ki za rejce tako skerbe, kakor za lastne otroke, ker vejo, da jim bodo kadaj pri kmetijstvu pripomožni. V mestih pa je večdel samopridnost in lakomnost poglavitni nagib prevzetja rejcev, desiravno se tudi tukaj keršanski redniki najdejo. Pa redki, silno redki so.

Poglaviten uzrok velike umerjočnosti je razun imenovanih tudi v prebivališih. Prebivališa Slovencev so večdel tesne, nizke, z majhnimi okni; dostikrat nimajo pohišta, dimnikov, in dim se vali, namest skozi te, v prebivališa, v kterih še tu in tam tudi živina prebiva. Kako bi bilo mogoče, v taci okoljnostih otroke zdrave ohraniti? Nezdrav hlip zaduši še poslednjo zdravo moč v mladih telesih in spravi na tavženta mladih Slovencev zgoodej pod zemljo.

Lahko bi bilo še več uzrokov umerjočnosti otrok povedati; pa dovolj nej so imenovani. Pristavimo pa še, de po prerajtanju nekiga učeniga zdravnika število umerlih otrok tretjino vsih mertvicov znese.

Kar umerjočnost zastran s p o l a utiče, se ve, da je možki spol od ženskiga zlo razločen, de je ženski spol veliko nježnejši, občutniši in tedaj tudi ložeje boleznim podveržen, kakor boli krepki in osorni možki. Iz tega bi se moglo posneti, de mora več ženskih kakor možkih umreti. Pa to ni tako. Uzrok tega je v življenju vsakiga spola iskati. Žena se derži bolj hiše in naravne hrane, ker si marsikaj lahko od ust odterga in pozabi, kar je možkimu druga natura postalo. Žena veliko menjkrat čez vojnice mahne, kakor možki, desiravno tudi ženska, ako se razujzda, možkiga prekosi. Ženski spol je pa mnogim boleznim podveržen, ktere so možkimu neznane, pa te še davno ne pokopljejo toliko Slovenk, kakor mnogi sovražni uzroki Slovencev, ti uzroki so:

a) P r e t e ž k e, m o č i i n m l a d o s t i n e p r i m e r j e n e d e l a.

Kolikokrat mora fant, še ves šibek in nedorasel, s odrašenimi hlapci, ki so memo njega kakor hrusti enake dela, bodi si na polji ali pri hiši, opravljati, ktere ga omagajo, de ali slabe kaj časa hira, ali pa kmalu pogine. Res je, de je človek za delo vstvarjen, pa gospodarji imajo veliko dolžnost, gledati, komu in kakošnimu človeku nalože to ali uno delo. Narveč tacih pobere smert pri kmetijstvu in rokodelstvu; pri kmetijstvu pri pretežkih delih ali pa pri preveliki seji, pri tem pa še dostikrat osornost in sirovost gospodarjev in mojstrov pridene, kar slabost človečeta sama ne stori. Tudi šole, t.j. prenatlačeno sedenje v neprostornih, nezračenih in zaduhnenih šolah so krive, da marsikak fantič ali mladeneč prezgodaj v jamo pride. Današnji čas so jeli na Nemškem in tudi pri nas mladost v mnogim telesnim urenju vaditi, ki se T u r n e n imenuje in spoznali so modri in učeni možje, da to vajeenje zdravju na telesu in duhu tekne. Vlansko leto so začeli Ljubljanski učenci se tega zlo poprijemati in učenik te umetnosti, gospod Mandič, si je zlo prizadeval, to umetnost slovenski šolski mladosti prijetno narediti. Pa kakor vse, začne tudi ta koristna reč pešati. Upati pa je, da bo po gospodih učenikih novo podporo dobila.

b) G e r d a g e r d a s t r a s t p r e z g o d n i g a p i j a n č e v a n j a.

Fante komaj jerhaste hlače in škorne z zavihali obuje, in že misli, da se mora odrašenimu možu enakiga delati. Pa, Bogu bodi potoženo! dosti – še preveč ima izgledov, kterim ne more zoperstati. Piti in jesti mora človek, de svojo moč ohrani; toda on ima tudi um, de prevdari, kaj in koliko nej je in pije. Med vsimi pijačami pa preljubo ž g a n j č e nar več Slovencev požre. Ni ga večiga strupa za človeško življenje, kakor je žganje, in zastran tega osramoti divjak ameriksanskih gojzdov omikaniga Europejca, ker uni tej pijači pravi peklenski strup, ktero ta v o d o ž i v - l j e n j a imenuje. Sirovi divjak je spoznal njeno škodljivost, previdši, de mu tavžente njegovih rojakov v grobe pocepa, kar so ga Evropejci žanjo soznanili. Slovenec pa bi dal skorej življenje za kozarček žganja!

c) Ravno tako gerda n a v a d a t a b a k p i t i. Tode kdo more proti dereči reki plavati? Iz navade je potreba postala, kateri se zamore ravno tako zadostiti, kakor želodcu, kadar je prazen. Navada ima železno srjco! Ta pregovor nima nikjer veči veljavnosti, kakor ravno pri tabakarjih. Ne rečemo ravno, da jih tobak toliko in toliko pomori; gotovo pa je, da marsikdo zgodej v jamo cepne, ki se je s svojo pipico isbljuval. Če pa tabak ne umori naravnost, je vunder še nekaj družiga, česar moramo tukaj opomniti, in kar je že marsikomu žalostno in grenko smert uzrokovalo.

Navada je Slovincov, posebno na Krajskim, v vsaki okolnosti, pri vsakim delu tabak puhati in žuljti, in sicer iz silno kratkih cev, po katerih vročina iz pipice v usta in na žnablje gre. Razun tega so te cevke silno drobne, tako de mora kdo terdne zobe imeti, če jo hoče med njimi deržati. Stiskati jo mora dobro z zobmi in žnablji. In to mora toliko močnejše delati, kolikor bolj je v delo zamišljen. S tem si zobe skerha, žvečiti ne more več dovolj, nežvečene jedi pridejo v želodec, ta jih ne more prebaviti in – bolezin je tu, ki dostikrat v smerti svoj konec ima. Na drugi strani so take cevke škodljive žnabljem. Ti se otiskajo, osenjajo, s tabakom napojena skleča slina pride na osenjano mesto, peče in peče, nevedni človek si ne pomaga in kmalo je – r a k na žnablju. Kakšna strašna bolezin je to, zamore samo tisti zapopasti, ki je priložnost imel, več tako nesrečnih ljudi videti. Res je, de se da rak z nožem odpraviti, če ni zamujeno; gorje pa, če je prepozno! Lakote smert je gotova. In tacih prigodkov ne štejemo malo v letu na Slovenskim.

d) Ž i v e ž, p o s o d a z a j e d i l a i n k u h i n j s k o o r o d j e. Hrana in živež Slovencev sta sploh prosta, prav prosta, in zavoljo tega zdravju tim menj škodljiva, kolikor več imajo druge razvajeni sladkojedi nad njima kaj grajati. Pa dostikrat leži vunder ali iz skoposti ali pa nemarnosti kal marsikatero bolezn in smerti v hrani. Skopost z zanikernostjo, kakor tudi lakomnost s nesnažnostjo zedinjena položi marsikteriga na pare. Se večkrat se pa to zgodi po kuhinjskim orodju. Snažnost je mati in varh zdravja, in ravno to pogrešamo tako dostikrat v slovenskih kuhinjah. Ni de bi moglo biti vse kuhinjsko orodje, kakoršno se vidi v poslopjih imenitnih in bogatih ljudi; tudi perstena in lesena posoda se da snažiti in snažna hraniti. Posebno pa ne moremo dosti priporočiti, kuprasto posodo z vso skerbjo snažiti, in nobene take posode ne rabiti, če ni dobro pocinjena. Kupro in mesing se navzameta zeleniga strupa, in marsikomu je že nesnažnost in nemarnost v tem ozeru grob skopala.

e) L e t n i č a s i i n ž i v l j e n j e v n j i h. Vsaki letni čas ima svojo moč do človeške nature in prinese več ali menj človeškemu življenju

sovražnih okoljnost. Nar več jih prinese zima in leto in prestopi iz teh dveh letnih časov v druge. P r e h l a j e n j e po zimi in p r e g r e t j e poleti pokoplje marsikoga in sicer dostikrat beržeje, kakor bi kdo mislil. In narvečkrat je tega nemarnost z nevednostjo sparjena kriva. Po zimi prelahko oblečen omaga, poleti zavre v preveč segretem truplu kri; mnoge unetice (Entzündungen) napadejo ljudi, in zana-marjene in zamujene jih dokoplje sto in sto v letu, ali pa jih pustijo v medlim, težavnim in dolgim življenju hirati. Pomlad in jesen jih tudi veliko pomorite; v pomladi vnetice, v jeseni pa nezrel živež, ali de bolje rečem, lakomnost in samogoltnost. Griža iz neskerbnosti staršev pomori mnogo mnogo slovenskih otrok.

- f) P r e m a l o z d r a v n i k o v i n r a n o c e l n i k o v in preslabo njih plačilo na Slovenskem. Res je, de slovenski kmet več kaki neumni babi ali kakimu goljufnimu mazaču zaupa, kakor učenimu in skušenimu zdravniku, pa žalostno je tudi povedati, de pride na Krajskim po narnovšnim prerajtanju na 8000 duš en zdravnik (dohtar) in na 6000 en ranocelnik (padar)!. V kakošni razmeri stoje bolezni k pomoči v njih tukaj? V nikakoršni skoraj, moramo odgovoriti in kolikor je še razmere, bo še ta vsa zginila, ako pri novi napravi ostanemo, de v vsih slovenskih deželah brez učelisa za zdravilstvo ostanemo, in če ga prav zopet dobimo, če se pa ne bo gledalo, kdo in s kakošnimi vednostmi pride kdo v to učeliše. Vsake smeti v učeliše za ranocelstvo jemati, gotovo ni bilo prava pot za množenje narodniga blagra doslej in tudi ne bo, ako pri tem starim kopitu ostanemo! Rekli smo gori, da pride 8000 duš na eniga zdravnika in 6000 na eniga ranocelnika! Primeri nej se (česar nej nas Bog obvarje!), de pridejo hude, kužne bolezni med narod, kje bodo Slovenci pomoči iskali! V starih vražah, ki že tako veliko darov požrejo? Pri konjaških in mazačih? Tako jih pogine v letu sto in sto Slovencev v bolezni brez pomoči, če jih ravno nemarnost ne pokoplje, ker nimajo pomoči v sili!
- g) Dostikrat preveliko zaupanje v moč nature in premajhno v zdravnike in nevednost sploh.– Slavni Haquet govori: "Gotovo je malo dežel v Evropi najti, kjer bi ljudje tako malo na zdravje obračali, kakor tu v deželi" t.j. na Slovenskim. In resnico je s temi besedami izgovoril. Pa ravno tako gotovo je tudi, da s a m o g l a v n o s t – nečemo reči nevednost – morde med nobenim narodom ne vlada tako mogočno v boleznih, kakor med Slovenci, bo pa nej ta samoglavnost v bolniku samim ali pa v njegovi žlahti in okolici sploh. In kje ima ta svoj vir? V prevelikem zaupanju v vraže, v tako imenovane domača zdravila in v nepoklicane od domišljevanja oslepljene mazače, med katerimi konjaške na prvo mesto postavimo, pri katerih zdravilska umetnost morde že v petim, šestim rodu po dedinstvu (erbnosti) ostane.

Nar bolj žalostna za naš narod pa je mlačnost in nemarno obnašanje ljudi o bolezni kteriga izmed njih. Zboli nej kakor kdo hoče, iz kteriga uzroka koli, nej je mogoče koj ali počasi pomagati, pomoč po zdravniku si malokdo pred v mar vzame, preden že ne teče voda v gerlo; ali prepozno je! Vse domače berklarije, vse nasvetovane ali izmišljene sleparije pridejo pred na versto, kakor pametna pomoč. Vsak človek, vsaka baba si domišljuje, de mora in ve pomagati, nepomisli pa nihče, de ni težjiga, kakor v bolezni pomagati. Zakaj kdor hoče bolniku pomočnik biti, mora bolezni poznati. V to spoznanje je pa treba vediti, z a - k a j in k a k o se je bolezin začela, česar se je treba poslužiti, da se njenimu izsnovanju v okom pride, preden narvikši stopnjo doseže, in kadar že na to pride, kteri pomočki, ktere zdravila so vgodne naturo bolnikovo podperati, da ne omaga in človeka ne pokoplje. Poznati je tedaj treba naturo bolnika in bolezni, in koliko učenosti je v to treba, vam ne more nobena baba, noben mazač povedati. To gre učenimu, v mnogih skušnjah izurenimu zdravniku vediti, ki si je leta in leta v bukvah in pri bolniku glavo belil, preden zmore sam sebi reči, de si je le narbolj potrebno trohico zdravilske učenosti pridobil.

Tako imenovane domače zdravila zametavati nimamo namena, ker smo prepričani, de včasi v pravim času in v pravi bolezni prav rabljene, tudi svoje dobre strane kažejo. Ali vsako zdravilo ni za vsako bolezin, in po napačni rabi zdravil, po napačnim nasvetovanju že marsikdo pod zeleno odejo počiva, komur bi bila morde sama natura gotovo še pomagala. Neki učen zdravnik, Stoll po imenu, resnico govori, ko reče: "Plures medicamentorum usus enacat, quam vis et impetus morbi", t. je: "Več jih raba zdravil umori, kakor sila in velikost bolezni."

De te besede samo doktorje Skaze sadenejo, si zamore slednji sam misliti. Zavoljo tega je pa tudi stan zdravnikov med Slovenci silno žalosten in pot, po kteri hodijo, ternjeva. Oni imajo poklic terpečim pomagati, in marsikako drago življenje bi ohranjeno ostalo, ako bi Slovenci spoznanje dobili, da ni pametno, zdravnika še le poklicati, ko se bolniku ura življenja že izteka, ko so že poprej še mervico narurne moči pokazali, ki je v bolniku bila in ko je tako nespamet že marsikomu vrata v večnost prezgodaj odperla, ki bi se bil lahko še mnogo let med svojimi dragimi, v lastni in v prid bližnjih življenja veselil. Prepozno se točijo nad sto in stoterimi grobi vsako leto bridke solze. Mertvo ostane mertvo; kar pa še živi, nej posluša vest in pamet. Čas je prišel, de mora tudi stoletna navada svojo železno srajco sleči, ali jo hoče samo ta še obdržati, ki toliko sto dragih bratov in sester lahko nemilo iz življenja pahne??

tip	podtip	ime tipa družine	opis strukture družine
1	a	samsko	vdovec ali vdova
1	b	samsko	neporočeni ali neznan zakonski stan
2	a	"nedružinsko" gospodinjstvo	skupno bivanje sorojencev
2	b	"nedružinsko" gospodinjstvo	skupno bivanje drugih sorodnikov
2	c	"nedružinsko" gospodinjstvo	skupno bivanje nesorodnikov
3	a	jedrna družina (simple-family)	poročen par brez potomcev
3	b	jedrna družina	poročen par s potomci
3	c	jedrna družina	Vdovec s potomci
3	d	jedrna družina	Vdova s potomci
4	a	Razširjena družina (extended)	Razširitev navzgor - stari starši
4	b	Razširjena družina	Razširitev navzdol - vnuki
4	c	Razširjena družina	Razširitev stransko - sorojenci očeta ali matere
4	d	Razširjena družina	Kombinacije od 4a-4c, ali druge oblike razširitve
5	a	Večjedrna družina (multiple)	Gospodinjstvo z drugo družinsko enoto - sor. vezano navzgor
5	b	Večjedrna družina (multiple)	Gospodinjstvo z druž. enoto - sorodstveno vezano navzdol
5	c	Večjedrna družina (multiple)	Gospodinjstvo z druž. enoto - sor. vezano stransko (bratje in sestre) in članom starševske generacije
5	d	Večjedrna družina (multiple)	Frereches: gospodinjstvo z druž. enoto - sorodstveno vezano stransko in brez člana starševske generacije
5	e	Večjedrna družina (multiple)	Kombinacije od 5a-5d in druge vrste večjedrnih družin
6		Nedoločena struktura	Gospodinjstva kjer poznavanje sorodstvenih vezi ni dovolj razvidno za uvrstitev klasifikacije

Klasifikacija družinskih tipov

Peter Lasslet: Family and household as work group and kin group. Family forms in historic Europe. Cambridge University Press 1983, str. 518.

Tabele in diagrami

Tabela 1: MESTO IN VAS – VELENJE IN KMEČKA OKOLICA V 19. STOLETJU

DELEŽ ŽENSKV %	1822	1869	1880	1890	1900	1910
Velenje	57,8	48,9	50,0	47,6	46,9	49,8
okolica	58,7	56,2	55,1	52,2	51,6	52,9
Šaleška dolina	52,0	52,3	52,4	51,3	52,3	51,1

ŠTEVILO PREBIVALCEV NA HIŠO	1822	1869	1880	1890	1900	1910
Velenje	4,7	7,6	7,9	8,3	8,1	8,3
okolica	3,6	3,9	4,9	4,9	5,0	4,9
Šaleška dolina	3,6	4,2	4,6	4,8	4,6	4,9

LETNI PRIRAST NA 1000 PREBIVALCEV	1822-69	1869-80	1880-90	90-1900	1900-10
Velenje	12,3	28,3	19,1	18,1	6,8
okolica	5,6	14,8	18,6	4,5	-10,4
Saleška dolina	10,9	6,6	5,2	15,3	-3,2

INDEKSI RASTI PREBIVALSTVA	1822	1869	1880	1890	1900	1910
Velenje	100	181,0	176,8	121,2	120,0	107,0
okolica	100	130,3	117,7	102,4	104,6	90,1
Saleška dolina	100	168,8	107,4	105,3	116,5	96,8

Tabela 2: KMETIJSTVO V ŽUPNIJI VELENJE PRED LETOM 1822

	število na prebivalca					povprečno ha na prebivalca					
	preb.	konj	vol	krav	drobn.	njiv	travn.	vtov	pašn.	vinog.	gozdov
Bevče-okolica	76	0,03	0,08	0,21	0,00						
Bevče-vas	52	0,19	0,00	0,25	0,00	0,19	0,15	0,000	0,18	0,04	0,61
Šmart.Cirkovce	105	0,00	0,21	0,44	0,00						
Paka	194	0,04	0,20	0,29	0,38	0,32	0,31	0,009	0,90	0,01	1,22
Šalek-Spodnji	38	0,55	0,00	0,45	0,00						
Šalek-Zgornji	134	0,03	0,09	0,31	0,09	0,42	0,35	0,000	0,47	0,05	0,62
Velenje	147	0,20	0,00	0,31	0,00	0,32	0,24	0,005	0,13	0,00	0,37
Šoštanj	424	0,08	0,00	0,17	0,00	0,16	0,07	0,009	0,05	0,00	0,15
Skupaj dolina:	6956	0,04	0,14	0,26	0,19	0,33	0,25	0,006	0,60	0,04	0,84

Tabela 3: KMETIJSTVO V ŽUPNIJI VELENJE PRED LETOM 1822

	število na gospodinjstvo					štev. ha na gospodinjstvo					
	št. gosp.	konj	volov	krav	drobn.	njiv	travn.	vtov	pašn.	vinog.	gozdov
Bevče-okolica	22	0,09	0,27	0,73	0,00						
Bevče-vas	11	0,91	0,00	1,18	0,00	0,72	0,59	0,00	0,69	0,15	2,38
Šmart.Cirkovce	18	0,00	1,22	2,56	0,00						
Paka	40	0,20	0,98	1,40	1,83	1,57	1,51	0,04	4,38	0,03	5,92
Šalek-Spodnji	10	2,10	0,00	1,70	0,00						
Šalek-Zgornji	27	0,15	0,44	1,52	0,44	1,93	1,63	0,00	2,20	0,22	2,86
Velenje	22	1,36	0,00	2,09	0,00	1,69	1,31	0,03	0,78	0,01	2,17
Šoštanj	86	0,41	0,02	0,83	0,00	0,76	0,37	0,04	0,22	0,01	0,72
Skupaj dolina	1534	0,20	0,64	1,17	0,87	1,51	1,15	0,03	2,71	0,19	3,83

Tabela 4: DELEŽ KMETIJSKIH POVRŠIN NA HIŠO IN NA PREBIVALCA LETA 1910

kmetijske površine na hišo							
	hiš	njiv	trav.	vtov	vinog.	pašn.	gozda
Bevče	49	0,71	0,67	0,22	0,33	0,31	2,00
Paka	65	1,42	1,63	0,15	0,01	0,86	7,31
Šalek	55	1,67	1,51	0,45	0,13	0,35	3,00
Velenje	163	1,26	1,16	0,06	0,01	0,09	1,25
Šoštanj	165	0,53	0,48	0,03	0,00	0,04	0,52
Skupaj dolina	3117	1,16	1,09	0,14	0,15	1,04	3,15

Tabela 5: ROJSTVA V ŽUPNIJI VELENJE OD LETA 1784 DO 1899

	OKOLICA				VELENJE			
	štev. rojenih	letno povp.	% nezak.	štev. mrtvoroj.	štev. rojenih	letno povp.	% nezak.	štev. mrtvoroj.
1784–99	149	9.31	4.7	2	46	5.11	4.3	2
1800–09	97	9.70	4.1	–	43	4.30	7.0	–
1810–19	79	7.90	7.6	–	47	4.70	12.8	–
1820–29	100	10.00	15.0	–	49	4.90	18.4	–
1830–39	92	9.20	18.5	–	51	5.10	7.8	1
1840–49	100	10.00	22.0	–	58	5.80	8.6	–
1850–59	71	7.10	22.5	4	57	5.70	24.6	5
1860–69	71	7.10	36.6	6	38	3.80	50.0	3
1870–79	124	12.40	15.3	6	97	9.70	13.4	3
1880–89	149	14.90	20.1	6	98	9.80	10.2	3
1890–99	121	12.10	14.9	9	125	12.50	10.4	6
N =	1153		180	33	709		98	23
delež v %			15.6	2.9			13.8	3.2

Tabela 6: ROJSTVA PO MESECIH V ŽUPNIJI VELENJE

	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec
okolica 19. stol.	10.2	9.8	10.1	7.7	7.9	7.9	6.8	7.5	6.3	7.9	9.6	8.3
1784–1849	11.3	9.9	9.6	8.4	6.3	7.6	6.2	6.8	7.5	7.8	10.0	8.6
1850–1899	9.0	9.7	10.6	6.9	9.7	8.1	7.6	8.3	5.1	7.9	9.2	7.9
Velenje 19. stol.	9.3	9.6	10.3	6.5	8.9	8.7	7.2	8.7	7.8	8.0	7.8	7.2
1784–1849	9.5	9.9	12.2	4.4	8.2	10.9	6.5	8.8	7.1	7.1	8.5	6.8
1850–1899	9.2	9.4	8.9	8.0	9.4	7.2	7.7	8.7	8.2	8.7	7.2	7.5

Tabela 7: POROKE V VELENJU IN OKOLICI PO MESECIH V 19. STOLETJU

	VELENJE		OKOLICA	
	1850	1899	1850	1899
januar	17.8	13.1	23.3	10.9
februar	50.5	25.0	41.6	39.8
marec	2.0	0.0	0.9	1.6
april	0.0	3.6	1.4	0.0
maj	5.0	13.1	7.8	10.9
junij	6.9	2.4	6.4	8.6
julij	2.0	10.7	5.0	3.9
avgust	4.0	6.0	3.2	4.7
september	5.9	9.5	2.7	6.3
oktober	2.0	9.5	2.7	2.3
november	3.0	6.0	5.0	10.9
december	0.0	1.2	0.0	0.0
N =	101	84	219	128

Tabela 8: ŠTEVILO POROK V VELENJU IN OKOLICI OD 1784 DO 1899

	Okolica			Velenje		
	število porok	povprečno letno	indeks	število porok	povprečno letno	indeks
1785	60	4.00	100	16	1.78	100
1800	22	2.20	55	10	1.00	56
1810	20	2.00	50	8	0.80	45
1820	37	3.70	93	9	0.90	51
1830	35	3.50	88	20	2.00	112
1840	44	4.40	110	11	1.10	62
1850	18	1.80	45	15	1.50	84
1860	25	2.50	63	14	1.40	79
1870	26	2.60	65	17	1.70	96
1880	21	2.10	53	30	3.00	169
1890	30	3.00	75	28	2.80	157
1784–1899	338	2.91	73	178	1.62	91

Tabela 9: POROKE V ŽUPNIJI VELENJE

leto	okolica							Velenje						
	starost		delež vdovcev		število porok na leto	razlika med poroč. v letih		starost		delež vdovcev		število porok na leto	razlika med poroč. v letih	
	število	moški	ženske	vdovci	vdove			število	moški	ženske	vdovci	vdove		
1785	60	32,97	26,05	26,67	10,0	4,60	6,92	16	27,06	23,25	3,34	1,95	1,78	3,81
1800	22	30,59	27,18	36,36	9,09	2,20	3,41	10	29,70	23,30	8,26	4,73	1,00	6,40
1810	20	25,70	26,75	10,0	10,00	2,0	-1,05	8	30,13	26,50	4,78	2,54	0,80	3,63
1820	37	30,47	25,45	18,92	13,51	3,70	5,03	9	30,56	25,38	7,09	2,34	0,90	5,18
1830	35	31,94	30,95	22,86	17,14	3,50	0,99	20	29,68	26,47	10,10	2,75	2,00	3,21
1840	44	29,34	27,80	11,36	9,09	4,40	1,55	11	33,10	27,73	9,25	2,79	1,10	5,37
1850	18	28,56	28,56	5,56	5,56	1,80	0,00	15	36,75	27,11	13,33	6,67	1,50	9,64
1860	25	33,17	27,46	16,0	16,00	2,50	5,71	14	30,00	25,79	0,00	7,14	1,40	4,21
1870	26	32,23	29,23	11,54	23,08	2,60	3,00	17	31,59	29,76	5,88	5,88	1,70	1,82
1880	21	33,33	25,81	23,81	9,52	2,10	7,52	30	35,33	27,53	16,67	6,67	3,00	7,80
1890	30	34,50	35,87	13,33	13,33	3,00	-1,37	28	31,07	26,21	3,57	0,00	2,80	4,86

Tabela 10: STAROSTNE RAZLIKE MED POROČENCI

	okolica		Velenje	
	do 1850	do 1899	do 1850	do 1899
ženske starejše	6,13	7,12	4,4	3,95
moški starejši	8,44	8,91	8,17	8,13
število vseh zakonov	220	119	98	93

Tabela 11: DELEŽI POROK GLEDE NA RAZLIKO V LETIH MED POROČENCEMA

	okolica		Velenje	
	do 1850	do 1899	do 1850	do 1899
ženske starejše	30,45	34,45	22,45	20,43
moški starejši	61,82	58,82	71,43	76,34
oba istih let	7,73	6,72	6,12	3,23
N	220	119	98	93
delež porok vdovcev	30,9	25,2	12,2	14,0

Tabela 12: UMRLI PO STAROSTNIH SKUPINAH V ŽUPNIJI VELENJE

Starost	Okolica				Velenje			
	1784–1849		1850–1899		1790–1849		1850–1899	
	N	%	N	%	N	%	N	%
0 – 1	83	18,0	87	19,4	50	19,9	78	26,3
1 – 5	81	17,5	48	10,7	57	22,7	47	15,8
5 – 10	40	8,7	17	3,8	12	4,8	8	2,7
10 – 15	15	3,2	12	2,7	5	2,0	6	2,0
15 – 25	15	3,2	23	5,1	12	4,8	17	5,7
25 – 40	32	6,9	31	6,9	23	9,2	20	6,7
40 – 60	65	14,1	60	13,4	43	17,1	46	15,5
60 – 70	62	13,4	58	12,9	26	10,4	35	11,8
70 – 80	53	11,5	72	16,1	18	7,2	26	8,8
nad 80	16	3,5	40	8,9	5	2,0	14	4,7
VSI	462	100,0	448	100,0	251	100,0	297	100,0

Tabela 13: UMRLI PO SPOLU IN STAROSTNIH SKUPINAH V ŽUPNIJI VELENJE

Okolica Velenja od 1784 do 1849

STAROST	Ž	%	M	%	SKUPAJ	%
0 – 1	35	14,6	48	21,6	83	18,0
1 – 5	39	16,3	42	18,9	81	17,5
5 – 10	19	7,9	21	9,5	40	8,7
10 – 15	8	3,3	7	3,2	15	3,2
15 – 25	7	2,9	8	3,6	15	3,2
25 – 40	14	5,8	18	8,1	32	6,9
40 – 60	43	17,9	22	9,9	65	14,1
60 – 70	39	16,3	23	10,4	62	13,4
70 – 80	28	11,7	25	11,3	53	11,5
nad 80	8	3,3	8	3,6	16	3,5
VSI	240	100,0	222	100,0	462	100,0

Tabela 14: UMRLI PO SPOLU IN STAROSTNIH SKUPINAH V ŽUPNIJI VELENJE

Okolica Velenja od leta 1850 do 1899

STAROST	Ž	%	M	%	SKUPAJ	%
0 – 1	44	18,3	43	20,7	87	19,4
1 – 5	25	10,4	23	11,1	48	10,7
5 – 10	9	3,8	8	3,8	17	3,8
10 – 15	10	4,2	2	1,0	12	2,7
15 – 25	12	5,0	11	5,3	23	5,1
25 – 40	18	7,5	13	6,3	31	6,9
40 – 60	31	12,9	29	13,9	60	13,4
60 – 70	29	12,1	29	13,9	58	12,9
70 – 80	35	14,6	37	17,8	72	16,1
nad 80	27	11,3	13	6,3	40	8,9
VSI	240	100,0	208	100,0	448	100,0

Tabela 15: UMRLI PO SPOLU IN STAROSTNIH SKUPINAH V ŽUPNIJI VELENJE
Trg Velenje od leta 1790 do 1849

STAROST	Ž	%	M	%	SKUPAJ	%
0 – 1	26	20,3	24	19,5	50	19,9
1 – 5	24	18,8	33	26,8	57	22,7
5 – 10	8	6,3	4	3,3	12	4,8
10 – 15	4	3,1	1	0,8	5	2,0
15 – 25	6	4,7	6	4,9	12	4,8
25 – 40	12	9,4	11	8,9	23	9,2
40 – 60	24	18,8	19	15,4	43	17,1
60 – 70	13	10,2	13	10,6	26	10,4
70 – 80	8	6,3	10	8,1	18	7,2
nad 80	3	2,3	2	1,6	5	2,0
VSI	128	100,0	123	100,0	251	100,0

Tabela 16: UMRLI PO SPOLU IN STAROSTNIH SKUPINAH V ŽUPNIJI VELENJE
Trg Velenje od leta 1850 do 1899

STAROST	Ž	%	M	%	SKUPAJ	%
0 – 1	37	24,5	41	28,1	78	26,3
1 – 5	22	14,6	25	17,1	47	15,8
5 – 10	4	2,6	4	2,7	8	2,7
10 – 15	3	2,0	3	2,1	6	2,0
15 – 25	11	7,3	6	4,1	17	5,7
25 – 40	10	6,6	10	6,8	20	6,7
40 – 60	25	16,6	21	14,4	46	15,5
60 – 70	19	12,6	16	11,0	35	11,8
70 – 80	12	7,9	14	9,6	26	8,8
nad 80	8	5,3	6	4,1	14	4,7
VSI	151	100,0	146	100,0	297	100,0

Tabela 17: UMRLI PO MESECIH V OKOLICI VELENJA OD 1784 DO 1899
moški in ženske

1. Umrli od 1784 do 1849													
	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec	brez
okolica / ženske													
mrtvorojeni													0
otroci	4	6	4	6	7	5	8	21	16	13	4	3	1
odrasli	2	3	1	3	3	4	3	4		5	3	1	2
stari	13	14	9	14	3	3	7	4	8	2	9	10	
okolica / moški													
mrtvorojeni			1	1	1		1	3		1			8
otroci	11	8	8	3	10	9	6	21	8	9	6	4	
odrasli	2	2	2	2	3	2	3	4	1	4	4	1	1
stari	7	8	10	11	5	5	4	4	2	9	3	5	
okolica / moški in ženske													
mrtvorojeni	0	0	1	1	1	0	1	3	0	1	0	0	8
otroci	15	14	12	9	17	14	14	42	24	22	10	7	1
odrasli	4	5	3	5	6	6	6	8	1	9	7	2	3
stari	20	22	19	25	8	8	11	8	10	11	12	15	0
Skupaj moški	20	18	20	16	18	16	13	29	11	22	13	10	1
Skupaj ženske	19	23	14	23	13	12	18	29	24	20	16	14	3
SKUPAJ	39	41	35	40	32	28	32	61	35	43	29	24	4

2. Umrli od 1850 do 1899

	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec	brez	VSI
okolica / ženske														
mrtvorjeni		4	3	1	1						1			10
otroci	2	7	2	9	7	6	8	7	16	11	6	7		88
odrasli	4	4	5	5	3	3	4	1	5	4	5	6		49
stari	6	11	13	11	11	6	6	11	5	8	10	13		111
okolica / moški														
mrtvorjeni	1				2	1	1		1		1			7
otroci	5	4	5	7	15	6	6	12	9	4	5	2		80
odrasli	3	1	6	4	4	3		7	4	4	2	4		42
stari	9	6	13	7	8	9	6	5	3	10	9	9		94
okolica / vsi														
mrtvorjeni	1	4	3	1	3	1	1	0	1	0	2	0	0	17
otroci	7	11	7	16	22	12	14	19	25	15	11	9	0	168
odrasli	7	5	11	9	7	6	4	8	9	8	7	10	0	91
stari	15	17	26	18	19	15	12	16	8	18	19	22	0	205
Skupaj moški	18	11	24	18	29	19	13	24	17	18	17	15	0	223
Skupaj ženske	12	26	23	26	22	15	18	19	26	23	22	26	0	258
SKUPAJ	30	37	47	44	51	34	31	43	43	41	39	41	0	481

Tabela 18: UMRLI PO MESECIH V VELENJU OD 1790 DO 1899 / MOŠKI IN ŽENSKÉ

1. Umrli od 1790 do 1849

	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec	brez	VSI
okolica / ženske														
mrtvorjeni			1		1	1				1				4
otroci	5	7	4	4	5	3	5	3	6	4	3	3		52
odrasli	1	1	6	4	6	2	5	1	2	1				29
stari	6	4	3	4	4	2	3	5	3	3	4	6		47
okolica / moški														
mrtvorjeni						1	1		1		1	1		5
otroci	7	6	9	10	3	3	3	7	3	4	4	2		61
odrasli		1	1	1	1	4	6	3	3	2	1	1		24
stari	4	2	3	2	4	4	4	3	2	3	3	6		40
okolica moški in ženske														
mrtvorjeni	0	0	1	0	1	2	1	0	1	1	1	1	0	9
otroci	12	13	13	14	8	6	8	10	9	8	7	5	0	113
odrasli	1	2	7	5	7	6	11	4	5	3	1	1	0	53
stari	10	6	6	6	8	6	7	8	5	6	7	12	0	87
Skupaj moški	11	9	13	13	8	12	14	13	9	9	9	10	0	130
Skupaj ženske	12	12	14	12	16	8	13	9	11	9	7	9	0	132
SKUPAJ	23	21	27	25	24	20	27	22	20	18	16	19	0	262

2. Umrli od 1850 do 1899

	jan	feb	mar	apr	maj	jun	jul	avg	sep	okt	nov	dec	brez	VSI
okolica / ženske														
mrtvorojeni		4	2			2						1		9
otroci	2	2	11	4	4	7	3	10	6	3	5	5		62
odrasli	2	1	6	2	4	2	1	3	2	3	2	3		31
stari	6	5	2	6	4	1	4	3	3	5		5		44
okolica / moški														
mrtvorojeni	1				1									2
otroci	5	4	5	3	8	6	9	5	7	5	6	5		68
odrasli	3		2	5	1	5		2	5	1	2	4		30
stari	8	4	4	5	5	2	1	3	1	4	2	6		45
okolica / vsi														
mrtvorojeni	1	4	2	0	1	2	0	0	0	0	0	1		11
otroci	7	6	16	7	12	13	12	15	13	8	11	10		130
odrasli	5	1	8	7	5	7	1	5	7	4	4	7		61
stari	14	9	6	11	9	3	5	6	4	9	2	11		89
Skupaj moški	17	8	11	13	15	13	10	10	13	10	10	15		145
Skupaj ženske	10	12	21	12	12	12	8	16	11	11	7	14		146
SKUPAJ	27	20	32	25	27	25	18	26	24	21	17	29		291



LITERATURA

1. Bosanac, Milan: Vanbračna porodica, Zagreb 1976.
2. Braudel, Ferdinand: Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV. – XVIII. stoletje. *Studia Humanitatis*, II. letnik, Ljubljana 1988.
3. Cizej Fr. Sal.: Promemoria o priliki svete birme dne 4. junija 1903, Župnijski arhiv sv. Martina v Velenju.
4. Černič-Istenič, Majda: Rodnost v Sloveniji, Ljubljana 1994.
5. Černič, Majda: Procesi spreminjanja družine od 15.–19. stol., ZČ I. 42, št. 4, Ljubljana 1988, str 545–46.
6. Davis, J.C.: Vzpon z dna, Slovenska matica, Ljubljana 1989.
7. Fišer, Jasna: Rast prebivalstva v Sloveniji. Dokumenti slovenstva. Ljubljana 1994.
8. Grafenauer, Bogo: Populacija in agrarno prebivalstvo od srede 18. stol. do II. svetovne vojne; v *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek, str. 99–127.
9. Ehmer J.: The Viena Data Base on European Family History. The International Conference on Databases in the Humanities and Social Sciences. Florida 1983.
10. Flandrin, Jean Louis: Družina. Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja, Ljubljana 1986.
11. Hajnal J.: European Marriage patterns in perspective. The uniqueness of the European pattern. *Population in History*, ur. David V. Glass, Chicago 1965, str. 103.
12. Heinesohn, Gunnar in Steiger, Otto: Uničenje modrih žensk, Ljubljana 1993.
13. *Historicka demografie*, Ur. dr.Ludmila Fialova, Zv. 17, Praha 1993, str. 284.
14. Hozjan A.: Starejši priimki v vitanjski okolici. ČZN I. 63, n.v. 28, 2. zv., Maribor 1992.
15. Hudales, Jože: Zdravstvo v Šaleški dolini, Tipkopis, Velenje 1985.
16. Hudales, Jože: Vošnjaki in Šaleška dolina. Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, str. 232–241.
17. Hudales, Jože: Rojstva, poroke in smrti pred 200 leti, Šaleški razgledi št. 8, Velenje 1992, str. 72–86.
18. Hudales, Jože: Slovenska družina med Vzhodom in Zahodom, Celjski zbornik 1994, str. 85–108.

19. Hudales, Jože: Škale v 19. stoletju. v Šaleški razgledi 3, Titovo Velenje 1989, str. 48–91.
20. Hudales, Jože in Stropnik, Ivo: Mlinškovo berilo, Velenje 1991.
21. Imhof, Arthur E.: Einfuehrung in die Historische Demographie, München 1972.
22. Imhof, Arthur E.: Historische Demographie. Sozialgeschichte in Deutschland. Goettingen 1986, p. 32–64.
23. Janisch, Andreas J.: Topografisch–statistisches Lexicon von Steiermark II.Bd., Graz 1885.
24. Jeglič, Anton B.: Na noge v sveti boj. V boj za temelje krščanske vere! Celovec 1918.
25. Jurančič Jože: Iz šole za narod, Ljubljana 1930.
26. Kač, Janko: Med padarji in zdravniki, Ljubljana 1932, str. 8–10.
27. Kljajič, Damjan: Geografski oris Šaleške doline in Škal, v Šaleški razgledi 3, T.Velenje 1989, str. 5–11.
28. Kočevar, Stefan: Slovenska mati, Celje.
29. Koropec, Jože: Matične knjige iz 17. stoletja za župnijo Slovenska Bistrica; Zbornik občine Slov. Bistrica II., Slov. Bistrica 1990, str. 33–67.
30. Koropec, Jože: Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. Bistriški zbornik II, Slov.Bistrica 1990, p.70–71.
31. Kovačič, Franc: Zgodovina lavantinske škofije, Maribor 1928.
32. Krek Ev. J.: Izbrani spisi; Socializem, Ljubljana 1925.
33. Kremenšek, Slavko: Vaščani v obmestju. Ob primeru vasi Moste pri Ljubljani, Slovenski etnograf, I. XX, Ljubljana 1968, str. 68.
34. Kremenšek, Vekoslav: Matične in druge knjige kot vir za etnološko proučevanje, Etnološki pregled št. 11, Beograd 1973, p. 99.
35. Kuret, Niko: Slovenska Štajerska pred marčno revolucijo 1848, Ljubljana 1989.
36. Lah, dr. Avguštin: Slovenija sedemdesetih let, Ljubljana 1977.
37. Laslett, Peter: Family and houshold as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, v Family forms in historic Europe, Cambridge 1983, str. 527.
38. Laslett, Peter: Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology, Cambridge 1977.
39. Laslett, Peter: The world we have lost, London 1965.
40. Luthar, Oto: Nove metode v zgodovinopisju ali po šol na Solnograško, ZČ I.43, št. 4, Ljubljana 1989.
41. Macher, dr. Mathias: Medizinisch–statistische Topografie des Hertzogthums Steiermark, Graz 1860.
42. Makarovič, Gorazd: Votivi, Ljubljana 1991.
43. Makarovič Gorazd: Slovenci in čas. Ljubljana 1995.

43. Makarovič, Marija s sodelovanjem Ivana Modreja: Črna in Črnjani, Ljubljana 1986, str. 427.
44. Makarovič, Marija: Strojna in Strojinci, Ljubljana 1982.
45. Makarovič, Marija: Sele in Selani, Ljubljana 1995.
46. Makarovič, Marija: Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985.
47. Marolt, Jože: Hribovske kmetije na severozahodnem obrobju Šaleške doline, ZČ...
48. Melegh A.: Marriage and household formation in rural Hungary in the 18. and 19. century.
49. Melik A.: Slovenija II/2, Ljubljana 1957.
50. Mihelič, Darja in Mihelič F. ter Pocajt J.: Piransko prebivalstvo pred sto leti, Annales št. 5, Koper 1994, str. 91–102.
51. Mitterauer Michael: Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy. v Journal of Family History, Vol. 17, no.2, p. 139–159, Massachuseters ? 1992.
52. Mitterauer M.: Historischantropologische Familienforschung. Wien 1990.
53. Musi Peter: Človek in smert, Šolski prijatelj 1854, str. 21.
54. Narodopisje Slovencev, II. del, Ljubljana 1952.
55. Orožen, Ignaz: Das Bisthum und Diozeese Lavant. V. Band. Das Dekanat Schalthal, Graz 1885.
56. Orožen, Janko: Paški Kozjak, Celjski zbornik 1973/74, str. 350.
57. Pajek J.: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, str. 18.
58. Pirc, Ivo: Naklo – Rodine. Monografija belokranjske vasi, Zdravje v Sloveniji, IV. knj., Ljubljana 1945.
59. Puhar, Alenka: Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem, Zagreb 1982.
60. Radovanovič, Sašo: Kamnica in njeni prebivalci v 17. stoletju v luči matičnih knjig; ČZN I. 63, n.v. 28, II. zvezek, Maribor 1992, str. 284.
61. Radovanovič, Sašo: Mesto Maribor v luči matičnih knjig 17. stoletja; Kronika I. 39, št. 3, Ljubljana 1991, str. 32–39.
62. Ravnikar Tone: Razmišljanja ob nekaterih odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline, v Šaleški razgledi št. 2, T. Velenje 1989, str. 18–42.
63. Ravnikar Tone: Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini do prve svetovne vojne. Trideset let Centra srednjih šol. Titovo Velenje 1989.
64. Ravnikar Tone: Velenjski meščani v 13. stoletju, ŠR 8, Velenje 1992, str. 54–72.
65. Rozman Franc: Socialistično gibanje na Slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979.

66. Schmutz Carl: Historisch Topografisches Lexikon von Steyermark I.–III. Bd., Graz 1822.
67. Slomšek Anton Martin: Izbrani spisi za mladino, Ljubljana 1924.
68. Sore Anton: Velenjska kotlina včeraj in danes, Celje 1963.
69. Sore Anton: Šaleška dolina, Geografski vestnik I. 1955–56, Ljubljana 1957.
70. Studen Andrej: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869 – 1910. Zgodovinski arhiv. Gradivo in razprave 13, Ljubljana 1993.
71. Studen Andrej: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana 1995.
72. Skafer V. in Emeršič J.: Slomškovo berilo, Celje 1991.
73. Šolska kronika Velenje. Original hrani OS Šmartno, kopija v Muzeju Velenje.
74. Štuhec Marko: O družini v Kranju sredi 18. stoletja; Zgodovinski časopis I. 37, Ljubljana 1983/št. 4, str. 285–294.
75. Štuhec Marko: Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig; Kronika I. 33, št. 2–3, Ljubljana 1985, str. 124–137.
76. Štuhec Marko: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešern, Ljubljana 1995.
77. Thaller Manfred: Kleio 3.1.1. Ein Datenbank system. University of Bergen 1993.
78. Tomažič Tanja: Nekatera bistvena dogajanja in pojavi na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem, SE XXXIII–XXXIV, Ljubljana 1991, str. 392–398.
79. Trdina Janez: Podobe prednikov. Pohujšljive za vsakega. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879. Ljubljana 1987, knjiga I–III.
80. Verginella Marta: Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja. V Dokumenti s tržaškega podeželja. Zgodovinski časopis, I. 47, št. 4, Ljubljana 1993, str. 531–545.
81. Verginella Marta: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju, Zbirka ZČ št. 7, Ljubljana 1990.
82. Vilfan S.: Družina. Enciklopedija Slovenije, 2. zv., Ljubljana 1988, str 381.
83. Vodnik po matičnih knjigah na območju SR Slovenije. Vodniki, 1. in 2. zv., Ljubljana 1972.
84. Vošnjak Josip: Socijalni problem in kmetski stan, Letopis matice slovenske, Ljubljana 1884.
85. Vošnjak Josip: Pot navzgor – navzdol. Celovec 1909, Slov. večernice št. 62.
86. Vošnjak Josip: Spomini, Ljubljana 1905.

87. Wall Richard: The Haushold; demografic and economic change in England 1650–1970, v Family forms in historic Europe, str. 493–512.
88. Wrigley Edgar A.: People, Cities and Wealth, Oxford 1987.
89. Zwitter Fran: Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, str.112.



Družina velenjskega hotelirja in mesarja Ivana Raka okrog leta 1900.





POVZETEK

Knjiga Jožeta Hudalesa »Od zibeli do groba«, predstavlja prvi obsežnejši poskus analize in interpretacije podatkov matičnih knjig in t.i. Libri status animarum – zapisnikov duš pri nas. Prostorsko zajema raziskava območje župnije sv. Martina pri Velenju, kronološko pa obdobje od leta 1784 do leta 1900, analizirana zapisnika duš pa segata v časovni obdobji od leta 1867 do 1875 in od 1895 do 1900. Župnija sv. Martina obsega: mesto Velenje (danes je z več kot 30.000 prebivalci peto največje mesto v Sloveniji) v začetku 19. stoletja pa je bilo Velenje skromen trg z 31 hišami in 147 prebivalci, in šest kmečkih naselij, ki so štelij največ 194 in najmanj 38 prebivalcev. Delo je nastalo čisto iz lokalnih pobud, saj avtor že več kot poldrugo desetletje dela kot kustos v velenjskem muzeju, vendar s pritegnitvijo vseh ustreznih slovenskih podatkov in dosegljivih evropskih primerjav kliče po nadaljevanju. Zlasti še zato, ker avtor ugotavlja, da temeljitejših raziskav tovrstnih zgodovinskih virov ni ravno mnogo, vendar pa njihovo število v zadnjih nekaj letih pomembno narašča.

V uvodu, na osnovi kratkega razgleda po tuji in domači literaturi, avtor svojo raziskavo označi za neke vrste poskus raziskave s področja historične etnologije, ki jo pojmuje kot tisti del etnološke vede, ki zajema predmetni obseg etnologije – »način življenja« – v tistih časovnih obdobjih, ki jih z metodo intervjuja oziroma terenskega dela ni mogoče več obdelati in zajeti. Zato je bilo treba tudi pri izbiri metodologije poseči po orodjih, ki so bila razvita v okviru historiografije in zlasti historične demografije, ki se je z obravnavanimi viri največ ukvarjala. Ob tem se avtor sprašuje v čem se torej take etnološke raziskave razlikujejo od podobne raziskave, ki bi jo opravil npr. zgodovinar? Odgovor je bilo pri nas (v Sloveniji) še pred desetletjem sorazmerno lahko podati; celoten kompleks načina življenja, vsakdanjost in kar je še podobnih kategorij zgodovinarjev niso zanimali, saj je bil med njimi dolgo časa zakoreninjen stereotip o trivialnosti, bizarnosti in celo banalnosti vsakdanjega življenja, ki zavoľo tega pač ni bilo vredno raziskovalnega napora »resnih« raziskovalcev. Danes, ko je ta trditev (predvsem pod vplivom t.i. francoske zgodovinske šole Annales) vse manj točna tudi pri nas, je zadrega pri iskanju odgovora na zastavljeno vprašanje vse manj resnična. Zdi se, da je iskanje odgovora na tako zastavljeno vprašanje neproduktivno in da gre morebiti bolj za problem, ali je izbrana tematika relevantna oziroma

pomembna za naše poznavanje preteklosti ter ali je raziskovalni proces pošteno in dobro opravljen, pri čemer se avtor zaveda, da različni metodološki pristopi in tehnike zahtevajo različna znanja (tudi interdisciplinarna) in da je treba po teoretična orodja seči v tisto znanost, ki jih je razvila.

Analize matičnih knjig in zapisnikov duš je avtor opravil s standardnim računalniškim programom Quattro, kar je bil seveda dolgotrajen postopek, vendar je pomembneje, da je pri tem upošteval »svetost virov« in njegove celovitosti, kar je v tem primeru pomenilo, da je vire vnašal v računalnik z vsemi podrobnostmi, pripombami, zabeležkami zapisovalcev itd. Ob tem »ročno-računalniškem« delu je nastalo več sto različnih tabel in grafikonov, ki so delu zvečine priloženi kot dodatki. Z vsako reorganizacijo in sortiranjem izvornih podatkov po različnih kriterijih je skušal povezati dva ali več podatkov in najti njune (njihove) medsebojne zveze, kar bi lahko povedalo kaj več tudi o razlogih, zakaj so podatki razvrščeni tako in ne drugače. Zato se pri iskanju številnih možnosti razvrščanja podatkov in analiz ni mogel izogniti mnogim »slepim hipotezam«, še zlasti kadar analize niso pripeljale do rezultata, ki ga je pričakoval iz tuje tovrstne literature ali rezultata, ki bi ga znal pojasniti in ugotoviti, ali se za njim skrivajo realni razlogi ali pa gre le za statistična naključja, ki niso odraz takih ali drugačnih življenjskih norm, obnašanja ali hotenja.

Za uvodom v raziskavi sledi še kratek oris demografskega, gospodarskega, socialnega in političnega razvoja župnije sv. Martina in njenega širšega geografskega zaledja – Šaleške doline v 19. stoletju. Iz orisa je razvidno, da gre za področje, ki je že od začetka obravnavanega obdobja doživljajo bistvene strukturne in gospodarske spremembe, ki so najavljale industrijsko revolucijo, čeprav so se prvi večji industrijski obrati (premogovništvo in usnjarstvo) v neposredni sosesčini župnije pojavili šele ob koncu 19. stoletja.

V tretjem – najobsežnejšem poglavju, ki ga je avtor naslovil »Magija števil – od zibeli do groba«, razkriva poleg razdrobljenosti podatkov in številnih individualnih usod prebivalcev župnije, ki jih hranijo matične knjige, tudi neke vrste »magijo« ponavljajočih se števil, ki je skrita v matičnih knjigah in odseva vzorce življenjskih razmer in stalnic, ki so določili življenje – rojstva, poroke in smrt naših prednikov.

Rojstva

Skoraj dva tisoč otrok, rojenih v župniji sv. Martina pri Velenju, so do konca 19. stoletja na svet spravljale starejše, izkušene ženske, matere porodnic, njihove sosede itd. Te so dolga stoletja ostajale anonimne in šele leta 1816 je bila v matičnih knjigah župnije sv. Martina zapisana prva »*nepreizkušena babica*«. Že kar med prvimi zabeleženimi babicami

najdemo tudi izšolane porodne pomočnice, še vedno pa je tudi ob koncu 19. stoletja več kot tri četrtine žena rojevala le ob pomoči svojih mater ali drugih sorodnic in sosed, ki so imele za sabo že nekaj porodov. In to kljub temu, da so oblasti vsaj konec 19. stoletja tovrstno »šušmarstvo« preganjale. Zanimivo je, da sta v krstne knjige v več kot celem stoletju vpisana le dva primera, ko so k porodnici poklicali zdravnika. Leta 1851 je »visokorodni g. Jurij Srebre, kirurg v Šoštanju« operiral porodnico (carski rez?), neporočeno kmečko hči Gertrudo Vanovšek iz Zg. Šaleka, otroka pa kljub temu ni uspel rešiti. Dobro desetletje kasneje pa je bil velenjski občinski zdravnik (Gemeinde Arzt) Franc Skubic navzoč pri porodu mrtvorojenih dvojčkov iz Gornjega Šaleka.

Število rojenih otrok v župniji je bilo v prvi polovici 19. stoletja dokaj stabilno in se je gibalo okrog 15 rojstev letno, v petdesetih in šestdesetih letih pa je doživelo globok padec – skoraj za tretjino, in šele zadnja tri desetletja 19. stoletja prinesejo spet večje število rojstev. Rodnost je bila že v začetku 19. stoletja dokaj nizka – okrog 30 rojstev na 1000 prebivalcev, nato pa je dokaj hitro upadla na povprečje okrog 20 do 25 rojstev na 1000 prebivalcev. Tako se velenjski podatki že močno razlikujejo od podatkov za celotno slovensko ozemlje, kjer se od srede 18. stoletja do leta 1817 mera rodnosti giblje med 30 in 40 rojstvi na 1000 prebivalcev, s tem da je na Koroškem tudi nižja (okrog 29 rojstev), na Štajerskem in Kranjskem nekoliko presega 30 rojstev na 1000 prebivalcev, na Goriškem, v Istri in na Primorskem pa se približuje 40 živorojenim na 1000 prebivalcev. Sicer pa se podoben padec števila rojstev kot v Velenju drugje v Sloveniji pokaže šele konec 19. stoletja in v prvih desetletjih 20. stoletja. Velenje in njegova okolica je bilo torej po podatkih krstnih matičnih knjig že kmalu po začetku 19. stoletja blizu tiste točke t.i. demografskega prehoda, ko se rodnost dokaj nenadno zmanjša vsaj za 10 %.

Precej obsežno avtor obravnava mesece rojstev in spočetij otrok v župniji in ugotavlja, da statistično niso bili vsi meseci enako »priljubljeni« za spočetje ali rojstvo otroka. Visoko število otrok, rojenih spomladi (največ v marcu) in jeseni (zlasti novembra), pri čemer je zanimivo, da tovrstne »naravne krivulje« z rojstnimi viški spomladi in jeseni ni mogoče ugotoviti prav pri vseh rojstvih v župniji od leta 1784 do 1899. Bolj izrazita je v prvi polovici 19. stoletja kot v drugi polovici, precej bolj je opazna v velenjski kmečki okolici kot v velenjskem trgu samem, mnogo bolj so se je pri času svojega prihoda na svet »držali« dečki kot deklice, in zanimivo – zelo izrazita je tudi pri nezakonskih otrocih. Avtor v tem dejstvu išče tudi neke vrste sled takega ali drugačnega »načrtovanja rojstev«, ki ga je moč zaslediti tudi v ustnem izročilu o »primernosti« spolnih odnosov v posameznih mesecih leta ter o izročilu o receptih za umetno odpravo plodu, ki jih je avtor zbral na vsem področju Šaleške

doline. Vzroki za sezonsko razporeditev rojstev pa so zagotovo večplastni in če gre za zavestno načrtovanje meseca rojstev otrok, bi bilo treba upoštevati vsaj še dejstvo, da so imeli dojenčki, rojeni spomladi ali pa jeseni, nekoliko več možnosti, da preživijo kritične prve mesece po rojstvu, ki so bili zanje najbolj nevarni. V poletnih mesecih, ko se je mleko hitro pokvarilo, so majhni otroci namreč precej bolj množično umirali kot sicer. Poleg tega poslabšano plodnosti mater v nekaterih mesecih ne moremo pojasnjevati samo z zavestnim in hotenim omejevanjem rojstev, ampak tudi na »naravni način« – zaradi poslabšane prehrane v posameznih obdobjih in zaradi tega začasne sterilnosti, velikega števila spontanih splavov, ki so se pojavili zlasti v poletnih mesecih itd.

Posebno zanimivo je tudi vprašanje števila nezakonskih otrok, ki so se rojevali v župniji Velenje v 19. stoletju. V Velenju je bilo v vsem 19. stoletju 13,4 % otrok rojenih izven zakona, v okolici pa še nekoliko več – 15,7 %. V nekaterih desetletjih (zlasti v petdesetih in šestdesetih letih stoletja) pa je delež nezakonskih celo presegel polovico vseh rojstev. Ta podatek že sam po sebi govori, da ne gre za redke in osamljene primere »padlih žensk«, zlasti če ga primerjamo z ustreznimi evropskimi podatki. V Franciji je npr. delež nezakonskih otrok skozi 17. stoletje v povprečju nižji od 1,5 %, v 18. stoletju je padel še pod 1 %, nato pa je v zadnjem desetletju 18. stoletja narasel na 4 % in se v prvih dveh desetletjih 19. stoletja povzpел na 5,5 %. S podobnimi trendi imamo opravka tudi v Angliji. Kaže se močan upad števila nezakonskih otrok v 17. stoletju (okrog 2 %), nato pa postopno rast v 18. stoletju, dokler v desetletju med letoma 1801–1810 ni doseglo 6,3 % deleža. V 19. stoletju je bilo število nezakonskih otrok nedvomno v porastu, vendar (razen z redkimi izjemami v Franciji in Angliji) nikoli ni preseglo 8 ali 9 %. Precej višji pa so deleži nezakonskih otrok na Švedskem, kjer sežejo od 2 % nezakonskih otrok leta 1751, do 8 % leta 1818 in konec 19. stoletja narastejo do 20 % deleža.

»Velenjski podatki« se torej od »francosko-angleških« povprečij močno razlikujejo in so podobni Švedskim. Hkrati pa imamo med znanimi slovenskimi podatki še dva ekstrema – izjemno visoko število nezakonskih otrok na Koroškem (33,5 %), ki je natančno dokumentirano v monografiji o Črni, ter v obmestnem naselju Moste pri Ljubljani, kjer so konec 18. stoletja ugotavljali le 0,5 % delež nezakonskih otrok. V prvi polovici 19. stoletja je število nezakonskih otrok v Mostah naraslo na okrog 5 %, v zadnjem četrtletju stoletja pa na 10 %. Konstantno nizko pa je bilo število nezakonskih otrok v Dolini pri Trstu, kjer je v povprečju doseglo le 2,2 % delež, s konico v desetletju od 1840 do 1849 (4,3 % delež). Tudi uradna avstro-ogrska statistika kaže, da v Sloveniji obstajajo vsaj tri področja, ki se glede deleža nezakonskih otrok temeljito razlikujejo; v prvem sta najprej Koroška in nato Štajerska, kjer delež nezakon-

skih otrok do konca 19. stoletja preseže 30 % vseh rojenih, sledi Kranjska z dobrimi 10 % nezakonskih otrok ter Primorska, Istra, kjer je bilo nezakonskih otrok še bistveno manj.

V vsakem primeru pa avtor ugotavlja, da je povsod na Slovenskem delež nezakonskih otrok rasel, kar so navsezadnje opazili že sodobniki in ponujali razlago: gre za splošni propad moralnih norm ali kot npr. zapiše pazljiv opazovalec ljudskega življenja v sedemdesetih letih 19. stoletja Janez Trdina: *»Nekdaj bilo je sramotno za celo faro, če je v nji bila le ena kurba, zdaj ima jih vsaka deset. Zdaj vse drugače... v vsaki hiši nezakonski otroci. Fantje in dekleta ljubijo se samo z grehom na Dolenjskem. V Straži npr. so vse lepše punce ali noseče ali pa že matere... Takih, v prešestvu rojenih pankrtov je vse polno.«*

Ob velenjskih podatkih se je tezo o »moralni« dalo tudi nekoliko preveriti; podatki so pokazali, da je vse obravnavano obdobje upadalo število zakonskih otrok, število nezakonskih pa se je le nekoliko dvignilo, delež nezakonskih otrok v celotnem številu rojenih pa se je seveda nenehno povečeval. V resnici se je torej nekaj dogajalo z zakonskimi rojstvi, nezakonska rojstva pa so temu pojavu le sledila v nekoliko blažji obliki. Ali kot so opazili že nekateri sodobniki: *»Nezakonski otroci se ne rode v splošni ali večji pokvarjenosti, temveč ob slabih gospodarskih razmerah; rodijo se neposedujočim kmečkim hčeram, deklam, delavkam, rejenkam in bedastim ženskam.«*

Poroke

Statistika porok v Velenju in okolici pokaže še drug vzorec, po katerem pa starši niso nič kaj radi predajali posestva, dokler sami niso povsem omagali – »ko bo luč, bo pa ključ«. Le tako si lahko razlagamo dejstvo, da je v trgu in v okolici po letu 1850 le vsak tretji ženin imel v času svoje poroke še živega očeta in le pol med njimi živo mater. Nekaj boljše je bilo z nevestami. Polovica se jih je možila po smrti svojega očeta, vsaka tretja pa je bila brez matere. Tudi tu pa je zanimivo, da od leta 1850 dalje lahko opazimo hitro rast deleža ženinov in nevest, ki so se ženili in možile po smrti svojih staršev. V sedemdesetih letih 19. stoletja je le nekaj več kot 17 % ženinov iz Velenja imelo ob poroki še živega očeta, podobno se je dogajalo »okoliškim ženinom« v osemdesetih letih stoletja. Ti podatki nam kažejo neke vrste travmo, ki je pritiskala cele generacije naših prednikov v 19. stoletju. Do neodvisnosti in samostojnega življenja, ki ga je poroka vsaj v določenem smislu pomenila, so se naši predniki v 19. stoletju v glavnem lahko prikopali šele potem, ko je nekdo od njihovih najbližjih (običajno oče) s svojo smrtjo napravil prostor za novo družino in novo existenco. To seveda nekoliko bolj velja za podeželje in mnogo bolj za moške kot za ženske.

19. stoletje torej porokam ni bilo najbolj naklonjeno. Konec 18. stoletja je bilo gospodarsko stanje v župniji očitno ugodnejše kot kasneje, tako da so se povprečno letno poročili v okolici štirje pari in skoraj dva para v Velenju. Takoj nato je prišlo v župniji do občutnega znižanja števila porok – v okolici nekoliko bolj izrazito kot v trgu. Le v razgibanem desetletju marčne revolucije je bilo porok več, nato je sledil ponoven upad v okolici in v Velenju. Petdeseta in šestdeseta leta so za »godne ženine in neveste« v okolici Velenja pomenila že pravo katastrofo. Letno sta se poročila le po dva para, kar se je kasneje močno odrazilo tudi na rodnosti. Nastala je prava demografska luknja, saj v tem času ni bilo osnovanih trideset ali štiridesetih družin, ki bi lahko v dobrih desetih letih »pridelale« okrog sto otrok. V Velenju se je po krepkem padcu v petdesetih letih 19. stoletja začela počasna rast števila porok, ki pa je šele v osemdesetih dosegla tri poroke letno in na tem nivoju ostala do konca stoletja. Število porok v okolici Velenja pa je tudi po »katastrofalnih« šestdesetih letih le počasi naraščalo do konca stoletja, vendar povprečnega letnega števila porok iz konca 18. stoletja ni več doseglo.

Posebno pozornost avtor posveti obravnavi starosti ob prvi poroki. Konec 18. stoletja so v trgu v zamož stopala že triindvajsetletna dekleta, njihovi možje pa so v povprečju napolnili sedemindvajseto leto. V podeželskem zaledju Velenja pa so morala počakati v istem času dekleta na priložnost za poroko še tri leta dlje, njihovi zakonski partnerji pa vse tja do Kristusovih let. V naslednjih desetletjih je povprečna starost mlado-poročencev v Velenju in velenjski okolici še osupljivo naraščala in v trgu dosegla pri moških povprečno starost nad 35 let v petdesetih in osem-desetih letih prejšnjega stoletja, pri ženskah pa starost okrog 30 let v sedemdesetih letih 19. stoletja. Na podeželju so nihanja segala tudi navzdol; med letoma 1810 in 1819 so bili ženini stari »samo« okrog 25 let in v povprečju celo nekaj mlajši od svojih izbrank. Desetletje po zemljiški odvezi pa povprečje starosti poročencev tudi v kmečki okolici Velenja narašča in doseže vrh v zadnjem desetletju 19. stoletja, ko so ženini v povprečju stari 35, neveste pa kar 36 let. V resnici so torej morali naši »mladoporočenci« (včasih bi jim morda bolj ustrezal izraz »staroporočenci«) počakati na priložnost za zakon. Mladim in manj mladim fantom je npr. v velenjski okolici tako priložnost lahko ponudila smrt očeta ali matere, pogosto tudi mlada ali manj mlada vdova, ki je ostala sama na svoji kmetiji ali v obrtni delavnici in brez moške pomoči ni mogla gospodariti.

Primerjava velenjskih in drugih slovenskih podatkov s sočasnimi evropskimi podatki o starosti poročencev, ki je običajno okrog 25 let za ženske in 27 let za moške, avtorju pokažejo, da smo v tem pogledu (vsaj v osrednji Sloveniji) bolj »zahodni« od zahoda samega. Starosti slovenskih ženinov in nevest so v glavnem višje od povprečij v Angliji ali

severni Franciji, pri čemer ni krivo samo dejstvo, da večina slovenskih podatkov zajema vse poroke in ne samo tiste, v katerih sta oba partnerja stopila pred oltar prvič. Ponovno pa izjemo predstavljajo mladoporočenci iz zahodnega roba Slovenije (Dolina pri Trstu), kjer so se v povprečju neveste poročale stare 24 let, ženini pa so bili v povprečju leto mlajši!

Avtor zavrača tudi drugi uveljavljeni predsodek o porokah preteklosti, ki prisoja ženinom precej višjo starost kot nevestam. Tako je npr. Janez Trdina za Dolenjce v drugi polovici 19. stoletja zapisal, da »mož in žena se glihata takrat, če se uči ona hoditi, ko on kositi«. Statistika zahodnoevropskih zakonov kaže drugače; delež žensk, starejših od svojih mož, ki ga nekateri raziskovalci zgodovine družine štejejo za najbolj konsistenten indikator »zahodnosti« družine, se na zahodu giblje med 20 % in 25 %. Pri nas je ta delež še višji in se giblje med 20 % in 30 %. Podobni so podatki o starostnih razlikah partnerjev v župniji Velenje v 19. stoletju. Nekako proti pričakovanju so bile ženske v kmečki okolici Velenja starejše od svojih mož v vsakem tretjem zakonu, v Velenju pa v vsakem petem. Povprečna starostna razlika v korist žensk je bila med šest in sedem let, povprečna razlika v starosti med moškim in žensko je v tistih »okoliških« zakonih, v katerih so bili moški starejši od svojih žena, res nekoliko višja kot v zakonih, kjer je bila starejša žena; in je znašala 8,4 leta, podobno, kot je »predlagal« Trdina.

Po teh podatkih se slika neke vrste »socialne dezorientacije« prebivalstva velenjske župnije po zemljiški odvezi v drugi polovici 19. stoletja še bolj izostri. Kmečka okolica je demografsko prenapolnjena, število porok se manjša, poročajo se vse starejši ljudje, rojeva se vse manj otrok, vse več pa je nezakonskih otrok.

Smrti

V podpoglavju o smrti avtor najprej navaja nekaj izbranih primerov izmed 1458 zapisov v mrliških matičnih knjigah velenjske župnije, v katerih najdemo številne primere takih in drugačnih smrti, tragedij, morda pa celo sledi zločinov ter primere človeške zlobe. Vsekakor pa so bile smrt, mrtvaške sveče, pare, krste in hoja za pogrebom precej bolj pogosti spremljevalci vsakdanjega življenja naših prednikov v 19. stoletju, kot danes. V Velenju in okolici so najpogostejše bedeli pri mrličih leta 1807, ko je pustošila epidemija kolere in leta 1817, ko je povsod po Sloveniji vladala suša in za njo lakota. Tedaj je okrog umrlo 8 % celotnega prebivalstva trga. Enako število smrti so v Velenju zabeležili tudi leta 1849 (okrog 5 % prebivalstva). Bolj pa nas čudi, da se je v Velenju in okolici število umrlih močno povečalo tudi v začetku devetdesetih let 19. stoletja, ko so velenjski tržani od leta 1890 do 1892 pokopali kar 39 svojih prebivalcev (tedaj je to predstavljalo 9 % celotne trške populacije).

V okolici je podobna »kriza« nastopila med letoma 1891–1895, ko je umrlo 58 ljudi (blizu 13 % takratnega prebivalstva).

Ne glede na takšne »letne vrhove« kaže tabela povprečnega števila rojenih in umrlih v desetletjih od 1784 do 1899, da se je v Velenju in njegovi kmečki okolici od konca 18. do začetka 20. stoletja v glavnem rojevalo več ljudi, kot pa jih je umrlo; seveda ponovno z izjemo v petdesetih in šestdesetih letih, ko so od »normalnih povprečij« odstopala tudi rojstva in poroke. Tudi izračun smrtnosti prebivalstva pokaže znatno bolj ugodno podobo: na tisoč ljudi je v Velenju leta 1843 umrlo 33 prebivalcev, leta 1869 dvajset in ob naslednjih letih v 19. stoletju padlo še pod to mejo. V kmečki okolici je bila mera smrtnosti od leta 1822 ves čas med 20 in 25 ‰.

Prve primerjave nam je že za sredo 19. stoletja oskrbel učitelj iz sosednje faze Peter Musi, ki je zapisal, da umre *»v deželi v navadnih letih, to je, kadar ni kužnih bolezni«* 28 ljudi na tisoč prebivalcev ter nadaljeval, da so *»včeraj fajmošter po pridigi povedali, da se je v naši fari narodilo 83 otrok, umrlo 54 ljudi«*. Tako je torej v šoštanjski fari leta 1854, na katero se nanašajo njegove besede, smrtnost znašala 17,8 ‰. Potemtakem lahko domnevamo, da je bila Šaleška dolina okolje, kjer je bila visoka smrtnost premagana že konec 18. stoletja. Zlasti še zato, ker isti avtor za čas okrog srede 19. stoletja navaja še sočasne druge evropske (ali morda avstrijske?) povprečke, ki kažejo, da je v vaseh tedaj umrlo 25 ljudi na tisoč prebivalcev, v »malih mestih« 31, v srednjih skoraj 36, »v velicah mestih« pa so letno pokopali že več kot 41 umrlih na tisoč prebivalcev.

V primerjavi z navedenimi podatki je torej smrtnost v župniji Velenje nizka, celo izjemno nizka, vendar ji gre verjeti, saj imamo tudi za nekatera druga področja Šaleške doline podatke, ki takšno smrtnost potrjujejo. Podatki, izračunani iz uradnih statističnih virov za celotno današnje področje Slovenije v obdobju od leta 1754 do 1818 je bila povprečna letna smrtnost na tisoč prebivalcev precej višja – 35,6 ‰, konec 19. stoletja pa je ob nespremenjeni rodnosti (nad 30 ‰) upadala na povprečje okrog 26 umrlih letno na tisoč prebivalcev. Tudi Slovenija tako sodi v krog dežel, kjer se je začel t.i. »demografski prehod« z upadanjem stopnje smrtnosti ob nespremenjeni rodnosti.

Smrt je skozi stoletja risala vzorce umiranja tudi po mesecih in letnih časih. Velenjski podatki kažejo najvišjo stopnjo umrljivosti avgusta in februarja. Avgust je bil po številu umrlih npr. v kmečki okolici Velenja v prvi polovici 19. stoletja visoko nad povprečjem – tedaj je umrlo skoraj 14 % faranov, medtem ko je februarja umrlo 10,3 % ljudi. Na nasprotni strani lestvice so bile očitne izjeme meseci maj, november in december, ko je umrl komaj nekaj več kot vsak dvajseti oziroma vsak petnajsti prebivalec okolice župnije (6,4 % v maju, 6,5 % v novembru in 5,4 % v

decembru). Ostali meseci niso bistveno odstopali od povprečja – okrog 8 %. V drugi polovici 19. stoletja je taka »naravna slika« smrtnosti, ki odseva odvisnost od letnih časov in klimatskih razmer, počasi izginjala in razlike v pogostosti smrti po posameznih mesecih so se bistveno zmanjšale. V okolici Velenja je tedaj največ ljudi umrlo v maju in marcu (10,6 % in 9,8 %), najmanj pa v januarju in v juliju (6,2 % in 7,0 %), vsi ostali meseci pa so nase prevzeli po 8–9 % smrti. V trgu Velenje je bila odvisnost od »naravnih«, »sezonskih« nihanj že v prvi polovici 19. stoletja močno zmanjšana; marec in avgust sta bila sicer še vedno najbolj nevarna meseca (11,8 % in 10,0 % smrti), vendar je bilo število umrlih tržanov že mnogo bolj enakomerno porazdeljeno po mesecih v letu. Iz drugih slovenskih krajev avtor navaja podobna poročila za 17. stoletje; v Mariboru so našeli največ umrlih v marcu, aprilu, avgustu in septembru. Za ljubljansko mestno prebivalstvo v istem obdobju pa je bil ob navedenih mesecih bolj usoden še februar.

Nadrobnejši pregled podatkov o umrlih v velenjski župniji pokaže, da je razlika v sezonskih nihanjih števila umrlih hkrati predvsem razlika med umiranjem otrok (do napolnjenega petnajstega leta) in umiranjem »starcev in stark« nad dopolnjenim šestdesetim letom, ki so umirali v župniji Velenje v 19. stoletju. Zlasti podeželski otroci v prvi polovici 19. stoletja so umirali predvsem v avgustu; kar 22,2% jih je smrt pokosila v tem najbolj vročem mesecu leta, medtem ko so starejši umirali predvsem spomladi in v pozni jeseni.

Doslej je avtor opisoval le dokaj »ugodno« sliko umiranja v velenjski župniji od konca 18. do konca 19. stoletja. Življenje v tej majhni župniji je začelo zmagovati nad smrtjo, smrtnost na tisoč prebivalcev je bila vsaj na »evropskem nivoju«, »naravna« smrtnost, izzvana z ritmom letnih časov, se je že v drugi polovici 19. stoletja lomila in število prebivalcev je začelo naraščati; od leta 1754 do leta 1900 se je v kmečki okolici Velenja skoraj podvojilo (88,9 %), v Velenju pa je število prebivalcev od leta 1822 do konca stoletja naraslo skoraj za štirikrat (385 %). Toda tisto kar avtor imenuje »socialna struktura smrtnosti« je bila še na delu – vse 19. stoletje in (kot bodo pokazali podatki iz župnije Velenje ter iz nekaterih drugih krajev pri nas), še daleč v 20. stoletje. V velenjski župniji je namreč v 19. stoletju umrlo 1458 ljudi, toda med umrlimi je bilo kar 298 dojenčkov (20,4 %), 233 otrok, starih od enega do pet let (16,0 %), 77 otrok, starih od pet do deset let (5,3 %) in 38 otrok, starih do petnajst let (2,6 %). Skoraj vsak drugi umrlj prebivalec župnije (44,3 %) torej ni dosegel svoje dobe zrelosti in je zapustil to »solzno dolino« pred napolnjenim petnajstim letom.

V prvi polovici 19. stoletja je bila smrtnost otrok precej nižja v trgu Velenje (37 % vseh umrlih je bilo otrok), kot pa v kmečki okolici, kjer je skoraj polovica prebivalstva, zabeleženega v mrliških knjigah, umrla

pred dopolnjenim petnajstim letom (47 %). Zrelost (od napolnjenega petnajstega leta do šestdesetega leta) je v okolici in v trgu doživel komaj vsak četrti prebivalec župnije, stara leta (nad šestdeset) pa je dočakal v prvi polovici 19. stoletja v okolici Velenja komaj nekaj več kot vsak četrti faran (28 %), v Velenju pa že precej več (38 %). Podobno kot smo videli že pri rojstvih in porokah, tudi v drugi polovici 19. stoletja kažejo mrliške knjige prej slabšo kot boljšo situacijo. V velenjski kmečki okolici je število umrlih otrok med vsemi umrlimi ostalo enako visoko (47 %), toda hkrati se je smrtnost otrok močno povečala tudi v trgu (45 %). V župniji Velenje se je močno povečal tudi delež tistih, ki so umirali v »najlepših letih«; v okolici je vsak tretji umrli smrt pričakal v zreli dobi svojega življenja (31 %), pa tudi v Velenju se je ustrezni delež povečal na 28 %. Starih ljudi – dedkov in babic, ki bi prenašali izročila prednikov na mlade, kolikor jih je pač ob visoki smrtnosti otrok sploh ostalo pri življenju, je bilo vse manj. V okolici Velenja je bil v mrliške knjige v starosti nad šestdeset let zabeležen le še vsak peti faran in v Velenju vsak četrti (20 % in 25 %). Podobno je v drugi polovici 19. stoletja močno naraslo število mrtvorojenih, ki jih mrliške knjige navajajo v visokem deležu 3,5 % med vsemi rojenimi, kar je vsaj deloma mogoče pripisati slabšemu socialnemu stanju prebivalstva župnije Velenje.

Tisto, kar se v smrtnosti 19. stoletja za naše predstave o smrti zdi avtorju še vedno najbolj grozljivo, pa niso mrtvorojeni, ampak otroška smrtnost, torej smrtnost tistih, katerih življenje se pravzaprav niti še ni začelo. Skoraj brez razlike med mestom in vasjo ter brez razlike med prvo in drugo polovico desetletja so dojenčki (do dopolnjenega prvega leta) predstavljali petino vseh umrlih (med 18,0 in 19,9 %), izjema pa je bil velenjski trg v drugi polovici 19. stoletja, ko se je zgodila prava mala katastrofa – v petdesetih letih je tam umrlo 78 dojenčkov, kar je ob visokem številu mrtvorojenih (13) pomenilo, da so velenjski tržani v povprečju vsaj dvakrat na leto pospremili na pokopališče pri sv. Martinu užaloščene starše in drobčkene krste, v katerih so ležali najmlajši. Njihovo število v drugi polovici 19. stoletja je predstavljalo kar 26,3 % delež vseh umrlih.

Avtor se ob tako bistveno slabših »pogojih smrtnosti« v trgu Velenje sprašuje, kaj je vzrok zanjo pri otrocih v urbanem okolju, ki je že v prvi polovici stoletja imelo svojega zdravnika oziroma ranocelnika – »Gemeinde Arzt«, pa tudi izprašano babico, ki je zagotovo poskrbela za večjo higieno pri rojevanju in poučila matere o negi otrok v najnežnejših obdobjih? Medicina torej ni takoj in neposredno vplivala na mero smrtnosti, kar kaže primerjava s kmečko okolico, kjer k svojim majhnim in velikim bolnikom zdravnika zagotovo niso poklicali, ob porodih pa je bila pomoč izučene trške babice prej izjema kot pravilo. Vzrok je najbrž res v »grešni neskerbnosti starišev« in »nemarnosti«, kot lahko preberemo

v spisu iz leta 1849: *»Kdor ima priložnost in voljo nekoliko po materah, krščencah, pestinah in sploh po ljudeh ozerati katerim je skerb za otroke izročena, se mora prepričati, da so dostikrat ti ljudje vzrok smerti otrok. In kolikanj jih zagerne v letu črna zemlja, ki bi bili o večji skerbniosti in marnosti lahko starost doživeli ... nemarnost, svojoljubnost in grešna neskerbnost starišev, posebno nekterih mater, dostikrat slabotnost (otroka) pomnoži in z žlahtnimi cveticami pokopališe gnoji...«*

Kljub vsemu pa imamo za prenekateri kraj v dolini ali kar za celo Šaleško dolino zapise iz t.i. Göthove zbirke, ki pravijo: *»Ljudje dosegaajo tod visoko starost, ker jim hribovski zrak dobro prija«* za Sv. Florijan pri Šoštanju leta 1840, za Bele Vode v letu 1843 pa: *»Ljudje učkajo tod praviloma zelo visoko starost, k čemur pač pripomoreta gorski zrak in zdrava voda«*, medtem ko dve leti kasneje isti vir navaja, da so *»ljudje tukaj, kakor v vseh hribovskih krajih, zdravi in lepe rasti ...Ljudje tod ne dosegaajo visoke starosti. Kaže, da le četrtnina umre pri 60–80 letih.*

Obe nasprotujoči mnenji zelo simptomatično kažeta, da so se prav v 19. stoletju lomila tudi merila o tem, koliko pravzaprav mora biti star človek, da velja za »starega«. Prebivalstvo od 15. stoletja dalje je bilo očitno za današnje pojme zelo mlado in petnajstletnike so že povsem samoumevno imeli za zrele ali pa vsaj za delovno sposobne člane družbe. Ljudje, stari nad štirideset let, pa so počasi začeli veljati za stare, pri čemer je bila manj odločujoča prava, kronološka starost, bolj pomembna pa je bila biološka starost. Nekateri prebivalci župnije so v 19. stoletju vendar dočakali tudi več kot sto let, toda »starostna slabost« – »Altersschwache« se začenja pojavljati kot vzrok smrti v matičnih knjigah župnije že v starosti nekaj nad štirideset let.

Ob koncu poglavja avtor po mrliških matičnih knjigah spremlja še petnajstletne dečke in deklice na njihovi poti do starosti. Podatki iz velenjske kmečke okolice kažejo, da so bile dečkove možnosti njegove možnosti v prvi polovici 19. stoletja komaj polovične, saj bo še 46 % njegovih vrstnikov umrlo, preden bodo dopolnili šestdeseto leto. V drugi polovici 19. stoletja bi bile njegove možnosti le nekoliko boljše, od petnajstletnikov je šestdeset let dočakalo skoraj natančno 60 % moških. Tudi deklica je imela natanko iste možnosti (46 %), da doživi šestdeseto leto, kot njen brat, v drugi polovici stoletja pa so se njene možnosti za preživetje še malo povečale: 61 % njenih vrstnic je preživel do šestdesetega leta.

Trški petnajstletnik in petnajstletnica sta imela precej manjše možnosti da dosežeta starost šestdeset let, kot njuna podeželska vrstnika. V prvi polovici 19. stoletja sta morala biti že kar izbranca, saj je le vsak(a) tretji(a) preživel(a) do šestdesetega leta. V drugi polovici stoletja so se njune možnosti za preživetje nekaj izboljšale, vendar je doživelo šestdeset let med trškimi petnajstletniki in petnajstletnicami še vedno le 49 % fantičev in 46 % deklet.

Družina

V zadnjem poglavju raziskave avtor na osnovi podatkov iz rojstnih in poročnih matičnih knjig, predvsem pa iz ohranjenih zapisnikov duš – Libri status animarum, še sestavo in velikost družino v župniji Velenje v 19. stoletju. Pri tem podatke primerja tudi z drugimi podatki iz slovenskega etničnega prostora, ter jih skuša umestiti v širši evropski prostor. Predvsem zato, ker je med evropskimi proučevalci družine še vedno živa misel na »evropski družinski vzorec«, ki ga je leta 1965 definiral J. Hajnal, kot model demografskega obnašanja in vzorec družinske strukture, ki je *»vsaj že dve stoletji edinstven ali skoraj edinstven na svetu«*. Meja »evropskega družinskega modela« je po Hajnalovem mnenju potekala »v grobem zahodno od črte Petrograd–Trst«. Hajnalova teza bi bila lahko torej za Slovence, ki se na vse kriplje trudimo veljati za zahodnjake, dober razlog za preplah. Če bi namreč (bolj za šalo kot zares) položili ravnilo ob zračni črti, ki veže Petrograd s Trstom, bi ostala, z izjemo skrajno zahodnega dela Slovenije z najvišjo goro Triglavom in nekaj naselji v dolini Soče, vsa Slovenija na vzhodu.

Najprej se avtor loteva števila otrok v družinah in pri tem opozarja na zelo običajne predstave o družini preteklosti v svetu evropske predindustrijske dobe, ki je podoba rodovne ali velike družine, s številnimi otroki in vsaj tremi generacijami družinskih članov. Tudi v slovenski literaturi se je pisalo o takih družinah in o *»strahotni potrebi po ustvarjanju novih življenj, o desetih, petnajstih ali celo dvajsetih otrocih, čeprav jih več kot polovica ne bo prerasla najnežnejših otroških let«*. Nemogoče je zanikati, da so take družine v 19. stoletju in pred tem pri nas res obstajale, vendar so bile očitno izjemne tudi v 19. stoletju, saj iz doslej znanega gradiva (župnija Velenje in Črna na Koroškem) ni družine, ki bi imela več kot 13 otrok, zelo redke pa so bile tudi take z 10 otroki. Navsezadnje o tem govori že ljudsko izročilo, ki poudarja izjemnost in posebnost desetih bratov in desetnic.

Povprečna velikost družine v različnih zahodnoevropskih državah se je v glavnem vrtela okrog pet članov, se pogosto spustila do 4,5, izjemoma celo pod 4, in se le redko povzpela nad 5,5 člana na družino, kar seveda pomeni, da je bilo povprečno število otrok v družinah največ med dva in tri. Slovenski podatki, kakorkoli so še nepopolni, kažejo vsaj za del slovenskega ozemlja podobne tendence, kot jih lahko opazimo tudi drugje v zahodni Evropi. V Velenju je iz zapisnika duš za leto 1869 mogoče ugotoviti, da je družina v povprečju imela natančno pet članov (5,01) in v okolici le nekaj malega več. Ob koncu 19. stoletja so družine v Velenju imele v povprečju le še 4,23 člana, medtem ko je v okolici število naraslo na 5,5. Ob tako nizkih povprečjih števila družinskih članov na družino je seveda razumljivo, da slovenske družine niso mogle imeti po »deset, petnajst ali celo dvajset otrok«. V Kranju, kjer so

leta 1754 družine imele povprečno le po 1,71 otroka, so prevladovalе družine z enim ali dvema otrokoma, manj je bilo družin s tremi ali štirimi otroki, zelo redke pa so bile že tiste s petimi otroki. Ob tem je seveda treba povedati, da povprečno število družinskih članov predstavljajo tudi druge osebe v družini, zlasti sorodniki, medtem ko je bilo število rojenih otrok po drugi strani seveda večje, vendar je bila otroška smrtnost, podobno kot povsod po Evropi v tistem času, zelo visoka. Delež otrok na družino je znižalo tudi precejšnje število otrok, ki so že kmalu po desetem letu odhajali iz družine služiti.

Najbolj realne podatke o rodnosti žensk zato dajejo matične knjige z metodo družinske rekonstitucije. Ta metoda družin je bila za prvo polovico 19. stoletja opravljena za župnijo Velenje, kjer tudi tako dobljeni podatki kažejo presenetljivo nizko rodnost. V velenjski kmečki okolici je npr. od 252 mater, ki so v obdobju od 1785 do 1850 rojevale svoje otroke, desetega brata ali desetnico donosile in rodile le 4, dve sta imeli potem še enajstega in le ena med njimi je rodila še dvanajstega otroka. Po drugi strani pa je polovica mater iz velenjske okolice, zabeleženih v matičnih knjigah med letoma 1784 in 1850, rodila le enega otroka, v Velenju pa je bilo takih mater okrog 40 %. Tudi ti podatki ponovno zastavljajo vprašanje o obstoju neke vrste kontracepcije ali vsaj planiranja velikosti družine v 19. stoletju. Seveda pa lahko majhno število otrok pripišemo tudi visoki starosti, pri kateri so ženske stopale v zakon, potem ko je bilo za marsikatero mimo že skoraj polovico njene rodne dobe. Prav nižja povprečna starost mater v Velenju je verjetno »zakrivila«, da so Velenjčanke v prvi polovici 19. stoletja imele več otrok kot njihove sosede iz okolice. Tudi povprečni porodni presledki med enim in drugim rojstvom so bili v Velenju okrog 30 mesecev, okolici pa okrog 33 mesecev.

Rezultat take porodne oziroma fertilne strategije lahko opazujemo v zapisniku duš iz leta 1869, ko so ženske v župniji Velenje imele v povprečju nekaj več kot 2 otroka; v Velenju (2,8), v kmečki okolici pa le med 1,8 in 2,3. Tako kot v Kranju stoletje prej, so rodile sicer več otrok, vendar je bila smrtnost otrok do desetega leta vsaj do leta 1850 v kmečki okolici več kot 50 % in v Velenju le malo nižja. Tako bi lahko računali na žensko v povprečju 4 porode s povprečnimi porodnimi presledki, ki so bili dolgi skoraj tri leta in so bili v župniji običajni za obdobje od 1785 do 1850.

Nekoliko previdnosti pri postavljanju trditev o majhnem številu otrok povsod v Sloveniji v 19. stoletju pa vendarle ni odveč. Na področju z nekoliko nižjo povprečno starostjo žensk ob poroki, v Dolini pri Trstu, je imela družina povprečno 5,3 otroka. Še višje povprečje rojstev kaže primer Most pri Ljubljani, kjer se je rodilo povprečno 7,2 otroka na družino, v socialno najnižjih slojih celo 7,9 otroka na družino, pri čemer

gre tu za primer naselja, ki ga je industrializacija že močno zajela. Šele številne nadaljne raziskave matičnih knjig in zapisnikov duš bodo pokazale, ali gre v enem in drugem primeru za izjemo.

Bistven in najbolj uporabljan kriterij za razmejitve med zahodno- in vzhodnoevropskim družinskim vzorcem je delež t.i. jedrnih družin, v katerih so živeli le starši z otroki. Pri tem se opirajo na klasifikacijo družin, ki jo je leta 1972 predlagal Peter Laslett in zajema pet osnovnih in 19 podtipov družine. Velenjski podatki iz leta 1869 kažejo, da je bilo v Velenju blizu 63 % dvogeneracijskih – jedrnih družin, kakor so običajne danes, medtem ko jih je bilo v kmečki okolici Velenja blizu 51 %, preostale družine pa so bile v glavnem t.i. razširjene družine, v katerih živijo še stari starši in/ali drugi ožji sorodniki; teh je bilo v Velenju 31 %, v okolici pa blizu 37 %. Laslettova metodologija je bila deloma tudi kritizirana, saj so nekateri upravičeno opozarjali, da ima po njegovi metodologiji vdova, ki živi sama, statistično prav enako težo kot razširjena ali kompleksna družina z desetimi ali več člani. Avtor je to kritiko upošteval in za župnijo Velenje v letu 1869 ugotavljal ne samo, koliko družin spada v določen tip družine, ampak tudi kakšen delež prebivalcev živi v njih. Razlike so res znatne in pri kmečki okolici župnije celo spremenijo predstavo o prevladi jedrnega tipa družine, saj je potemtakem v jedrnem tipu družine živelo 39,9 % prebivalcev, v razširjeni družini pa 48,5 % prebivalcev naselij kmečkih naselij župnije Velenje. Po primerjavi z nekaterimi dosegljivimi evropskimi podatki avtor zaključí, da so osrednjeslovenski (oziroma velenjski) podatki prav gotovo bližji južni, kot pa severni Franciji ali Angliji, kjer deleži jedrnih družin presegajo 70 %, oziroma podobni za srednjo Evropo, npr. Češko.

Avtor nato ugotavlja tudi, da je statistična teža tistih oseb v gospodinjstvu, ki so sorodstveno povezani s hišnim gospodarjem ali njegovo ženo, v primerjavi s številom članov jedrne družine, dokaj nepomembna in le v Spodnjem Šaleku doseže 26,3 %, drugje pa se vrti med 16,3 in 19,4 %. Povedno je tudi dejstvo, da so v celotni populaciji župnije le štiri družine take, kjer v domači hiši v resnici živita tudi še oče in/ali mati hišnega gospodarja in njegove žene, poleg njih pa še sorojenci, morda nečak, stric ali teta itd. Potemtakem se upravičeno lahko vprašamo, ali v bistvu pri marsikateri družini, ki smo jo uvrstili med razširjene, po vsebini in bistvu medsebojnih odnosov ne gre vendarle za nuklearno družino, ki je v trenutku popisa v fazi sobivanja še z drugimi sorodniki, ki jo bodo zaradi smrti, poroke ali kakega drugega razloga relativno hitro zapustili.

Sicer pa je struktura družinskih vlog naslednja: povprečno v vsaki peti družini župnije najdemo starše hišnega gospodarja ali gospodinje; v Velenju je bilo takih družin 17,1 %, v kmečki okolici 24,2 %. Sicer pa starši predstavljajo 3,6 % prebivalstva v Velenju in 5,7 % v okolici.

Omenjene družine seveda niso edine v župniji, s katerimi so ob nastanku pod isto streho sobivali tudi starši, saj so v trenutku zapisa v družinsko knjigo nekateri med njimi že preminili, vendar pa hkrati sobivanje mlade družine in staršev še ne pomeni nujno tudi gospodarske odvisnosti. Približno polovico staršev v okolici Velenja namreč zapisnik duš iz leta 1869 označuje za preužitkarje, kar pomeni, da so bili njihovi potomci ob sklenitvi poroke gospodarsko samostojni, kljub temu, da so živeli skupaj s starši. Brate in sestre, tete, strice, nečake, vnuke in druge sorodnike zasledimo v povprečju v vsaki četrti družini v Velenju (24,5 % družin in 12,5 % prebivalstva) in v vsaki tretji družini v okolici (38 % družin in 17,2 % prebivalstva). Natančno trideset let kasneje so se velenjske trške družine v tem pogledu mnogo bolj približale zahodnim standardom (9), saj starše hišnega gospodarja ali gospodinje, ki bivajo v istem gospodinjstvu z njimi, zasledimo v manj kot vsaki deseti družini (7,1 % družin in 1,6 % prebivalstva), ostale sorodnike pa še vedno v 23,5 % družin in predstavljajo 6,8 % prebivalcev Velenja leta 1899.

Istovrstnih podatkov iz drugih krajev Slovenije ni mnogo, ponovno pa izstopa primer Doline pri Trstu, kjer delež jedrnih družin od leta 1835 upada s 40 % na 29 %, delež razširjenih družin se vrti okrog 10 %, zato pa se večja delež večjedrnih – sestavljenih družin, ki jih je leta 1835 48 %, leta 1890 pa 58 %.

Na koncu avtor obravnava še zadnjo značilnost »zahodne družine« – relativno visoka prisotnost nesorodnikov, zlasti hlapcev in dekel na podeželju, ter vajencev, pomočnikov in služinčadi v urbanih naseljih. Tovrstni podatki so bili pri nas obdelani skoraj izključno v širših regionalnih okvirih, po cerkvenem štetju iz leta 1754 v koroških, kranjskih in štajerskih župnijah ljubljanske škofije ter po štetjih prebivalstva iz leta 1900 in 1910, ki navajajo tudi številna razmerja med družinskimi člani in posli ter najeto delovno silo oziroma dninarji. Podatki kažejo, da je število poslov od leta 1754 do leta 1910 precej naraslo, po slovenskih pokrajinah pa je bilo največ poslov na južnem Koroškem (1,2 : 1), na severnem robu slovenskega etničnega ozemlja, nato pa njihovo število upada v osrednji in vzhodni Sloveniji, kjer dosega razmerja med 3 : 1 in 5 : 1. Še močnejše upada proti zahodu in na skrajnem zahodnem delu Slovenije doseže najnižjo točko (11,5 : 1), saj tam potrebe po tovrstnih dopolnitvah delovne sile ni bilo zaradi visokega deleža sestavljenih družin, večjega števila otrok itd.

Ob koncu avtor kot neke vrste delovne hipoteze ponuja trditev, da je Slovenija, tako kot v geografskem pogledu, tudi v pogledu razširjenosti družinskih tipov in načina življenja v družinah, ki je s tem povezano, vendarle ob črti Leningrad–Trst. pri tem spada, paradoksalno, najzahodnejši del Slovenije skoraj zagotovo na vzhod, oziroma bolje rečeno v

mediteransko različico vzhodnoevropskega tipa družine, medtem ko se osrednji del Slovenije bolj uvršča med številna in široka mejna področja ter različice vzhodno in zahodno od prej omenjene črte, kjer zlasti v srednjeevropskem prostoru z uvedbo novih razločevalnih kriterijev in mnogih novih raziskav raziskovalci odkrivajo obstoj mnogih variant zahodnega vzorca. Vsekakor pa avtor opozarja, da je zaradi maloštevilnih raziskav, ki so zelo različno (ne)ambiciozno zastavljene, opravljene z različnimi metodami in v različnem obsegu, včasih nemogoča celo primerjava posameznih dobljenih rezultatov. Tako pogosto nimamo niti odgovorov na najpreprostejši vprašanji: kdaj in koliko. Ko bomo, po vrsti lokalnih demografskih študij župnij in drugih teritorialnih enot od 16. do 20. stoletja, ki bodo zastavljene in izpeljane po enotni metodologiji, lahko odgovorili še vsaj na vprašanji kako in zakaj, potem bo seveda o tem že mogoče resneje razpravljati.

Vsekakor pa lahko v Sloveniji, ki leži na stičišču panonskega, alpskega in mediteranskega sveta, ki ima seveda tudi svoj kulturni kontekst, ki leži tudi na stičišču vsaj treh (če odštejemo Madžare) velikih jezikovnih in kulturnih krogov; germanskega, slovanskega in romanskega, pričakujemo, da bodo prihodnje raziskave odkrile tudi bogato paleto modelov družin in s tem povezanega družinskega življenja. To velja zlasti za mnoga zanimiva obrobna področja Slovenije, ki ostajajo popolne bele lise. Kot primer navaja področja Bele Krajine na meji s Hrvaško, kjer so naselja s priseljenimi Srbi iz Vojne Krajine, področja ob meji z Madžarsko, kjer so nekatere vasi z neprekinjeno protestantsko tradicijo, področje Istre z močnim vplivom sredozemskega kulturnega kroga idr. V vsakem primeru pa v Sloveniji lahko pričakujemo zelo zanimive rezultate.



SUMMARY

The book by Jože Hudales "From the cradle to the grave" represents the first greatest attempt of the analysis and interpretation of the data of the registers and the so called Libri status animarum – soul books in our country. This investigation covers the region of the parish St. Martin at Velenje, and chronologically the period from 1784 to 1900, the analysed soul books date back to the time from 1867 to 1875 and from 1895 to 1900. The parish St. Martin includes the town Velenje (with more than 30.000 inhabitants today the fifth biggest town in Slovenia), which was at the beginning of the 19th century a modest borough with 31 houses and 147 inhabitants, and six farmer settlements with maximum 195 and minimum 38 inhabitants. This work was begun purely because of the local demands, as the author has been working as kustos in Velenje museum for nearly two decades. Due to all proper slovene data and available european comparable works this work should continue. The author himself points out that there are only a few investigations of the historical sources, yet the number has been increased for the last few years.

In the foreword the author describes his investigation as a kind of attempt of the investigation in the field of the historic ethnology, being understood as those part of the ethnologic knowledge, that covers a part of the ethnology – "the way of life" – in those times, that can not be worked out with an interview or terrain work. That is why, the tools, developed in the frame of the histography, especially of the historic demography as the most important element in dealing with the sources, were used as the main element, when the methodology has been chosen. The author asks himself, for example, where is the difference between the ethnologic investigations like these and the similiar investigations made by a historian. The answer was in Slovenia at least 10 years ago very simple: the whole complex of the way of living, the everyday life and similiar things were not of great interest for the historians, as they looked on everyday life as something too trivial, bizarre or even banal, so this was not worth of the investigational effort of "serious" investigators. Today as this statement is no longer so accurate in our country, the difficulty to find the answer to the question is less and less true. It looks that looking for the answer to such questions is unproductive and that one might see a problem whether the

chosen theme is relevant or important for our knowledge of the past and whether the investigation process is fairly and well done and herewith the author knows that different methodological accessions and technics demand different knowledges (interdisciplinary too) and that the theoretic tools should be taken from the science, where they were developed.

The analyses of the registers and soul books have been made with a standard computer program Quattro, what was of course a long procedure, but it is more important that the author took into consideration "the sanctity of the sources" and the complexity of the procedure, i.e. he recorded the sources with all details, remarks, notes of recording clerks etc. At this "manuel-computer" work there were made a few hundred different lists and charts which are enclosed to the work. The author tried to link with each reorganisation and sorting of the source data according to different criteria two or more data and to find their mutual connections, what may tell something more about the reasons why the data are classified in this way. That is why he couldn't avoid many "blind hypothesis" when looking for enomorous possibilities of classifying of data and analyses, especially when the analyses gave no result he could have expected from the foreign similiar literature or the result, he could have explain and establish whether there are any real reasons behind it or there are statistic coincidences that are not the reflection of the various life standards, behaviour or intentions.

After the foreword there is a short outline of the demographic, economic, social and political development of the parish St. Martin and its wider geographic background – Šaleška valley in the 19th century. According to the outline, the investigation treats the field that faced basic structural and economic changes from the beginning of the discussed period. All those changes announced the industrial revolution, although the first biggest industrial changes (coalmine and leather industry) appeared in the vicinity of the parish not earlier than at the end of the 19th century.

In the third – the biggest chapter, titled as "Magic of the numbers – from the cradle to the grave" – the author reveals in addition to various small data and enomorous individual destinies of the inhabitants of the parish saved by the registers, a kind of a "magic" of the repeated numbers that is hidden in registers and reflects the samples of the life conditions and constant lines that defined the life – births, marriages and deaths of our ancestors.

Births

Till the end of the 19th century almost two thousand children born in the parish St. Martin at Velenje were delivered by the assistance of the older, experienced women, mothers or neighbours of women in labour

et. They have remained anonymous for long centuries and not earlier than in 1816 in the registers of the parish St. Martin there was the first "unexperienced/unqualified midwife" registered. Among the first registered midwives we can find the educated midwives as well, nevertheless at the end of the 19th century more than three quarter of women delivered their children with the assistance of their mothers or other relatives and neighbours who had learned from their own experiences. And that inspite of the fact that in that time "the meddling" was prosecuted by the government. It is interesting that in more than in one century there were two cases only registered in the parish register, when a woman in labour was helped by a physician. In 1861 the noble Mr. Jurij Srebre, a surgeon in Šoštanj operated a woman in labour (Caesarea operation?), the unmarried farmer daughter Gertruda Vanovšek from Zg. Šalek, yet the child couldn't be saved. A good decade later the Velenje parish physician (Gemeinde Arzt) Franz Skubic was present at the birth of the deadborn twins from Gornji Šalek.

The number of the born babies was in the parish in the first half of the 19th century relatively stable, i.e. about 15 births per year, yet in the fifties and sixties we can trace a deep fall – almost by a third, and the last three decades of the 19th century brought again a higher number of the births. The fertility was at the beginning of the 19th century relatively low – about 30 births on 1000 inhabitants, later on it was reduced to the average of about 20 to 25 births on 1000 inhabitants. So the Velenje data differ from the data for the whole slovenian region, where from the middle of the 18th century until 1817 the fertility rate is between 30 and 40 births on 1000 inhabitants, under consideration that in Carinthia it is a bit lower (about 29 births), in Styria and in Carniola a bit more than 30 births to 1000 inhabitants, in Goriško, in Istria and in Primorje (the maritime province of Slovenia) is near 40 births on 1000 inhabitants. A similar birth fall as in Velenje can be seen in other parts of Slovenia not earlier than at the end of the 19th century and in the first decades of the 20th century. Velenje with its vicinity was according to the data in parish registers soon after the beginning of the 19th century near the point of the so called demographic transit, when the fertility relatively sudden reduces by at least 10 %.

The author deals with months of births and conceptions in the parish and finds out that not all months were equally "popular". A high number of children, born in springtime (mostly in march) and in autumn (mostly in november) is interesting, because such a "natural curve" with births' heights in the springtime and in autumn can not be found out at all births in the parish from 1784 to 1899. It is more explicit in the first half of the 19th century than in the second half, it is more noticeable in the Velenje rural vicinity than in the Velenje borough itself, more than girls were the

boys, who came to the world according to the curve, and interesting – it is very expressive at illegitimate children. According to this fact the author looks for a kind of trace of a “birth planning”, that can be traced in oral tradition as well, regarding “suitability” of sexual relations in separate months of the year and of tradition of recepies for an artificial procuring an abortion that the author collected in the whole region of Šaleška dolina. The reasons for a season classifying of births are undoubtedly multilayered and regarding the willful planing of the delivering month one should take into consideration at least the fact that babies born in springtime or in autumn had a little more chance to survive in the first critical months. In summer, when milk went foul quickly, the mortality was much greater than in other months. We can not explain the setback fertility in some months with the planed and intentioned birth reduction only, but also with the “natural way” – because of the malnutrition in some periods and due to this a temporary sterility, a great number of spontaneous abortions that occured especially in summer etc.

Of special interest is the question of the number of the illegitimate children, who were born in the parish Velenje in the 19th century. In Velenje there were 13,4 % children born as illegitimate children, and in the suburb even a little more – 15,7 %. In some decades (especially in fifties and sixties of the 19th century) the rate of the illegitimate children even exceeded the half of the whole births. This confirms that one can not speak of rare examples of “fallen women”, especially when we compare this data with the corresponding european data. In France for example the rate of illegitimate children in the 17th century is on the average lower than 1,5 %, in the 18th century it fell under 1 % and in the last decade of the 18th century it grew over 4 % and in the first two decades of the 19th century mounted to 5,5 %. The similiar trends can be seen in England, where the number of the illegitimate children fell greatly in the 17th century (about 5 %) and than a gradual growth in the 18th century, until in the decade between 1801 – 1810 it reached 6,3 %. In the 19th century the number of the illegitimate children undoubtedly grew, yet (but some rare examples in France and in England) it never exceeded 8 or 9 %. Much higher are the rates of the illegitimate children in Sweden, where they went from 2 % in 1751 to 8 % in 1818 and at the end of the 19th century mounted to 20 %.

“Velenje data” differ therefore from the “french-english” average data a lot and are similiar as in Sweden. At the same time we have two extreme examples among the slovene data – the exeptional high number of illegitimate children in Carinthia (33,5 %), which is documented in the monography about Črna, and in the outskirts Moste pri Ljubljani, where at the end of the 18th century the rate of the illegitimate children

was 0,5 % only. In the first half of the 19th century the number of the illegitimate children in Moste grew to ca. 5 % and in the last quarter of the century to 10 %. A constant low number of the illegitimate children was in Dolina pri Trstu, where the average rate was 2,2 % only, with the height in the decade from 1840 to 1849 (rate of 4,3 %). The official Austro-Hungarian statistic shows that there are at least three regions in Slovenia that are regarding the rate of the illegitimate children totally different; in the first one are Carinthia and Styria, where the rate of the illegitimate children exceeds 30 % of all born children, than follows Kranjska with good 10 % of the illegitimate children and Primorska, Istria, where the number of the illegitimate children was essentially lower.

The author finds out in each case that everywhere in Slovenia the rate of the illegitimate children grew, what after all the contemporaries have noticed and they offered an explanation: there was a total fall of the the moral standards or as for example an attentive observer of the life in the seventies of the 19th century Janez Trdina wrote:

"In old times it was shameful for the whole parish, if there was one whore only, now there are ten in each parish. In these days everything is different... in each house the illegitimate children. Boys and girls make love in sinn in Dolenjska (Lower Carniola). In Straža for example all beautiful girls are either pregnant or mothers already... Such, in adultery born bastards are everywhere."

At Velenje data the thesis regarding "moral" could be checked a little; the data showed that in the whole discussed period the number of the legitimate children fell and the number of the illegitimate children grew a bit, yet the rate of the illegitimate children constantly grew. Truly something happened with the legitimate births, the illegitimate births only followed that phenomenon in a smoozing form. Or as some contemporaries noticed: "The illegitimate children are not born due to total immoral, but more due to bad economic conditions; their mothers are poor farmer daughters, maids, working women, foster daughters and simple-minded women."

Marriages

The statistics of the marriages in Velenje and in its vicinity shows another sample too, where parents were not very keen to give up their estates untill they were not totally exhausted – "when there will be a light (candle) there will be a key". In this way only we can explain the fact that in the borough and in the vicinity every three bridegrooms only had at time of the wedding a living father and half of them a living mother. A slightly better situation was with brides. Half of them were married after their fathers' death, every three brides had already lost

their mother. It is interesting that since 1850 a quick growth of the number of brides and bridegrooms has been noticed, who married shortly after their parents' death. In the seventieth of the 19th century there are some more than 17 % of bridegrooms from Velenje who had their living father when they got married and a similiar situation was at "the vicinity bridegrooms" in the eighties of the century. These data show a kind of trauma that put pressure on the generations of our ancestors in the 19th century. They could achieve the independance that the marriage offered in some sence, only than, when one of the parents (most often the father) died and so a place for a new family and new existence was available. This is true more for the countryside and more for men than for women.

The 19th century was therefore not well disposed to marriages. At the end of the 18th century the economic situation in the parish was obviously more convenient than afterwards, so that in one year there were married four couples in the vicinity and two couples in Velenje. Immediately afterwards there was a considerable fall in marriages – in the vicinity slightly more explicitly than in the borough. Only in troubled decade of the march revolution there were more marriages, than the number of marriages fell again, as well in Velenje as in the vicinity. In the fifties and sixties there was a real little catastrophy for the marriageable bridegrooms and brides" in the vicinity and in Velenje. There were one or two couples married in one year, what had an impact on the fertility too. The result was a real demographic hole, as in that time there were not established thirty or fourty families that could have given about hundred children in ten years. In Velenje the fall in the fifties of the 19th century was followed by a slowly growth of the marriages, and not later than in the eighties we can observe three marriages in one year and this level stayed unchanged untill the end of the century. The number of marriages in the vicinity of Velenje grew very slowly after the "catastrophic" sixties untill the end of the century, yet the average yearly number of the marriages from the end of the 18th century was not achieved.

The author pays a great attention to the age at the first marriage. At the end of the 18th century twentythree years old girls decided for a marriage and the average age of their husbands was twentyseven years. In the countryside the girls had to wait for a marriage in the same period three years longer and their marriage partners untill they were 33 years old. In the next decades the average age of the newly wedded couples in Velenje and in the vicinity amaisingly grew. In the fifties and eighties of the 19th century the average age of the men in the borough was over 35 years and in the seventies of the 19th century the average age of the women was about 30 years. In the countryside there were

some oscillatings downwards; between 1810 and 1819 bridegrooms were 25 years old "only" and on average even a bit younger than their future wives. In the decades after the land redemption the average age of the newly wedded couples grew in the countryside as well and reached its pick in the last decade of the 19th century, when bridegrooms were 35 and brides even 36 years old.

So, our newly wedded couples (sometimes the term "old wedded couples" would be more appropriate) had to wait for a marriage. Young and not so young boys in the vicinity of Velenje got their chance after their fathers' or mothers' death, a young or a less young widow, who stayed alone on her farm or in the workshop was often a good opportunity as well.

The comparison of the Velenje and other slovenian data with the simultaneous european data regarding age of the married people, which is usually about 25 years for women and 27 years for men, shows that we are in this respect (at least in the middle Slovenia) more "west" than the West itself. The ages of the slovenian bridegrooms and brides are mainly higher than the average in England or north France, for what one can not blame the fact itself that the majority of the slovenian data includes all marriages and not only those, where both partners married for the first time. The exception are again the newly married couples from the west part of Slovenia (Dolina by Trieste), where the average age of the brides was 24 years and of the bridegrooms 23 years.

The author rejects also the second recognized prejudice regarding marriages in the past, the bridegrooms being much older than the brides. Janez Trdina for example wrote for the people in the Lower Carniola in the second half of the 19th century: "Husband and wife go along, when she learns how to walk and he how to mow." The statistics of the westeuropean marriages shows a different situation: a share of women, older than their husbands, which is regarded as the most consistent indicator of "the westlike" family by some investigators, lies between 20 % and 25 %. In our country this share is even higher and lies between 20 % and 30 %. The data about age differences of the partners in the parish Velenje in the 19th century are similiar. Contrary to expectation, the women in the countryside vicinity of Velenje were older than their husbands in every three marriages, and in Velenje in every five marriages. The average age difference to the benefit of women was between six and seven years, the average age difference between a man and a woman was in those "vicinity" marriages where men were older than their wives, truly slightly higher than in marriages with an older woman; the difference was 8,4 years, similiar as Janez Trdina "suggested".

According to this data the picture of the "social disorientation" of the population of the Velenje parish after the land redemption in the 19th

century becomes more sharp. The countryside is demographic overfilled, the number of marriages falls, the newly wedded couples grow older, there are less and less new born children, there are more and more illegitimate children.

Deaths

In the subchapter Deaths the author states some chosen examples among 1458 notes in death registers of Velenje parish, where we can find numerous examples of different deaths, tragedies, maybe even crimes and examples of human evil.

In any case, death, death candle, catafalque, cofins and funeral processions were much more often companions of the everyday life of our ancestors in the 19th century than today. In Velenje and in the vicinity the deathwatch was common at the time of cholera epidemic in 1807, and at the time of drought and hunger in 1817. About 8 % of the borough inhabitants died in that time. Almost the same rate of deaths was registered in Velenje in 1849 (about 5 % of the inhabitants). It amases us more that in Velenje and in the vicinity the number of deaths increased in the beginning of the nineties of the 19th century – from 1890 to 1892 39 people died in the borough i.e. 8 % of the whole population and a similiar crisis can be seen in the vicinity from 1891 to 1895 – 53 people died (near 13 % of the population).

In spite of these “yearly picks”, the list of the average birthrate and mortality rate in the decades from 1784 to 1899 shows that in Velenje in the countryside vicinity from the end of the 18th century untill the beginning of the 20th century the birthrate was higher than the mortality rate; of course, again with the exception in the fifties and sixties, when there were deviations from “normal average situations” at births and marriages, too. The calculation of the mortality rate shows rather better situation: on thousand people 33 people died in Velenje in 1843, 20 people in 1869 and at later people census in the 19th century the mortality rate fell under this limit. In the countryside vicinity the mortality rate was under 20 and 25 % since 1822.

The teacher Peter Musi from the neighbouring parish Šoštanj has given us the comparison for the middle 19th century. He wrote: Twenty-one people die in our country “in normal years, i.e. when there are no contagious diseases” on thousand inhabitants, and continued: “the parish priest said after the sermon that in our parish 83 children were born and 54 people died.” So, in Šoštanj the mortality rate was 18,8 % only in 1854. Accordingly we can assume that the Šaleška valley was the environment, where high mortaliy rate was already defeated as early as in the 18th century; the same author mentioned also the simultaneous other european (austrian maybe?) average data for the middle 19th

century showing that in one year 25 people on thousand inhabitants died in villages, 31 in small towns, almost 36 in middle towns and more than 41 in big towns.

In comparison with the stated data the mortality rate in the parish Velenje was therefore low, even extremely low, yet we have to believe that, as we have also data for some other regions of the Šaleška valley that confirm this mortality rate. According to the data of the official statistics sources for the whole present region of Slovenia in the period between 1754 to 1818 the average yearly mortality rate on thousand inhabitants was much higher – 35,6 %. At the end of the 19th century and at the unchanged birthrate (over 30 %) the mortality rate fell on the average of about 26 deaths on thousand inhabitants. So, Slovenia is one of the countries, where the so called “demographic transfer” begun due to lower mortality rate at the unchanged birthrate.

Death has drawn samples of dying according to months and seasons through the centuries. The Velenje data show the highest mortality rate in August and February. August was in the countryside high over the average in the first half of the 19th century – almost 14 % of parishioners died at that time, while 10,3 % of people died in February. The obvious exceptions were May, November and December with the mortality rate 6,4 % in May, 6,5 % in November and 5,4 % in December. The other months didn't decline from the average – about 8 %. In the second half of the 19th century this “natural picture” of mortality that reflects the dependance from seasons and climate conditions slowly disappeared and differences between monthly mortality rates essentially reduced. In the vicinity of Velenje most people died in May and in March (10,6 % and 9,8 %), and the least in January and in July (6,2 % and 7,0 %), and 8–9 % in other months. In the borough Velenje the mortality was not so dependant of season oscilations as early as in the first half of the 19th century; March and August were nevertheless still the most dangerous months (11,8 % and 10,0 % deaths), yet the mortality was distributed evenly through the whole year. The author registers the similiar data from other towns of Slovenia for the 17th century: in Maribor the mortality was the highest in March, April, August and in September, in Ljubljana February was equal fatal as the above mentioned four months.

The detailed review of the data about the dead in the Velenje parish in the 19th century shows that the difference in the number of the dead that was dependant on the season oscilations was at the same time the difference between dying of the children (under the age of fifteen) and of the “oldmen and oldwomen” (over the age of sixty). Children in the countryside died in August mostly; 22,2 % of them died in this hot summer month, while the older people died mostly in springtime and in late autumn.

Up till now the author has described rather "favourable" picture of mortality in Velenje parish from the 18th century until the end of the 19th century. Life begun to concure death in this little parish, the mortality rate on thousand inhabitants was at least on the "european level", the "natural" mortality due to the rhythm of the seasons changed as early as in the second half of the 19th century and the increase in population can be seen ; since 1754 until 1900 the population in the countryside vicinity of Velenje was almost doubled (88,9 %), in Velenje there was the increase of population almost quadruplicated (38,5 %). But the "social structure of the mortality" as the author named it, was still present – until the 19th century and (acording to the data from the parish Velenje and some other parts in Slovenia) far into the 20th century. In Velenje parish 1458 people died in the 19th century, but among the dead there were 298 babies (20,4 %), 233 children in the age of one to five years (16,0 %). Nearly every second inhabitant of the parish (44,3) didn't reach his ripe old age and left this "vale of tears" under the age of fifteen.

In the first half of the 19th century the mortality rate at children was a great deal lower in the borough Velenje (37 % of the dead were children) as in the rural vicinity, where almost the half of the population registered in the death book died under the age of fifteen (47 %). The ripe old age (the age from fifteen to sixteen years) was reached by every four inhabitant of the parish, and in the first half of the 19th century some more than every four inhabitant of the parish (28 %) lived to a great age (over 60 years) in the vicinity of Velenje, but in Velenje rather more (38 %). A similiar picture as we have seen at births and marriages can be seen in death books for the second half of the 19th century, i.e. rather worse than better situation. In the Velenje rural vicinity the mortality rate at children remained the same (47 %), but at the same time the mortality at children increased heavily in the borough (45 %). In the parish Velenje the rate of people, who died in the prime of life, increased – in the vicinity 31 % and in Velenje 28 %. There were less and less old people – grandfathers and grandmothers – who would be able to transfer the tradition of the ancestors onto younger generation, which was not very numerous due to high mortality rate. The death books show that in the vicinity of Velenje there were every five men over the age of sixty and in Velenje every four men (20 % and 25 %). In the second half of the 19th century the rate of the stillborn increased heavily, according to the death books 3,5 % among all born, what one may attribute to a worse social situation of the people in parish Velenje.

What seems to be regarding mortality in the 19th century according to the author's opinion the most horrible for our imagination are not the stillborn, but the mortality rate of children, i.e. of those, whose life hasn't

yet begun. Nearly without any difference between town and village and between the first and the second half of the decade the babies (until the age of one year) represented one fifth of all the dead (from 18,0 % to 19,9 %). The exception was the Velenje borough in the 19th century, when a real small catastrophe happened – in the fifties 78 babies died, what at the high rate of the stillborn (13) meant, that their was twice a year a funeral on the cemetery at St. Martin, when people accompanied sad parents and tiny coffins. In the second half of the 19th century the number of the dead children represented 26,3 % of all the dead.

The author tries to find the answer to a relatively high mortality rate of the children in the Velenje borough, the urban vicinity with a doctor or army surgeon (Gemeinde Arzt) and a midwife, who took care for the better hygiene at the delivery and gave a young mother all the necessary instructions about baby care. The medicine didn't have therefore a quick and direct influence on the mortality rate, what shows the comparison to the rural vicinity, where the doctor was rarely sent for and the help of the trained borough midwife was rather an exception than the rule. The reason could be a "sinful carelessness of the parents" and "negligence" as we can read in a paper from 1849: "Who has the opportunity and will to watch mothers, nursemaids and all, who take care of the children, can see that their treatment of the children is often the cause of the death. And how many of the children could have lived longer if they had had proper care... negligence, stubbornness an sinful carelessness of some mothers worsen the weakness of the child..."

Nevertheless there are the notes from the G"th's collection for many a place in the valley or even for the whole Šaleška valley: "People here live to a great age, because of the healthy mountain climate" – for St. Florijan at Šoštanja in 1840; "People here live to a great age due to mountain climate and healthy water" for Bele Vode in 1843. Two years later there is a note in the same source: "People here, as in the whole hill country, are healthy and tall.. People here don't live to a great age. It seems that one fourth dies at the age of sixty to eighty."

Both conflicting opinions show symptomatically that in the 19th century there were different measures of when the man is characterized as an old man. The population from the 15th century onwards was for our imagination relatively young, t.i. the fifteen years old boys and girls were treated as mature people of course, or at least equal family members, who were fit for work. People over forty were considered as old people, more deciding factor was the biological age than the chronological age. Some of the inhabitants of the parish lived to a great age (more than 100 years) in the 19th century as well, but the old-age weakness ("Altersschwäche") was considered as the cause of the death even at the age of some years over forty – according to the registers of the parish.

At the end of the chapter the author follows on the basis of the death registers fifteen years old boys and girls on their way of aging. The data from the rural vicinity of Velenje show that a boy had half chances to reach the age of sixty in the first half of the 19th century, as 46 % of his fellows died before the age of sixty. In the second half of the 19th century his chances would be slightly better – 60 % of the fifteen years old boys lived until the age of sixty. A girl had the same chances in the first half of the 19th century, while the chances to live until sixty were even better (61 % of her fellow girls lived until sixty).

Girls and boys in the borough had less chances than their fellows in the countryside. In the first half of the 19th century a fifteen years old boy or girl had to be an exception, as every three boys or girls lived until sixty. In the second half of the century their chances to survive slightly improved, yet the percentage was still lower – 49 % of the boys and 46 % of the girls.

Family

In the last chapter the author deals with the family in Velenje in the 19th century on the basis of the birth and wedding registers and of the restored soul books : *Libri status animarum*. He compares the data with other data from the slovene ethnic region and tries to place them in wider european region. First of all, because of the fact that there is a definition of the "european family sample" given by J. Hajnal in 1965 still valid among the european family investigators. According to J. Hajnal, this sample is a model of the demographic situation and of the family structure and "at least two centuries unique or almost unique in the whole world". The border of the "european family model" was "roughly west from the line Petersburg – Trieste". The Hajnal's thesis could mean for the Slovene an alarm, as we do our best to be accepted as the West Europeans. If we placed a ruler on a beeline (more for fun as seriously) linking Petersburg and Trieste, the whole Slovenia (except Triglav and some villages in the Soča valley) would stay in the East.

First, the author deals with the number of children in a family and points out the usual european ideas about the family in the past, in the european preindustrial period. Those families were big, with many children and at least three generations of family members. The Slovene literature described the same families and "horrible need to create big families with many children, ten, fifteen or even twenty, although there was little or no chance for half of them to survive the first years". It is impossible to deny that such families were the reality in Slovenia in the 19th century, although they had to be an exception. According to the known material (parish Velenje and Črna na Koroškem) there was no family with more than 13 children, even families with ten children were

very rare. This is proved by folk tradition where ten children, especially the tenth child was something special and important.

The average family in different westeuropean states had about five members, sometimes 4,5 or even under 4 and seldom more than 5,5 members. That means that these families had two or three children on average. The slovene data, although not quite complete, show that in some parts of Slovenia there was a similiar tendency as we can see in other parts of West Europe. According to the soul book in 1869, a family had exactly five members on average in Velenje and some more in the vicinity. At the end of the 19th century the families in Velenje had 4,2 members only, while in the vicinity this rate was higher (5,5). According to this low rate it was impossible to believe that the slovene families had ten, fifteen or even twenty children. In Kranj the average rate was 1,7 in 1754, yet there were more families with one or two children than with three or four children or even with five children. The average number of the family members included other members, too, especially relatives. In addition to this the birth rate was higher, but many babies died in that time like in other european countries and many children had to earn their living as soon as they were ten years old.

We can find the most real data about fertility in registers with the method of family reconstitution. This method was used for the parish Velenje for the first half of 19th century, where the fertility was surprisingly low. In Velenje rural vicinity for ex. among 252 mothers, who delivered their children from 1785 to 1850, there were 4 only with ten children, two of them gave birth to the eleventh and one to the twelfth child. On the other side, half of the women in the Velenje vicinity gave birth to one child only and in Velenje there were 40 % of women with one child (from 1785 to 1850). Was there any family planing or a kind of contraceptions in the 19th century? The reason for a low number of children could be the age of the brides – they were not very young when they married. The average age of women in Velenje was slightly lower than of those in the vicinity and that was the reason for having more children in Velenje than in the vicinity in the first half of the 19th century. Children were born in the average intervals of 30 months in Velenje and of 33 months in the vicinity.

The result of such strategie can be seen in the soul book from 1869, when women in the parish Velenje had more than two children on average; (in Velenje 2,8), in the rural vicinity from 1,8 to 2,3 children. Like in Kranj one century earlier, they gave birth to more children, yet the mortality rate at children to ten years was at least untill 1850 higher than 50 % in the rural vicinity and slightly lower in Velenje. We could say that a woman had 4 children with an average pause of 3 years , what was common for the parish from 1785 to 1850.

We have to be careful with the statement that the number of children was low in all parts of Slovenia in the 19th century. Dolina by Trieste, where women got married younger than elsewhere, had families with 5,3 children, Most pri Ljubljani 7,2 children, or 7,9 children in families with worse social situation due to the beginning industrialisation in this part. Future investigations of the registers and soul books will be able to give the answer whether this can be considered as the exception.

The basic and most useful criterium for dividing between west- and east european family sample is the rate of the so called nuclear families with parents and children only. The investigators lean on the family classification suggested by Peter Laslett in 1972, where five basic family types and 19 subtypes are involved. In 1869 there were almost 69 two-generation nuclear families in Velenje, as they are common today, while the rate was almost 51 % in the rural vicinity. Other families consisted mostly of other relatives (grandparents and near relatives); in Velenje 31 %, in the vicinity near 37 %. Some were right in criticizing the Laslett's methodology according to which a widow, who lives alone, has the same meaning as the extended family with ten or more members. The author took this critic into consideration, when dealing with the family type in the parish Velenje in 1869. He took into account not only the number of families in a special family type, but the rate of the family members, too. Due to big differencies, the picture of the family in the rural vicinity of the parish being considered as mostly a nuclear family type can be changed. According to this there were 39 % of the people who lived in a nuclear family type and 48,5 % of the people in a extended family type. The author compared these data with some other european data and he concluded that the middle slovene data (Velenje data) are similiar to those from South France more than those from North France, England, where the rate nuclear family types exceeds 70 %. They are almost the same as those for the Middle Europe, for ex. Czech Republic.

The author states that the relatives of the landlord and his wife are statistically not so important, when we compare the number of the members in the nuclear family – the rate in Spodnji Šalek was 20,5 % and in other parts between 16,3 and 19,4 %. In the whole population of the parish there were four families only with father and/or mother of the landlord and his wife and their relatives like nephew, uncle or aunt etc. So we can put a righteous question, whether the family that was described as a extended family is not more a nuclear family type, as all relatives will soon die or leave the house because of the marriage or for some other reasons.

Anyway, the structure of the family roles is as follows: in every five family there are landlord's or landlady's parents; in Velenje 17,1 %, in

the rural vicinity 24,2 %. Parents represent 3,6 % of the population in Velenje and 5,7 % in the vicinity. The mentioned families are not the only ones in the parish, where at their constitution the parents were still alive and at registration in the register some of them already died. It is not necessary that the cohabitation means an economic dependance. Approximately the half of the parents in the vicinity of Velenje were registered in a soul book from 1869 as old reited farmers. That means that their children were economically independant, when they got married, although they lived with their parents. There were brothers, sisters, aunts, uncles, nephews, grandchildren and other relatives in every four families in Velenje (24,5 % families and 12,5 % population) and in every three families in the vicinity (38 % families and 17,2 % population) on average. Exactly thirty years later the Velenje borough families were near to the west standards (9), as there were parents of the landlord or his wife in the same household in less than every ten families (7,1 % families and 1,6 % population), yet other relatives still in 23,5 % of the families and they represent 6,8 % of the population in Velenje in 1899.

There are not many similiar data from other parts of Slovenia, but their is again an outstanding example of Dolina by Trieste, where the rate of the nuclear familytype has fallen since 1835 from 40 % to 29 %, the rate of the extended families is about 10 %, and the rate of the complex families increased (in 1835 48 % and in 1890 58 %)

In the end the author deals with the last characteristic of the "west-type family" – relatively high presence of the non-relatives, especially farm workers and maids in the countryside and apprentices, helpers and servants in the urban settlements. The processing of statistical data has taken place in wider regional frames, according to the church counting from 1754 in parishes of the Ljubljana bishop diocese, t.i. in Carinthia, Carniola and Styria and after a census in 1900 and in 1910 when the number ratio between family members and servants and hired workers and day labourers. The number of servants increased heavily from 1754 to 1910, most of them were in South Carniola (1,2 : 1), on the north part of the slovene ethnic region, but in the middle and toward west and on the very west part of Slovenia the rate of the servants was lower again (11,5:1). In those parts the families were big and they didn't need any extra help.

In the end the author offers us a statement as a kind of working hypothesis that nevertheless Slovenia lies at the line Petersburg – Trieste, as well from the geographic point of view as regarding the variety of the family types and the corresponding way of life. The western part of Slovenia has more of the eastern family type, or even better of the mediterrainen variety of the east-european family type, which may be paradoxical, while the middle part of Slovenia is placed

more among numerous and wide border regions and varieties on the west and east side of the previous mentioned line. Due to the new distinguishing criteria and many new investigations, the investigators reveal many new varieties of the west sample. Sometimes, as the author says, it is almost impossible to compare of the individual results, all because of the few investigations that have been made with no ambitious, with different methods and in different size. We don't have even answers to simple questions: when and how many? A serious discussion will be possible, when we are able to answer the questions: how and why, i.e. after local demographic studies of the parishes and other territorial units from the 16th to the 20th century.

For sure, we can expect a rich palette of family models and the corresponding family life in Slovenia that lies on the juncture between Panonia, Alpin and Mediterranean world, with its own cultural context on the juncture at least three (if we don't count the Hungarians) big language groups and cultures; germanic, slavic and romanian. This is true especially for many interesting marginal regions of Slovenia that are still total white spots. For ex. Bela Krajina on the border with Croatia, some villages with a continuous protestant tradition, than Istria under the great influence of the Mediterranean culture and others. In any case, we can expect very interesting data in Slovenia.



borec

553-554 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO **1996**

ustanovitelj

Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

izdajatelj

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije
v sodelovanju s Kulturnim centrom Ivana Napotnika, Velenje

Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije

glavni in odgovorni urednik

JOŽE DEŽMAN

telefon (064) 221 071

uredniški odbor

TILKA BLAHA, JOŽE DEŽMAN, DR. BOŽIDAR JEŽERNIK, DR. LEV KREFT, MAG. BORIS
MLAKAR, DR. BOŽO REPE, MILENA ŠTRAJNAR, RAPA ŠUKLJE

oblikovalka in tehnična urednica

DARJA CJUHA

lektor

IVO STROPNIK

uredništvo in uprava

1000 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon (061) 216-475, fax 216-488

Cena te številke v prosti prodaji 1.800 SIT

Letna naročnina za tujino je 180 USD

žiro račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-678-000-0093214

devizni račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-620-133-900-27491-705-112270/3

tisk

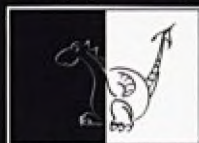
Tiskarna Tone Tomšič d. d., Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

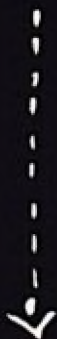
ISSN 0006-7725

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

horec



ZALOŽNIŠTVO POZOJ



**ANALIZA MATIČNIH KNJIG
IN ZAPISNIKOV DUŠ ŽUPNIJE SV. MARTINA
PRI VELENJU V 19. STOLETJU**

